

MONITORISH

VII/1 • 2005

Revija za humanistične in družbene vede
Journal for the Humanities and Social Sciences

IZDAJA:

Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, Ljubljana

PUBLISHED BY:

Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana Graduate School of the Humanities

Monitor ISH

Revija za humanistične in družbene vede / *Journal for the Humanities and Social Sciences*
ISSN 1580-688X

Uredniški odbor / *Editorial Board*

MATEJ HRIBERŠEK, JANEZ JUSTIN, BORIS KAVUR, JURE MIKUŽ, TADEJ PRAPROTNIK, SVETLANA
SLAPŠAK, BOŠTJAN ŠAVER, JOŽE VOGRINC

Mednarodni uredniški svet / *International Advisory Board*

MARIE-ÉLIZABETH DUCROUX (EHESS, Pariz), MARIA-CECILIA D'ERCOLE (Université de Paris I –
Sorbonne, Pariz), LISA PARKS (UC Santa Barbara)

Glavna urednica / *Editor-in-Chief*

MAJA SUNČIČ

Lektor za slovenščino / *Reader for Slovene*

MILAN ŽLOF

Lektorja za angleščino / *Readers for English*

NADA GROŠELJ, ANDREJ STOPAR

Lektorica za srbsščino / *Reader for Serbian*

JELENA PETROVIĆ

Oblikovanje in stavek / *Design and Typeset*

MARJAN BOŽIČ

Naslov uredništva / *Editorial Office Address*

MONITOR ISH, Breg 12, 1000 Ljubljana

Tel.: +386 1 421 06 50, Faks / Fax: +386 1 425 18 46

Založnik / *Publisher*

Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, Ljubljana /

Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana Graduate School of the Humanities

Direktorica / *Director*

DRAGICA DADA BAC

Korespondenco, rokopise in recenzentske izvode knjig pošiljajte na naslov uredništva. / *Editorial
correspondence, enquiries and books for review should be addressed to Editorial Office.*

Revija izhaja dvakrat letno. / *The journal is published twice annually.*

Naročanje / *Ordering*

ISH, Breg 12, SI-1000 Ljubljana, Slovenija

Tel.: (01) 425 18 45, faks: (01) 425 18 46

E-naslov / E-mail: zalozba@ish.si

Cena posamezne številke / *Single issue price*: 1.500 SIT

Letna naročnina / *Annual Subscription*: 2.200 SIT

http://www.ish.si/d_zaloznistvo/monitor.htm

© Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, Ljubljana

Tisk / *Printed by*

Marginalija

Revija izhaja s podporo / *The journal is published with the support of*
Študentska organizacija Univerze v Ljubljani

KAZALO / CONTENTS

PETJA GRAFENAUER KRNC	5–24
Postmedijska slika: množični mediji v slovenskem slikarstvu zadnjega desetletja / <i>The Post-Media Picture: The Mass Media in the Slovene Painting of the Last Decade</i>	
NADJA GNAMUŠ	25–42
Podivjani diskurz (1. del) / <i>Raging Discourse (Part 1)</i>	
MATEJ HRIBERŠEK	43–68
Razmere na področju klasičnega šolstva v obdobju 1945–1958 / <i>The Situation of the Classical Schools in the Years 1945–1958</i>	
IEVA LAURAITYTE	69–92
Problematic Value Judgements in History Textbooks / <i>Problematične vrednostne sodbe v zgodovinskih učbenikih</i>	
MARTIN JAIGMA	93–112
The Social Mobility of Estonian Jewish Intelligentsia Between the Two World Wars: Jewish Students at Tartu University / <i>Socialna mobilnost estonskih židovskih intelek- tualcev med obema svetovnimaj vojnama: židovski študentje na univerzi v Tartuju</i>	
TADEJ PRAPROTNIK	113–138
Kdo smo online? Nekateri kontekstualni dejavniki računalniško posredovane komunikacije / <i>Who Are We Online? Some Contextual Factors in Computer-Mediated Communication</i>	
SRDJAN JANČIĆ	139–156
Psihoanalitička interpretacija parapsiholoških pojava: semiološki osvrt / <i>Psiho- analitična interpretacija parapsiholoških pojavov: semiološki pristop / The Psycho- analytical Interpretation of Parapsychological Phenomena: A Semiological Approach</i>	
DRAŽEN A. ŠUMIGA	157–170
Frommovo pojmovanje religije / <i>Fromm's Concept of Religion</i>	
MAJA SUNČIČ	171–190
Antika v Ljubljani / <i>Antiquity in Ljubljana</i>	

PETJA GRAFENAUER KRNC¹

Postmedijska slika: množični mediji v slovenskem slikarstvu zadnjega desetletja²

“Moje odkritje bo umetnostim dodalo nov impulz ... ne le, da ne bo oškodovalo tistih, ki jih ustvarjajo, ampak jim bo naredilo veliko uslugo.”

Louis-Jacques-Mande Daguerre, 1838

Povzetek: V tekstu sem skušala pokazati, da se današnja slovenska slikarska praksa uporabe že ustvarjenih podob v mnogočem razlikuje od preslikavanja podob v zgodovini umetnosti. Delo slikarjev Viktorja Bernika, Žige Kariža, Gorazda Krnca, Arjana Pregla, Mihe Štruklja in Saše Vrabiča vsebuje nekatere značilnosti, ki so prisotne le v prostoru in času, v katerem nastaja. Hkrati je to slikarstvo odvisno od specifičnega trenutka, v katerem je naša družba po vstopu v kapitalistični družbeni red oziroma zahodnoevropsko-ameriško kulturno paradigmo.

Ključne besede: sodobna umetnost, slikarstvo, mediji, fotografija

UDK 7:316.77

The Post-Media Picture: The Mass Media in the Slovene Painting of the Last Decade

Abstract: The paper attempts to show that the contemporary Slovene painters' exploitation of ready images differs in many respects from the historical practice of copying existing pictures. The work of the painters Viktor Bernik, Žiga Kariž, Gorazd Krnc, Arjan Pregl, Miha Štrukelj, and Sašo Vrabič contains some characteristics unique to the place and time of its creation. In addition, this type of painting is determined by the particular phase which the Slovene society has entered by adopting the capitalist system and the West European/North American cultural paradigm.

Key words: contemporary art, painting, media, photography

¹ Petja Krnc Grafenauer je doktorandka na Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteti za podiplomski humanistični študij v Ljubljani, smer zgodovinska antropologija likovnih praks. E-naslov: petja.grafenauer@telemach.net.

² Rada bi se zahvalila umetnikom, ki so potrpežljivo prenašali mojo zvedavost.

Viktor Bernik, Žiga Kariž, Gorazd Krnc, Arjan Pregl, Miha Štrukelj in Sašo Vrabčič so slikarji, ki jim slikanje ne pomeni več zgolj nanašanja barve na platno in druge podlage. Njihovo delo poteka v sodelovanju z množičnimi mediji: fotografijo, filmskimi in televizijskimi slikami, tiskom in knjigami, z računalniško obdelavo podob ali brez nje. Te značilnosti v slikarstvu pa niso prisotne zgolj v slovenskem prostoru, ampak v celotnem globaliziranem prostoru slikarstva. Še več, slikarstvo ni začelo preslikavati že ustvarjenih podob šele v današnjem času, ampak gre za pogosto prakso zgodovine slikarstva, ki ji lahko sledimo vsaj v drugo polovico 19. stoletja.³

MEDIJSKA PODOBA V ZGODOVINI SLIKARSTVA

Eden prvih, ki je za pomoč pri slikanju portretov uporabljal fotografske posnetke, je bil Jean-Auguste-Dominique Ingres, pa tudi Eugene Delacroix, predvsem pa Gustave Courbet in drugi realisti. Ti so v svet umetnosti prinesli še eno novost – navezovanje na popularne teme.⁴ Umetnost je bila do tedaj rezervirana za reprezentacijo oblastnikov ali pa njihovo konstrukcijo *drugih*. Ni bilo mesta za slike, ki bi *druge* prikazale, kakor se ti vidijo sami. O Courbetovem slikarstvu je zapisano: “Posvojiti postopke in celo vrednote popularne umetnosti ... to je bilo nadvse prevratniško. Namesto da bi popularno umetnost izkoriščal, da bi oživil uradno kulturo in vznemiril njeno posebno, izolirano občinstvo, je Courbet storil ravno nasprotno. Izkoristil je področje visoke umetnosti – njegovo tehniko, velikost in nekaj njegove prevare, da bi oživil popularno umetnost. Njegove slike niso naslavljale poznavalcev, ampak drugačno, skrito občinstvo.”⁵

Marcel Duchamp je skoraj stoletje zatem v umetnost prinesel ikonoklastičen način pogleda na slikarstvo. Industrijske slikarske tube ni bilo več treba odpirati – zamenjali so jo *ready-mades*. Duchamp je sicer razglašal smrt slikarstva, a brez njega se sodobno slikarstvo verjetno ne bi razvilo v enaki smeri, kot se je. Nehal je slikati, a nikoli ni prenehal premišljevati o slikarstvu.

³ David Hockney je raziskoval zgodovino tehničnih pomagal slikarjev in ugotovil, da so si v Flandriji v prvi polovici 15. stoletja slikarji že pomagali z optičnimi napravami. Tako mu Gentski oltar Jana van Eycka iz leta 1432 služi za prikaz kolaža različnih pogledov, medtem ko so v Italiji perspektivo kreirali matematično in iz enega samega očičča, Hockney, 2001.

⁴ Več o tem Farwell, 1977.

⁵ Clark, 1973, 140.

Leta 1962 se je v New Yorku pojavil popart in ta (še prej pa Robert Rauschenberg in Jasper Johns) je z jezikom visoke umetnosti v slikarstvo prenašal t. i. nizko oziroma popularno kulturo. Opredelil se je za vse tisto, kar je prej veljalo za nepomembno: reklame, ilustracije, vice, čenče, obleko in navadno hrano, filmske zvezde, *pin-up* in *stripe*. Nič ni bilo sveto. Umetniki niso spoštovali niti starih metod ustvarjanja umetnosti. Kritiki so to vulgarnost lahko razumeli le kot satiro in le redki so doumeli agresivni optimizem in originalni stil z značilnimi ostrimi robovi. Popart je pomenil nastop novega načina dojemanja življenja in umetnosti. Od 19. stoletja so slikarji upodabljali vsakdanje predmete, da bi z njimi povedali neko zgodbo, popart pa si tega ni želel. Vsak umetnik je za svojimi upodobitvami sicer skrival zgodbo, a umetnost je morala imeti trdno povezavo s svetom in svet, ki so ga videli, je bil konstruirani lepi svet, ki so ga ustvarjali množični mediji. Popart je pokazal, da tudi visoki Greenbergov ameriški modernizem lahko zvedemo na svet vsakdanjih predmetov. Povezal je visoko umetnost in popularno kulturo in kazal na njuno podobnost, tisto, kar je kritik Clement Greenberg strogo zanimal. Nekateri umetniki so v osemdesetih letih⁶ podobe prevzemali iz umetnostne zgodovine ali iz medijev. Pojavil se je nov namen avtorjev, ki je poimenovan dialektična reduplikacija.⁷ Njen namen je uporabiti sredstva množičnih medijev proti njim samim s prevzemom njihovih podob, stilov in konvencij reprezentacije ter postopki ironije, estetske distance, dvojnosti ali nasprotja.

Fotorealizem je fotografije prenašal v slikarstvo in s tem razkril fotografski medij, ki je v fotografiji našim očem bolj zakrit kakor kasneje v fotorealistični sliki. A zastavlja se vprašanje, zakaj fotorealistične slike dojemamo kot slike in ne kot fotografije, ko pa so slednjim tako blizu. Zaradi uporabe barve, detajlov, relativne ploskosti in površine slike (tu je pomembno, da sliko gledamo v živo in ne na reprodukciji) nas slika spomni na fotografijo, a ne deluje kot fotografija. Slika kaže, kako se spremeni realnost fotografije, a realnost slike ostaja ista. Fotorealistična slika se nam kljub temu, da je narejena po fotografiji, zato ne zdi nič verjetnejša.

Kadar pa kljub vsemu zagledamo sliko, za katero vemo, da je slika, a jo kljub temu vidimo kot fotografijo, npr. pri nekaterih delih Gerharda Richterja, to vodi v nestabilnost branj in spreminjajoče se odzive. Fotografije beremo drugače od slik zaradi dveh med seboj prepletenih razlogov: po videzu so različne od slik,

⁶ Najznačilnejši avtorji so: Thomas Lawson, David Salle, Sherrie Levine, Mike Bidlo, Barbara Kruger.

⁷ Lawson, 1984.

njihova geneza pa je mehanska. Zaradi tega nam fotografija pomeni dokument. Spremembe fotografij z digitalnimi sredstvi so lahko tako neopazne, da se nam takšne fotografije še vedno zdijo kot dokumenti. Ko fotografija postane objekt slike, ne gre za to, da bi domišljija slikarja preprosto zamenjala dejstvo fotografije, ampak se s tem šele lahko začne diskurz o domišljiji in dejanskosti, skupaj z diskurzom o hegemoniji medija reprezentacije.

Tudi film, ki sliki doda zvok, gibanje in zgodbo, uporablja enaka orodja za transformacijo realnosti v podobo. Ker se pri snemanju kamera premika, je razlika med dvodimenzionalnimi in tridimenzionalnimi objekti očitna, ena sama filmska slička pa gledalcu še vedno pomeni fotografsko podobo. Tisto, kar v svetu filma predstavljal igrani film, lahko primerjamo s fotografijo, našemu razumevanje slikarstva pa je najbližji risani film. Zdi se nam, da film veliko objektivneje prikazuje stvarnost od risanega filma, ki nam predstavlja plod umetnikove domišljije. Specialni efekt v igranem filmu nas prevzame mnogo bolj kot specialni efekt v risanem filmu, saj sta za film značilna večji *realizem* in neposrednost.

Fotografija je spremenila naše razumevanje umetnosti tudi na drugačen način. Z njenim pojavom je posnetek umetniškega dela prišel na gledalčev dom. Že Walter Benjamin je opozarjal, da je reprodukcija zmanjšala vrednost umetniškega dela, da ne ohranja njegove originalne prisotnosti v prostoru in času, da umetniško delo ni več v kontekstu, da mu je fotografija odvzela avro.⁸ Podobno kot Benjamin je razmišljal tudi John Berger v nanizanki BBC in kasnejši knjigi z istim naslovom.⁹ Dodal je, da danes vrednost umetniškega dela lahko razložimo le z njegovo redkostjo, ne pa z enkratnostjo vsebine ali pomena. To lastnost je imenoval *neprava religioznost (bogos religiosity)*. Umetniško delo naj bi postalo impresivno prav zaradi svoje cene na trgu.

Tako Malrauxa kakor tudi Benjamin in Bergerja je zapeljala prav podobnost fotografije s tistim, kar je fotografirano.¹⁰ Fotografska reprodukcija namreč ni ogrozila enkratnosti umetniškega dela, je pa fotografija za vedno spremenila način gledanja slike.¹¹

Konvencije v našem razumevanju fotografije se v času spreminjajo. Ko bodo spremenjene ali digitalno manipulirane fotografije postale norma, se bo naše

⁸ Benjamin, 1936–39/1996.

⁹ Berger, 1972.

¹⁰ Savedoff, 2000.

¹¹ Več o tej temi Susan Lambert, 1987.

branje fotografij spremenilo. Z nastopom digitalnih podob je vera v realizem fotografije že spodkopana. S fotografijo lahko danes v *Photoshopu* ali kateremkoli drugem podobnem programu delamo enako kakor s sliko. Digitalne podobe se zatorej od fotografij razlikujejo vsaj toliko, kolikor se slednje razlikujejo od slik.

Sodobne umetnine, ki za svoj nastanek uporabljajo fotografije, nam govorijo o rekontekstualizaciji. "Umetniki [...] se s poudarjanjem koncepta prilagajajo svetu umetnosti, v katerem fotografski in danes digitalni prenos pomenita vse."¹²

Peter Weibel je umetnost, ki upodablja že upodobljeno resničnost, v nasprotju z umetnostjo, ki je skušala upodobiti zunanji svet, kakor ga je zaznala z očmi slikarja, poimenoval *posredovana umetnost (mediated art)* ali *pittura immedia (postmedijska slika)*. Preden podoba konča v sliki in tam premisli vprašanje vizualnega, preide prek različnih medijev. Slika ni več podrejena množičnim medijem, ampak jih preseže z refleksijo in postane opazovalec drugega reda, ki z medijsko podobo eksperimentira. Tako je lahko postmedijska slika interpretirana na več načinov: tehnološko, konceptualno, semantično ali pragmatično. "Prvo polovico 20. stoletja je zaznamovalo nasprotje med slikarskim in konkretnim, čemur je sledilo obdobje dialektike materialnega in nematerialnega, današnji slikarski diskurz pa zaznamuje napetost med mediacijo in neposrednostjo."¹³ Slikarska podoba postane metapodoba. "Gre za poskus konstrukcije diskurza drugega reda o slikah, ki se ne zatekajo k *ekphrasis*."¹⁴ Proti pospešeni podobi masovne kulture ta metapodoba, kot rešitev pred hitrim uničenjem, postavi idealni *stil*. Zato je metapodoba zaznamovana z neposrednostjo, globino in kompleksnostjo. Ukvarja se z logiko vidnosti oz. s tem, kako je podoba sestavljena. Taka podoba omogoča post-lingvistično, post-semiotično ponovno odkritje slike kot kompleksne medigre med vizualnostjo, sistemom, diskurzom, telesi in figuralnostjo. "Obrat od hermenevtičnega likovnega jezika poznega modernizma k soočenju in prevzemu sveta podob poteka v procesu, ki podobi zanika njeno realistično komponento, njeno poglobljeno moč, odseva globlje resnice, skrite za površino figure. Ta postaja logotip, odsev družbe spektakla, ki zanika njeno realistično ali reprezentacijsko vlogo."¹⁵

¹² Savedoff, 2000, 192.

¹³ Weibel, 1995, 9.

¹⁴ Mitchell, 1994, 38.

¹⁵ Vignjevič, 2004, 6.

MEDIJSKA PODOBA V SLIKI NA SLOVENSKEM

V Sloveniji se je, kot je razvidno npr. iz polemik ob razstavi *Slovenska likovna umetnost 1945–1978*, v poznih 70. letih še vedno bil boj med abstraktno umetnostjo in figuraliko. Fotorealizmu in popartu se v našem prostoru ni uspelo usidirati. Sicer so obstajali številni poskusi razumevanja in poustvarjanja tujih vzorov, vendar pa jih je bilo težko aplicirati na socialistično stvarnost naše družbe. Zaradi družbenih razmer in posledične negativne recepcije se v našem prostoru fotorealizem ni uveljavil.¹⁶ A kljub temu, so tudi v Sloveniji nekateri umetniki ustvarjali slikarska dela vezana na razširjeni status vizualnega vsaj od poznih 60. let dalje. Igor Zabel v katalogu k razstavi *Slovenska umetnost 1975–85* omenja Bogoslava Kalaša, Berka in Franca Mesariča.¹⁷ Njihovo slikarstvo je v slovenski zgodovini umetnosti zaznamovano kot krajši odmik od slikarske linije (neo)modernizmov, ki jo je spodbujala tudi institucija umetnosti.

Slikarstvo, vezano na medije, takrat pojmovano kot ekspresivna figuralika,¹⁸ je bilo morda delno zavrnjeno tudi zaradi tega, ker se je slovenska umetnost toliko časa trudila doseči sočasne umetniške prakse, da je, ko je končno posvojilo modernistično abstrakcijo, tudi ta postala dogmatičen način izražanja. Svet umetnosti ni podpiral povratka k novim smerem, ki so v tem času na Z že zamenjale ali obstajale hkrati, s pri nas še vedno močno uveljavljenim abstraktnim slikarstvom. Članek Franca Zalarja, leta 1977 objavljen v reviji *Sinteza*, je eden od dokumentov, ki podpira takšno misel: “To, kar je še do nedavna veljalo pri mladem, vedno širše v svet zazrtem rodu likovnikov za nepotreben balast tradicije in je bilo največkrat več kot očitno znamenje nekakšne likovne hibernacije ali še huje izraz *likovne impotence*, nezmožnosti vključevanja v tokove sodobne umetnosti – z realističnim načinom likovnega poimenovanja pojavnega sveta si je zastopnik tega načina že vnaprej pridobil mesto *provincialnega realista* - je naenkrat ostalo nekaj

¹⁶ Hiperrealizmu je Giulio Carlo Argan očital fašistoidnost in njegov članek je bil ponujen v branje slovenskemu bralstvu v reviji *Sinteza*, Zabel, 2003, 19.

¹⁷ Zabel, 2003, 20.

¹⁸ Gibanja povezana s popartom je Aleksander Basin poimenoval abstraktna figuralika. Ime pa ni ustrezno, saj preveč poudarja figuraliko, medtem ko danes o popartu le še redko govorimo kot o slikarstvu, vezanem na figuraliko, Pogačar, Mastnak, 2001, 2. Termin je kritično ocenil tudi Igor Zabel, 1998, in zapisal, da o ekspresivnosti v tem slikarskem stilu ne moremo govoriti.

popolnoma logičnega, razumljivega, samo po sebi umevnega, postalo je *likovna moda* današnjega časa.”¹⁹

Avtor članka še vedno poudarja večjo kvaliteto “inventivnega” slikarstva Rudija Španzla in Borisa Jesiha proti “mehanicističnemu prepisovanju” golih dejstev Franca Mesariča, Jožeta Trobca in Berka. Ob opisu Berkovega dela Franc Zalar zapiše, da “jim moramo priznati neko [sic!] vrednost, čeprav so morda že malo zapoznali odmev likovne miselnosti, ki pri nas pravzaprav ni nikoli našla preveč trdnih tal.”²⁰

Slovenska kritika in celoten svet umetnosti sta s podpiranjem nekaterih slikarskih linij povzročila, da je umetnost, vezana na razširjeni status vizualnega, na medije in tehnologijo, vseskozi neopazena ali celo zavračana capljala ob strani *uradnim* umetniškim linijam, vezanim na individualizem in odtujenost od družbe.

Naslednjo stopnjo slikarstva razširjenega statusa vizualnega predstavlja slovenska avantgarda tretje generacije, predvsem skupina IRWIN in organizacija Neue Slowenische Kunst, ki obstaja v času prehoda iz socialističnega v postsocialistični svet. “Zavračanje poparta in hiperrealizma se je v 80. letih ponovilo npr. kot zavračanje pervertivnih strategij Neue Slowenische Kunst.”²¹ “Reakcija kritiške in tudi širše kulturne javnosti je bila zopet silovita. Vendar so tokrat mladi umetniki reagirali odločneje, obšli so domači kritiški aparat in se uveljavili v tujini.”²²

Šele pregledna razstava slovenske umetnosti med letoma 1975 in 1985 v Moderni galeriji je vsaj delno institucionalizirala slikarstvo z motivi medijskega sveta, ki je nastajalo od poznih 60. let.²³ A brez pojava nove generacije slikarjev v 90. letih, ki so medijsko podobe uveljavljali skoraj brez vednosti o poskusih svojih starejših slikarskih kolegov,²⁴ čeprav so bili nekateri od teh profesorji na ALU,²⁵ bi ta epizoda slovenske umetnostne zgodovine verjetno ne postala tako zanimiva.

Razstava *Revizije. Slika 70 + 90*, ki sta jo v galeriji P74 leta 2001 pripravila Tanja Mastnak in Tadej Pogačar, je prvič in doslej edinkrat predstavila umetniška

¹⁹ Zalar, 1977, 25.

²⁰ Zalar, 1977, 25.

²¹ Zabel, 2003, 20.

²² Mastnak, Pogačar, 2001, 2.

²³ Benegalija, 2003.

²⁴ Mesariča, Trobca in Berka ni do razstave *Intermedijsko*, ki jo je v Celju decembra leta 2002 pripravil Tadej Pogačar, poznal nobeden izmed slikarjev, s katerimi sem opravila intervjuje.

²⁵ Herman Gvardjančič, Metka Krašovec, Franc Novinc.

dela, vezana na problem popularne kulture in medijev, ki so nastajala od poznih 60. do poznih 90. let. Razstava je slovensko javnost opozorila na obstoj druge, kontinuirane linije slikarstva, razvijajoče se vzporedno z glavno, ki jo je podprl svet umetnosti. Delo te linije zaznamuje "razširjeni status vizualnega, izraba različnih tehnologij in medijev (*intermedijskost*) v odnosu do družbene realnosti in koncepta zgodovine."²⁶

POSTMEDIJSKA SLIKA

Dela Žige Kariža, Saše Vrabiča, Arjana Pregla, Mihe Štruklja, Gorazda Krnca in Viktorja Bernika bi morda lahko brali kot reakcijo na slovensko modernistično slikarstvo, a zdi se, da je za slikarje modernizem le eden od možnih historičnih slogov in s slovensko slikarsko tradicijo še zdaleč niso obremenjeni. Še več, večinoma jih slovensko modernistično slikarstvo ne zanima. Kariž pravi: "S slovenskim modernizmom se nisem kaj prida ukvarjal, ker nima elementa, ki bi me zanimal. Slovenski modernizem je interni, lokalni pojav. Gotovo so obstajali kvalitetni projekti, a ni pojav, ki bi me zanimal."²⁷ Modernizem je tem slikarjem tuj, saj je odmaknjen od družbe, ti slikarji pa, prav kakor newyorški pop-umetniki, slikajo svet, v katerem živijo. Sašo Vrabič je na vprašanje o slovenskem modernizmu odgovoril takole: "Redki so bili, ki so svoje delo lahko vpeljali v širše družbeno razumevanje. Živeči modernizem, ki je trenutno dejaven v Sloveniji je dosegel status nedotakljivosti in elitnosti. Nedotakljivost sodobnih modernistov je strašljiva in omejena, avantgarda se pa tako ali tako ne dogaja več nikjer, mogoče v TV-oglasih?"²⁸

Kljub temu da nekateri izmed slikarjev upodabljajo tudi motive iz slovenske slikarske tradicije,²⁹ jim ta pomeni le eno izmed možnih izbir podob iz sveta okoli njih. Slikarji ne ločujejo več med domačo in tujo umetnostjo, ampak motive in ideje prevzemajo iz globaliziranega sveta. Slikarstvo teh umetnikov je neobremenjeno z vprašanji in kategorijami konkretnosti, abstrakcije, reprezentacije in realizma. Svet, ki ga slikajo, se večinoma dotika urbanega, ki je prepojeno s prisotnostjo množičnih medijev. Nič čudnega ni, da je tudi slikarska percepcija zaznamovana s to poplavo podob.

²⁶ Mastnak, Pogačar, 2001, 1.

²⁷ Intervju z Žigo Karižem, osebni arhiv, april 2004.

²⁸ Intervju s Sašo Vrabičem, osebni arhiv, april 2004.

²⁹ Bernik v seriji slik interierjev v nekatere vstavlja podobe realnih slik, Krnc pa v ciklu slik iz leta 2003 kot motiv več slik uporabi Jamovo Kolo.

Generacija slikarjev, ki se je rodila v prvi polovici 70. let, je v razrahljanem komunističnem sistemu odraščala ob prvih *ZX-spectrumih*, ameriških filmih in tuji glasbi. Političnega pritiska in pomanjkanja ni čutila ali pa sta bila le še odzven, ki je mlademu človeku v puberteti pomenil bolj zabavo kot resnejši pritisk. Z vstopom na kapitalistično tržišče so našo državo preplavile podobe – nastop novih, komercialnih televizij, poplava oglaševanja, svetleče revije itd. Poleg tega so v naša življenja vstopali vedno zmogljivejši računalniki, ki so slikarjem po eni strani rabili za ustvarjanje in preoblikovanje motivov z računalniškimi programi, kakršen je npr. *Adobe Photoshop*, po drugi strani pa se je kot vir novih podob uveljavilo medmrežje.

Viktor Bernik, Žiga Kariž, Gorazd Krnc, Arjan Pregl, Miha Štrukelj in Sašo Vrabič so slikarji iste generacije. Pri svojem delu vsi uporabljajo že obstoječe podobe. Kljub temu da jih družijo mnoga skupna zanimanja ter se med seboj poznajo in celo prijateljujejo, je treba opozoriti, da ne gre za skupino, še posebej pa ne za dogovorjeni skupni program njihovega dela. Vsak od teh umetnikov ustvarja neodvisno, ne glede na vse, kar jih družijo. Nekateri med njimi so pred nekaj leti ustanovili skupino *ZX_gen*, ki pa do danes ni nastopila v javnosti, razen na internetni strani. *ZX_gen* se predstavlja takole: “*ZX_gen* je skupina delavnih kreativnih umetnikov, ki se nočejo predstavljati kot individualci. Na kreativen način skupaj preživljajo svoj prosti čas. Najbolj jih povezuje *ZX* kot besedni *link* in generacijska povezava.”³⁰ Njihov glavni moto je: Igrajmo!”³¹

Jay David Bolter in Richard Grusin govorita o dveh različnih načinih dojemanja podobe, ki je bila iz enega prenesena v drug medij. Vsaj od renesanse in iluzionizma naprej je prisotna želja za transparentno neposrednostjo, kar pomeni, da ob opazovanju slike ne bi zaznali medija, ki nam to sliko posreduje.³² Andre Bazin³³ je še leta 1981 trdil, da sta film in fotografija zadostila naši potrebi za neposrednostjo, a nadaljnji razvoj medijev je pokazal na neveljavnost te trditve. Naše dojemanje neposrednosti podobe se v času spreminja.³⁴ Ob prvih prikazovanih filma so ljudje verjeli, da jih bo vlak, ki se jim je bližal na posnetku, resnično povozil, danes pa nas taka podoba ne fascinira več na enak način.

³⁰ Domači računalnik – Sinclairjev *ZX Spectrum*, ki so ga v 80. uporabljali kot stroj – igrišče digitalne podobe, največkrat uporabljan za igranje igrice.

³¹ *ZX_gen*, 2002.

³² Bolter, Grusin, 2001.

³³ Bazin, 1981, 237–244.

³⁴ Gunning, 1994, 114–133.

Za nasprotje transparentni neposrednosti velja večmedijskost (*hypermediacy*), hkratna prisotnost več medijev, fascinacija z mediji, katere najboljši primer je okolje *Oken* na računalniku, ki sta jih za Xerox PARC v 60. in 70. letih izpopolnjevala Douglas Engelbert in Alan Kay, prisotna pa je vsaj od iluminiranih rokopisov naprej.

Zanimanje za večmedijskost se gotovo kaže v delu Gorazda Krnca. V njegovih slikah se prepletajo grafike, fotografije in izposojene podobe iz različnih medijev. S tem se vzpostavi fragmentarnost, razlika v površinah, nejasnost in raznovrstnost podob. Če v debato o takšnem večmedijskem slikarskem načinu vpeljemo Clementa Greenberga in njegovo teorijo o tem, da je slikarstvo pred ameriškim visokim modernizmom prekrivalo samo slikarsko delo in je kasneje abstraktni ekspresionizem razkril samo bistvo umetnosti, ugotovimo, da Krnčevo slikarstvo pomeni korak naprej od razumevanja medija v Greenbergovem smislu in morda nekakšno ironiziranje tega. Tudi z uporabo realističnih podob in drugih medijev se da namreč prikazati razlika med medijem slikarstva na eni in v slikarsko delo vključenimi drugimi mediji. Podobno metodo Gorazd Krnc uporablja tudi v svojih video-delih, zaradi česar se nam njegovi videi včasih zde slikarski, slike pa podobne video-umetnosti. To potrjuje tudi citat iz Krnčevega diplomskega dela, ki govori o konstitutivnih elementih video-podobe: "O slikarstvu sem se veliko naučil ravno z uporabo video-montaže. [...] oboje se ne izključuje, ampak dopolnjuje s še mnogoterimi drugimi možnostmi tako slikarske kakor video-intervencije."³⁵

A neposrednost vodi k večmedijskosti. Novonastali medij ponuja navadno ponuja realnosti zvestejšo upodobitev, a se ga prej ali slej spet zavemo kot medija. Verjetno prav vedenje o tem, da popolna neposrednost podobe ni možna, slikarjev ne vodi več v poskuse slikanja popolne podobe *trompe-l'oeil*, pravzaprav se jim to vprašanje ne zdi več pomembno. Zadovoljujejo se z realizmom, vendar pa se vsaj pri nekaterih slikarjih, npr. Žigi Karižu, Mihi Štruklju in Arjanu Preglu, kaže zanimanje za *remediacijo* oz. prenos podobe iz enega medija hkrati z lastnostmi tega medija v slikarsko delo.

Sašo Vrabič in Viktor Bernik večkrat uporabljata model *spremembe namena* (*repurposing*), pri katerem gre za prenos teme ali motiva, brez namernega prenosa značilnosti medija, kljub temu da se ta vsaj delno, npr. ploskost podobe, ki jo povzroči fotografija, še vedno ohranja.

³⁵ Krnc, 2003, 5.

Popart newyorške šole je pomenil slikanje sveta oglaševanja in produktov na takšen način, da je bil objekt potisnjen v ospredje in je Leo Steinberg lahko rekel, da ga naslikano tako prevzame, da ga ne zanimajo več slikarske lastnosti umetniškega dela, tega pa za Štruklja, Kariža, Krnca, Vrabiča, Bernika in Pregla gotovo ne bi mogli trditi. Ob uporabi računalnikov in fotografije jim je blizu tudi ročno slikarsko delo, ki se ga nobeden med njimi ne trudi zabrisati. Kljub temu da so Kariževe slike - npr. cikel *Sivo mesto* – večkrat vpete v izbran koncept, je prav slikarskemu načinu posvečena velika pozornost. Slike z debelimi nanosi barv so mnogokrat ustvarjene tako, da je na sliki opazen tudi medij, iz katerega je bila slika vzeta, največkrat televizija. Podoba na sliki ne izhaja več zgolj iz slikarskih konvencij, ampak s seboj prinaša svojo zgodovino in kaže na značilnosti tehničnega prenosnika podobe. Podobo nosilec medija transformira in ji doda svoje značilnosti.

Miha Štrukelj, ki je v ciklih avtoportretov, Černobila ter bombardiranj v Afganistanu in Beogradu odslikaval digitalne podobe, je v slike prenesel značilne *piksle*, ki zaznamujejo povečane digitalne podobe. Njegov zadnji cikel še vedno nastaja po predlogi digitalnih fotografij, a motiv je le delno prenesen na platno.

MIHA ŠTRUKELJ, THE CITY III, 2003, OLJE NA PLATNU, 40 X 50.

Gorzda Krnca zanimajo različni profili struktur nanosenih na platno, tako da so barve včasih gosto nanese, včasih pa le prekrivajo površino, pridružujejo pa se jim na platno nalepljeni ali s pomočjo lastne grafične metode odtisnjeni motivi.

Arjan Pregl se v svojem delu ukvarja s spremembo v videzu, ki se zgodi, ko računalniško ustvarjeno podobo s čopičem prenese na platno in s tem ostaja najbližji raziskovanju samega medija slike.

ARJAN PREGI, NATO, KO BOMO VARNI IN SVOBODNI, 2004, OLJE NA PLATNU, 140 X 110.

Najbližja popartu z gladkimi odslikanimi površinami in ostrimi robovi sta Bernik v ciklu interjerjev in Vrabič. Slike Saše Vrabiča kljub temu, da včasih vključujejo prvine in preprosto odslikavo, ki ju lahko povežemo z vplivom newyorškega poparta, vključujejo tudi drugačne slikarske načine in predvsem ponujajo druge vsebine. V njih najdemo tudi abstraktne dele, pomešane s popularnimi motivi. Njegove slike so mnogokrat vezane na raziskovani koncept. V zadnjih delih je to koncept privatnega, ki ga je predstavil na razstavi *Privat(e)* v Galeriji na Prušnikovi.³⁶ “Ta premik sem naredil v času, ko se mi je zdelo, da delam preveč stvari hkrati in ne uspevam doživljati dela, ki ga imam rad, v polnem zamahu, ampak zelo površinsko in hitro. Eskapizem oz. pobeg se v teoretskih krogih

³⁶ *Privat(e)*, 8.–26. april. Ljubljana: P74, 2003.

pojmuje in primerja s prihodom produktov informacijske dobe, sploh računalnikov, saj so prinesli mnogo pomagala, s katerimi si lahko pomagaš pobegniti od resničnosti. Pravzaprav je že knjiga dovolj, ampak tudi teme, ki so me zanimale recimo pred desetimi leti, so bile povezane predvsem s tehnologijo in vplivom tehnologije na človeka. Tudi tehnično me je zanimala *multimedija*, saj je ponujala zanimive interakcije z gledalcem: animacijo, zvok in sliko. Tehnologija je ustvarjena za to, da bi človeku pomagala, sedaj pa sem pred tem, da imam ogromno dela ravno zaradi nje. Odmik v privatnost je bil nameren, saj sem s tem hotel povedati, da se avantgardne ideje dogajajo doma za štirimi stenami in ne v galerijah, da je pravzaprav pobeg v privatno alternativa sodobnega pogleda, čeprav se zdi dokaj konzervativna. Skratka; delati črno-bele slike, igrati na akustične inštrumente in uporabljati svoj glas je nekakšna alternativa, nekakšen eskapizem in aktivni komentar na dokaj pasivno ZX generacijo, ki svojo energijo vlaga v presnemavanje cedejev, gledanje teveja in igranje video igrice.”³⁷

SAŠO VRABIČ, PONG, 2003, OLJE NA PLATNU, 45 X 55.

Kljub temu da Viktor Bernik mnogokrat uporablja tehniko ostrega robu in nanosi barv gladko prekrivajo površino platna, se njegove slike razlikujejo od značilne motivike poparta. “To, da sem pred dvema letoma dobil digitalni fotoapa-

³⁷ Intervju s Sašo Vrabičem, osebni arhiv, april 2004.

rat, je vplivalo na to, kakšne slike delam zdaj. Ne delam praznih prostorov zaradi praznih prostorov, ampak zato, ker nekatere stvari izpustim, izločim. V mojih slikah je gotovo deloma opazen vpliv forme filma. Mislim, da prazen prostor učinkoviteje ustvarja atmosfero, v kateri se lahko prestaviš vanj.³⁸

VIKTOR BERNIK, DNEVNA SOBA, 2003, AKRIL NA PLATNU, 145 X 185 CM

Slikarstvo teh umetnikov je povezano z *zdaj*, saj upodabljajo svet, v katerem živijo. “Motivika na podobah je svet okoli mene. Tako narava že dolgo časa niso več le drevesa, trava in dve nagi ženski, ampak so tu še *džambo plakati*, internet, televizija, *hollywoodski* spektakli v kinu, moja draga, sanje, časopisni izrezki, galerijski obiski ... in ker nobena od teh stvari ni izolirana, tudi v slikah ne omejim podobe, ampak ji poskušam dati okolico. Tako se včasih zgodi zgodba, včasih ne.”³⁹

Naloga umetnosti seveda ni, da dokumentira svet okoli sebe. “Slike niso svetovni jezik, ampak raje jezik sveta. Kot skromni neodvisni lingvistični elementi so podobne pesmim, a povezane z mnogimi socialnimi in umetniškimi konteksti. Funkcija slike ni niti da potrdi, niti da zanika, ampak kot mreža predstavi neskončno relativnost.”⁴⁰

³⁸ Intervju z Viktorjem Bernikom, osebni arhiv, maj 2004.

³⁹ Intervju z Gorazdom Krncem, osebni arhiv, junij 2004.

⁴⁰ Van Tuyl, Lutgens, 2003.

Ko slikarji fotografije poustvarjajo s tradicionalnimi sredstvi, podobam odvzamejo karakter indeksa. Kljub temu da lahko motiv slike prepoznamo, ta ne upodablja več realnega sveta, saj je po našem prepričanju slika nastala zaradi imaginacije slikarja. S tem prepričanjem se v svojem delu poigrava Žiga Kariž in tako sili gledalca, da prepozna *nepravo religioznost* slike, kakršno je opisoval Berger. Ko preslika naključni trenutek ameriškega filma in ga gledalcu ponudi kot izvirno delo *genija umetnika*, gledalca preslepi. Ko ta vendarle prepozna motiv slike in ugotovi, da izvira že iz prej obstoječega dela, slika v njem sproži vprašanja o originalu in posnetku, o pomenu in umetniškosti dela. V Kariževem delu se izolirani filmski prizor znajde v kontekstu elitnega dekorja in s tem narekuje novo branje. Slika je umeščena prav v tiste družbene prostore, ki imajo moč, ki so torej objekti z družbenim pomenom in so od nekdaj v tesni zvezi z nastajanjem umetnin.

ŽIGA KARIŽ, TERROR=DÉCOR: ART NOW, POSTAVITEV V A + A, 2003

Slike umetniki večinoma snujejo kot vsečne proizvode. Kot takšne so slike podobne kateremukoli reproduktivnemu proizvodu, ki pa mu prisotnost v galeriji dodeli status umetniškosti v smislu institucionalne teorije, kakor jo pojmuje Dickie.⁴¹ Gre za historično-socialno vsiljeno razmerje sprejemnika do umetniškega dela. Takšna *avrtičnost* “ne zaznamuje tega, kar delo pomeni, temveč način, na

⁴¹ Dickie, 1974.

katerega zmore pomeniti nekaj za sodobno publiko”.⁴² Poudarek na *posebni kreativnosti* umetniške produkcije kot iracionalnem procesu, ki je bistveno drugačen od vseh drugih vrst *izdelovanja*, kar se nanaša na pojmovanje umetnosti in kar Karriž zavestno izrablja, Vrabič pa spodbija s svojim hitrim načinom slikanja in popolno nezavezanostjo nastalim produktom. Berniku je pomembno dejstvo, da je slika original, da je pred njim to, kar je. “Reproduktivnost je delno res odvzela sliki avro, hkrati pa vseprisotnost reproduciranih in ponavljajočih se podob na neki način povečuje občutek o tukaj in zdaj klasične slike.”⁴³

Slike se na prvi pogled zdijo vsečne, ker je na prvi pogled všečen svet okrog umetnikov: “Tako pride do ZX_gena, s katerim smo vsi cepljeni. V veliko slikah se pojavlja ta zgodnja računalniška podoba, ZX-estetika – čiste barve, slaba resolucija.”⁴⁴

GORAZD KRNC, SLAVNI MOMBAŠKI OKLI, 2005, AKRIL NA PLATNU, 100 X 70.

Slikarji vedo za zgodovinsko razliko med popularno kulturo in visoko umetnostjo, a si pri iskanju motivov z njo ne belijo glave. Motivi pač prihajajo iz sveta, ki jih obkroža, ta pa je večinoma vezan na popularno kulturo. “Te predloge uporabljam zato, ker jih potrebujem, in zato so mi všeč, kot je rekel Warhol. Ne

⁴² Markus, 2001, 10.

⁴³ Intervju z Viktorjem Bernikom, osebni arhiv, maj 2004.

⁴⁴ Intervju z Gorazdom Krncem, osebni arhiv, junij 2004.

gre za subjektivno upodabljanje meni ljubih podob”.⁴⁵ Umetnost zanj ni več “elitistična, nedotakljiva in nosi kvaliteto, ki jo določa neka teoretska vodilna elita”.⁴⁶ “Ključna razlika je, da popkulturo definira masovna produkcija, uničenje originala, ta pa spet definira visoko umetnost. Po mojem razliko povzroča vprašanje dobičkonosnosti, toliko sta si podobni ali različni, kolikor sta donosni ... ni več želje, da bi katerokoli izničili, pojavil se je hibrid, ki velja za umetnost in popkulturo. Cilj tega hibrida je donosnost. To velja tako za modo, glasbo, film, kakor tudi za likovno umetnost.”⁴⁷ Popkultura in visoka umetnost sta danes tako prepleteni, da Arjan Pregl meni, da bi se “danes veliko gledalcev, če bi se odločalo med ogledom *elitistične* abstrakcije in recimo interaktivne, ‘demokratične’, na široko množico naslovljene umetnine, odločilo za prvo. A to je že spet drug problem, problem predstavljanja v muzejih in mogoče bolj problem naših muzejev, financ, izobrazbe na tem področju, šolanja.”⁴⁸

Kljub vsemu povedanemu gre pri slikah, ki jih ustvarjajo umetniki, še vedno za užitek, veselje, željo in zadovoljstvo, ki niso več tabuizirani pri nastajanju in sprejemanju umetnin. Ne gre za regresivni čutni užitek v barvi in rokodelstvu, kakor so ga poudarjali neoekspresionisti in transavantgarda, ampak za vizualni užitek, čutno in intelektualno veselje. Slikar, ki se igra igro umetnosti, postane *pictor ludens*.

Še nikoli ni bila nobena doba tako informirana o sami sebi. Še nikoli ni nobena doba o sebi vedela tako malo. [...] ‘Ideja podobe’ odžene idejo; vrtinec fotografij pokaže brezbržnost do tega, kar podobe zares pomenijo”.⁴⁹ Televizija nam ponuja mnogo informacij, a hkrati deluje kot zaslon pred realnostjo, ki nam preperečuje, da bi prišli do znanja. Deluje kot sredstvo proti šoku videnja realnosti in vedenja o njej. Zaslon je ščit pred doživetjem. Postmoderni red – primat materialnega sveta spodbuditi s podobami – je svet simulacije in simulakra. Pojavi se dvom, ne o resnici objekta, ampak o resničnosti reprezentacije – sveta ni možno zares dojeti, totalna slika ne obstaja.

V času digitalnih medijev je slikarstvo povezano s kodiranjem, piše Knut Ebeling.⁵⁰ Ne zanima ga deformacija prvotno čistega, naravnega materiala. Slikarstvo

⁴⁵ Intervju z Žigo Karižem, osebni arhiv, april 2004.

⁴⁶ Intervju s Sašo Vrabičem, osebni arhiv, april 2004.

⁴⁷ Intervju z Žigo Karižem, osebni arhiv, april 2004.

⁴⁸ Intervju z Arjanom Preglom, osebni arhiv, maj 2004.

⁴⁹ Kracauer, 1927/1993, 117.

⁵⁰ Van Tuyl, Lutgens, 2003, 36–40.

se danes ukvarja s sistemi simbolov, ki so od nekdaj kodirani in zato iznakaženi. Slikarstvo se zateka h kodam in jih dodatno kodira, slikarstvo se dogaja na meji različnih kod, prostorov, v katerih pomen postane dvomljiv. Slikarstvo danes se ukvarja z razlikami in popačenji med kodami, ki se zgodijo, ko podoba preide iz enega v drug sistem simbolov. Na podobe vpliva njihovo potovanje, formatiranje in *reformatiranje*, kodiranje in ponovno kodiranje. Pomen se radikalno spremeni, ko so podobe iz drugih medijev prenesene na platno. "Tako recimo ponovitev motiva v sliki pomeni kompleksno postmodernistično idejo semplanja in postavitve nečesa starejšega v ponoven časovno sodobnejši kontekst. Slike včasih govorijo o poplavi in možnosti izbire pogleda, včasih o kombinaciji več motivov in možnosti različnih interpretacij s kombinacijo pogledov, nenazadnje pa je užitek slikanja, užitek (po)ustvarjanja že videnega popoln užitek in meditacija."⁵¹

BIBLIOGRAFIJA:

- Antoine, J.-P., idr. (1995): *Gerhard Richter*, Pariz.
- Bazin, A. (1981): *The Ontology of the Photographic Image. Classic Essays in Photography*, New Haven, 237–244.
- Benegalija, G. (2003): *Do roba in naprej: slovenska umetnost 1975–1985*, Ljubljana.
- Benjamin, W. (1996): *Umetnina v času, ko jo je mogoče tehnično reproducirati. Izbrani spisi*. Ljubljana, 145–176.
- Berger, J. (1972): *Ways of Seeing, Based on the BBC television series*, London.
- Bolter, J. D., Grusin, R. (2001): *Remediation: Understanding New Media*, London.
- Breuvart, V., ur. (2002): *Vitamin P, New perspectives in painting*, London, New York.
- Carroll, N. (1998): *A Philosophy of Mass Art*, Oxford.
- Clark, T. J. (1973): *Image of the People: Gustave Courbet and the 1848 Revolution*, London.
- Danto, A. C. (1997): *After the End of Art, Contemporary Art and the Pale of History*, Princeton.
- Dickie, G. (1974): *Art and the Aesthetic, An Institutional Analysis*, Ithaca.
- Farwell, B. (1977): *The Cult of Images: Baudelaire and the Nineteenth-Century Media Explosion*, Santa Barbara Art Museum.
- Fiske, J. (1995): *Television culture*, London, New York.

⁵¹ Intervju s Sašo Vrabičem, osebni arhiv, april 2004.

- Gombrich, E. H. (2002): *Art and Illusion: A Study in the Psychology of Pictorial Representation*, London.
- Gunning, T. (1994): *An Aesthetic of Astonishment. Viewing Positions: Ways of Seeing Film*, New Brunswick, 1994, 114–133.
- Hockney, D. (2001): *Secret Knowledge: Rediscovering the Lost Techniques of the Old Masters*, London.
- Jenks, C., ur. (2002): *Vizualna kultura*, Zagreb.
- Kariž, Ž. (2003): *Teror = dekor II: high concept*, dostopno na <http://td2.ljudmila.org/pr-concept.html>, 10. 12. 2004.
- Kariž, Ž., Križnik, B., Teržan, V. idr. (2003): *terror = décor: art now /kat./*, Ljubljana.
- Kracauer, S. (1993): "Photography", *Critical Inquiry* 3, 421–436.
- Krnc, G. (2003): *Konstitutivni elementi video podobe* (v povezavi z lastnimi deli), diplomska naloga, Ljubljana.
- Krpan, J. (1998): *Žiga Kariž – The Grey City. Fuck off painting!*, 1998, dostopno preko www.kapelica.org, 10. 12. 2003.
- Lambert, S. (1987): *The Image Multiplied: Five Centuries of Printed Reproductions of Paintings and Drawings*, London.
- Lawson, T. (1984): *Last Exit: Painting. Art After Modernism: Rethinking Representation*, New York, Boston.
- Lippard, L. (1966): *Pop Art*, London.
- Madoff, S. H., ur. (1997): *Pop Art, A Critical History*, Berkeley.
- Malraux, A. (2003): *Le musée imaginaire*, Pariz, 1947. (tudi v: Campany, D., ur., *Art and Photography (Themes and Movements)*, London).
- Markus, G. (2001): "Walter Benjamin or: The Commodity as Phantasmagoria", *New German Critique: An Interdisciplinary Journal of German Studies* 83, 3–42.
- Mastnak, T. (1998): *Koncept ponavljanja v moderni likovni umetnosti: slovenske refleksije*. Ljubljana.
- Mastnak, T., Pogačar, T. (2001): *Revizije*, Slika 70 + 90, 6. marec 2001 – 26. april 2001 /kat./, Ljubljana.
- Mitchell, W. J. T. (1994): *Picture Theory Essays on Verbal and Visual Representation*, Chicago.
- Robins, K. (1996): *Into the Image, Culture and Politics in the Field of Vision*, London, New York.
- Rubin, J. H. (1997): *Courbet*. London.

- Savedoff, B. E. (2000): *Transforming Images, How Photography Complicates the Picture*, Ithaca, London.
- Scharf, A. (1974): *Art and Photography*, Harmondsworth.
- Španjol, I., Zabel, I., ur. (2003): *Do roba in naprej: slovenska umetnost 1975–1985 /kat./*, Ljubljana.
- Van Tuyl, G., Lutgens, A. (2003): *Painting Pictures: Painting and Media in the Digital Age /kat./*, Kunstmuseum Wolfsburg.
- Vignjevič, T. (2004): *Mediji v sliki, Media in Painting /kat./*, Ljubljana.
- Walker, J. A. (1994): *Art in the age of mass media*, London.
- Weibel, P. (1995): *Pittura/Immedia /kat./*, Gradec, Celovec.
- Zabel, I. (2003): “Slovenska umetnost 1975–85: koncepti in konteksti,” v: Španjol, Zabel, 2003, 10–26.
- Zabel, I. (1998) : “Od socrealizma do analitične abstrakcije,” v: Trenc-Frelj, I., ur., *Umetnost na Slovenskem*, Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Zalar, F. (1977): “Nekateri aspekti “novega realizma” v slovenskem mlajšem slikarstvu”, *Sinteza* 12, 25–36.
- ZX_gen: *Home of ZX gen*, 2002. Dostopno na: <http://www2.arnes.si/~tpogac1/parasite/index.html>, 2. 6. 2004.

NADJA GNAMUŠ¹

Podivjani diskurz (1. del)

Izvelek: Reprezentativna sodobna umetnost ostaja polje opozicijskih sil, kritike in odobravanja, kjer je, kot pravi Groys, razlikovanje med umetnostjo in neumetnostjo plod svobodne odločitve umetnika ali posameznih umetnostnih ustanov. Tradicionalni kriteriji obvladanja metjeja, izvedbe, unikatnosti in izvirnosti ne igrajo več vloge pri vrednotenju umetniških del; individualno avro umetnine je nadomestil (družbeni) kontekst. Umetnost zaznamuje vedno pomembnejša vloga njene teorije, ki je v ospredje postavila diskurz o umetnosti, ki je neločljiv od prakse, saj jo dopolnjuje in podpira ter ne več samo pojasnjuje. V prvem delu članka se osredotočam na vprašanje, kdaj in zakaj je prišlo do prevrednotenja v razumevanju umetnosti, na katero skušajo odgovoriti vse teorije postmoderne, ki jih obravnavam v primerjalnem razmerju do teorij visokega modernizma (t. i. formalistične kritike).

Gljučne besede: modernizem, postmodernizem, umetnost, teorija

UDK 7.01

Raging Discourse (Part 1)

Abstract: Representative contemporary art remains a field of oppositional forces, of criticism and approval, where, according to Groys, the distinction between art and non-art is freely determined by the artists themselves or by art institutions. The traditional criteria - mastery of one's métier, skill, uniqueness, and originality - no longer apply to the evaluation of art works; an individual aura has been replaced by (the social) context. Art theory, and hence art discourse, is gaining in importance. The latter, however, is inseparable from practice, which it serves to complement and support, rather than merely interpret. The first part of the paper focuses on when and why the shift in the understanding of art took place - a question which all postmodernist theories have sought to answer. These theories are explored in relation to the theories of high modernism (the so-called formal criticism).

Key words: modernism, postmodernism, art, theory

¹ Nadja Gnamuš je doktorandka na Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteti za podiplomski humanistični študij v Ljubljani, smer zgodovinska antropologija likovnih praks. E-naslov: nadjagnamus@yahoo.com.

UVOD

Pred kakšnima dvema letoma je po Evropi krožila kontroverzna razstava *Körperwelten*, ki je name naredila močan vtis prav s stališča vpraševanj o umetnosti. Izzvala je namreč ponoven razmislek o definiciji, vlogi, učinku in značaju umetnosti nasploh. Pravzaprav *Körperwelten* sploh ni bila samooklicana umetniška razstava, marveč razstava anatomije – zdravih ali obolelih človeških organov, fetusov, prerezov tkiv, ožilja in markantno razstavljenih človeških trupel. Dejansko je bilo to srečanje s “konceptualnimi” mrtveci, ki so oživali v podobah tekača, košarkarja, šahista, plavalke, mečevalca, jezdeca in celo avtorja samega z beuysovskim klobukom. Nekdo je v roki zgovorno nosil lastno kožo. Dih je zastajal ob pristnosti materije in navzočnosti do skrajnosti razgaljenega telesa. Identifikacija je bila in je morala biti popolna.

Kam torej sodi ta razstava, kaj pomeni to “bogokletno” razkazovanje? Prav njeno razmerje do človeškega telesa in vse deformacije njegove vloge pripeljejo do razmisleka o umetniškem in njegovih mejah, kajti odnos do telesa je ključen za ontologijo, za bivanje umetniškega dela, saj označuje stanje in položaj človeka v času v prostoru.

Kakršenkoli je že odgovor, je ta razstava poslednji korak v razsežnostih ekspresije. Kaj je učinkovitejše od videnja lastnega razpada, od soočenja z lastno minljivostjo, od fizičnega dejstva? V primerjavi s tem so vsi silikonski replikanti, chapmanovski degeneriranci, skratka vsi pripadniki umetniške zvrsti, ki jo Rosenblum povezuje z novim genealoškim drevesom “posthumanih” bitij,² kot otroški smeh. Vsa ekscentrična, bizarna, šokantna umetnost spektakularno estetiziranih grozot je sedaj brezupna. *Körperwelten* je njen zadnji gestus.

Pisanje o reprezentativni sodobni umetnosti ostaja polje opozicijskih sil – kritike in odobravanja, še bolj pa polje negotovosti in zmede, igre brez pravil. Razmišljati o sodobni umetnosti pomeni ukvarjati se prav z vsem in z ničimer točno določenim hkrati. Prav ta vseobsegajoča nedoločenost je odvezla umetnosti njeno prepričljivost in jo znatno posplošila. Umetnost je čudovita v svoji dovtetnosti, spremenljivosti in gibljivosti, a vendar zakrkrne ob vodilu *anything goes*. Pojem, ki žal še vedno služi le poimenovanju, je izničen, saj je tisto, kar naj bi označeval, vse in nič obenem. Ostaja torej označevalec brez referenta. Ali je še smiselno govoriti o umetnosti kot specifični in izjemni zvrsti človekove dejavnosti?

² Rosenblum, 2004.

Kulturološke in antropološke študije, ki jemljejo kulturo za objekt svojih raziskovanj ter so usmerjene izrazito kontekstualno in interdisciplinarno, se zdijo najustreznejši izraz.

Pri tej predpostavki se je treba vrniti k teorijam modernizma in postmodernizma. Zavedam se, da gre za utrujajočo in morda že izpeto tematiko, obžrto z vseh možnih strani, pa vendar upam, da mi bo uspelo izpostaviti nekatere prehitro prezrte misli in praktična vprašanja, ki so vse pogosteje izpodrinjena na račun ekstatičnega diskurza (če si dovolim prirediti Baudrillarda). Teorijo je nemogoče obiti, a osredotočala se bom le na zame ključne ideje in pustila prenekatero neo-, trans-, retro- in postizme ob strani. Bolj kot s problematiko in rabo poimenovanja se bom ukvarjala s posledicami, ki jih v družbeno stanje prinaša delovanje poimenovanega sistema v praksi. Obravnavala bom temelje kritike visokega modernizma in teoretske poglede na postmodernizem, se ustavila ob ustvarjalnem prehodu, ki je nastopil s koncem visokega modernizma, ter opozorila na zametke postmodernizma znotraj modernistične prakse.

GREENBERG IN T. I. FORMALISTIČNA KRITIKA

Clement Greenberg je eden izmed najvplivnejših umetnostnih kritikov, nedvomno pa zato tudi eden najbolj kritiziranih. Postavil je teoretske temelje kritiki visokega modernizma, t. i. formalistični kritiki, in si zagotovil veliko apostolov (Michael Fried, Sheldon Nodelman, Suzi Gablik, zgodnja dela Rosalind Krauss, Susan Sontag idr.). Greenberg je pisal in sooblikoval mnenje v času enega največjih umetniških razcvetov, ki pa je bil tako velik in močan, tako ultimativen, da je postal preveč zavezujoč, omejujoč in posledično izključujoč, zaradi česar je moral uveneti. S koncem abstraktnega ekspresionizma in neuspešnimi poskusi njegovega ponovnega vstajanja je počasi začela hirati tudi formalistična kritika, ki je glavne nasprotnike dobila konec 60. let v konceptualistih (Art & Language Group in J. Kosuth). Greenberg je zaton modernističnih prizadevanj nekoč nevede že predvidel, ko je v nekem drugem kontekstu zapisal, da vsaka kulturna tradicija popravi eno skrajnost s tem, da se vrže v njeno nasprotje, in da so vedno bile posledice tiste, ki so prehitale namere.³ In res se je težišče umetnosti prevesilo drugam – od morfološke problematike k aktivizmu, sociološkim in filozofskim vprašanjem. Vendar je površno trditi, da je bilo slednje prezrto in ignorirano v umet-

³Greenberg, 1995, 79.

nosti, ki teh tendenc ni kričeče manifestirala. Na Rosenbergovo vprašanje, kaj naj bi njegove slike pomenile svetu, je Barnett Newman odgovoril, da če bi jih on in drugi pravilno razumeli, bi pomenile konec kapitalizma in totalitarizma.⁴

V času pretoka in združevanja med disciplinami je najspornejša postala ravno temeljna postavka Greenbergove kritike, namreč njegovo poudarjanje zahteve po "čisti" umetnosti, ki se izključno osredotoča na svoj medij, na metode in kompetence, lastne le njemu. To omogoča samokritiko, ki je temelj modernizma in najbolj gotovo obvladovanje lastnega polja delovanja. Bil je strasten zagovornik abstrakcije in ploskovitost oz. dvodimenzionalnost nosilca je bila lastnost, ki je pripadala le slikarstvu. Nikoli ni imel v mislih absolutne ploskovitosti, vedno je morala dopuščati optično iluzijo. Z izgonom iluzije trodimenzionalnega prostora in z opustitvijo perspektive je lahko nastopil neposrednejši prostor.⁵ S (post)strukturalizmom je postal neaktualen tudi Greenbergov historicistični pristop, ki je temeljil na kontinuiteti umetnosti oz. na njeni navezanosti na preteklost, in njegova zavezanost kantovski paradigmi, po kateri mora biti estetska izkušnja vedno brezinteresna in če je pristna, je vedno takšna. Tu je kot idealna nastopila abstrakcija, ki po Greenbergu ne služi ničemur, le sama sebi, in zopet smo pri spornem larpurlartizmu in problemu formalizma. Po Merleau-Pontyju napaka formalizma ni v tem, da formo ceni preveč, ampak premalo, ker jo oddvaja od smisla. Kakorkoli že se prepričanja delijo in ne glede na to, da je delitev na formo in vsebino že dolgo neuporabna, se gotovo smisel abstrakcije skriva prav v njeni izvedbi, formi, če je že treba. In zdi se, da samo poimenovanje formalistična kritika, ki so jo pripisovali Greenbergu in njegovim naslednikom, ostaja sicer logično zaradi njihove izrazite usmerjenosti v morfološko, izvedbeno plat, a vendar nekoliko poenostavljeno. Vizualno je namreč bilo sredstvo in izraz nekega nadvladujočega intuitivnega občutenja, medij za utelešenje stanja, česar ni bilo mogoče spregledati. Že Greenberg je v *Pritožbi umetnostnega kritika* opozoril na nesmiselnost samega termina, ko trdi, da kvaliteta umetnine naravno in neločljivo biva v "vsebini" (*content*) in obratno. Kvaliteta je torej "vsebina" in umetniškemu delu "vsebino" zagotavlja njegov učinek. Slednje se navezuje na Greenbergovo⁶ izjavo, da edina umetniška vrednota ostaja kvaliteta umetnosti (*the goodness of art*). In

⁴ Barnett Newman leta 1962 v intervjuju z Dorothy Gees Seckler, v: Harrison, Wood, 1992, 766.

⁵ Greenberg, 1995, 123.

⁶ Greenberg, 1995, 269, 299.

ne glede na to, ali umetnost želi trajati skozi čas ali biti minljiva in ga obenem preoblikovati, je ta danes ignorirana Greenbergova postavka še vedno pomembna za njeno vzpostavitev in ohranitev.

Greenbergov radikalni in izključujoči pristop, elitistični, sarkastični in včasih samovšečni ton, delitev na lažjo in težjo, visoko in nizko umetnost, na intelektualno ozaveščeno elito in ignorantno množico, njegova kritika podiranja meja med disciplinami in vdora znanosti v umetnost, pripisovanje pomena izkušene mu očesu in poudarjanje okusa pri odbiranju umetnin so poleg prej omenjenih postavk postali z iztekom visokega modernizma docela nespremenljivi in zavirajoči za razvoj nove umetnosti.

Tudi tradicionalni kriteriji obvladanja metjeja, izvedbe, unikatnosti, izvirnosti, estetike in učinka že dolgo niso več merila pri vrednotenju umetniškega dela. Avtentičnost in enkratnost avratične umetnine je nadomestil (družbeni) kontekst, tako kot so medijsko specifične prakse izpodrinile diskurzivno specifične prakse.⁷ Kontekst je bil seveda vedno prisoten dejavnik, vendar nikoli odločujoč (izjema so le umetnostna gibanja v službi politike, npr. socrealistična umetnost). Danes je kontekst medbesedilnost umetnine, ki se vzpostavlja le v odnosu do nečesa drugega – je sklop citatov, komentarjev, interpretacij in modifikacij že obstoječega. Ko umetnina ni samozadostna v modernističnem smislu, ko torej ne odgovarja več sama sebi, mora vedno funkcionirati v odnosu do zunanosti.

Kot ugotavlja Groys,⁸ postane razlikovanje med umetnostjo in neumetnostjo plod svobodne odločitve umetnika ali družbenih ustanov, kot so muzeji, zasebne galerije, umetnostna kritika in akademska umetnostna zgodovina. Leta 1974 je George Dickie na podlagi polemike z Dantom objavil *Institucionalno teorijo umetnosti*, po kateri je umetniško delo vsak izviren (!) artefakt, ki mu pooblaščen strokovnjaki podelijo ta status. Skratka, umetnost je tisto, kar izbrani krog ljudi določi za umetnost. Če je bil nekoč vedno umetnik tisti, ki je premikal meje umetnosti na podlagi lastnega odklona od norme, je sedaj zamikanje tega mejnika v veliki meri postalo del strategij, ki obvladujejo polje umetnosti. Umetnostno vrednotenje se torej ravna po logiki čiste kulturne ekonomije, ki je močnejša kot kdaj prej. Tako institucija režira umetniško sceno, ki se popolnoma prilagaja njenemu scenariju. Kustosova vloga je odločilna – vabi, odbira, podpira umetnike in

⁷ Foster, 1996, 199.

⁸ Groys, 2002, 42.

določa aktualno tematiko. Sodobna teorija je vedno bolj neodvisna od umetnosti, umetniška produkcija je namreč tista, ki se podreja teoriji, in tista, ki jo utemeljuje. Umetnik trpin, vizionar, upornik, mistik in šaman – mit van Gogha, Kandinskega, Pollocka, Rothka in Beuysa ostaja le še komercialna poteza. Biti umetnik je danes le eden izmed poklicev, in če si izbran, tudi izjemno donosen. “Biti dober v poslu je najbolj fascinantna umetnost. Služiti je umetnost, delati je umetnost in dober posel je najboljša umetnost”, se je dobro zavedal Andy Warhol.⁹ Gablikova je že v 80. opredelila novodobnega postmodernističnega umetnika kot birokratsko in organizacijsko osebnost, ki se v zameno za varnost, ki jo nudita prestiž in denar, podreja kulturnemu in ekonomskemu sistemu moči. Opozorila je na bistveni problem sodobne družbe, namreč da je za preživetje neizbežno prilagajanje novim zahtevam moderne organizacije, obenem pa prav to resno ogroža naravo kreativnosti.¹⁰

Čas je, da se vrnemo k miselnemu toku, ki je pogojeval ta veliki zgodovinski prelom. Na vprašanje, kdaj in zakaj je prišlo do prevrednotenja v razumevanju umetnosti, skušajo odgovoriti vse teorije postmoderne.

V POSTMODERNIZEM

Modernizem je bil sklop različnih ideologij, temeljev, zapovedi in več resnic, ki so se izpodrivale v konfliktu, čeprav je bilo vsem skupno stremljenje k celostnemu, univerzalnemu in absolutnemu. Rodčenko je razstavil tri monokromne slike (*Čista modra*, *Čista rdeča*, *Čista rumena*), jih naslovil *Poslednja slika* in oznanil smrt abstraktne umetnosti. Mondrian je protestno izstopil iz gibanja *De Stijl*, ko je van Doesburg vpeljal diagonalo. Za abstraktne ekspresioniste je bila umetnost pustolovščina v neznani svet, ki ga lahko raziščejo le tisti, ki so pripravljene tvegati.

To Eno je postalo ogrožajoče, strah vzbujajoče in postmodernizem je obljubljal soobstoj razlik, ki bi bile enotne le v svoji raznolikosti. Avreola visoke umetnosti, namenjene posvečenim, in kult posameznikove polbožje kreativne moči sta postala Meduzin pogled. Modernizem je naivno verjel v moč umetnosti pri preoblikovanju in izboljšanju sveta, postmodernizem pa je pomenil svojevrsten odklon od tovrstnih zablod in utopičnih idealov. Modernizem sicer nikoli ni bil

⁹ Gablik, 1984, 56.

¹⁰ Gablik, 1984, 62.

hegemonia in kulturna dominantna, a ko je končno prišel do moči, se je bil že preživel, in postmodernizem je vzniknil na njegovih ruševinah. Predpona *post* predpostavlja neko časovno zadobnost, in kakorkoli že, hote ali nehote, je postmodernizem z modernizmom globoko povezan. Morda je udejanjenje prav tiste negotovosti, ki je vedno najedala modernizem, in prav tistih slogov, ki se tedaj niso do cela afirmirali. Sam termin se je začel uporabljati v literaturi, kjer je bil tudi najdoslednejše in najbolj sistematično razdelan, z Jencksom se je udomačil v arhitekturi in hitro prešel na področje vizualnih umetnosti. Postmodernizem se je zalezal v nešteto por in ga ne moremo nezmotljivo locirati. Je vonj časa, ki se širi na sleherno področje, ga razoroži, razpusti in zlepi z naslednjim v gordijski vozle. Je kozmos čiste nedorečenosti po razpadu vseh kozmogonij. Postmodernizem je simptom in kot simptom me tudi zanima.

Jameson opredeli postmodernizem, ki je po njegovem nastopil konec 50. ali v zgodnjih 60., kot občutek konca tega ali onega – tj. ideologij, umetnosti, velikih pripovedi, meje med visoko in množično kulturo, konec sloga v smislu edinstvenosti in osebnega, družbenega razreda, državne blaginje, meščanske monade itd. Postmodernizem je bil najprej opozicijsko gibanje, vendar ga Jameson ne razume kot slog, temveč “kot kulturno dominantno, kot koncept, ki dopušča prisotnost in soobstoj cele vrste zelo različnih, vendar podrejenih lastnosti”.¹¹ Kot pravilno ugotavlja, je vsako stališče o postmodernizmu v kulturi poleg estetskega neizogibno tudi implicitno ali eksplicitno politično stališče o naravi multinacionalnega kapitalizma danes. Vse, kar se dogaja na področju umetnosti, je nujno politično korektno. Logika kapitalizma z načinom hiperpotrošništva, ki se udejanja v hitri menjavi mode, slogov in tehnologije, ter diktat medijske podobe sta postali skupna religija. Novi informacijski sistemi, ki omogočajo nemoten pretok informacij in lažen vtis povezanosti in istočasnosti po vsem planetu, ki ga pričarajo satelitske povezave, je prispeval k razvoju enodimenzionalne družbe. Enciklopedije prihodnosti so banke podatkov, ki presegajo sposobnost vsakega uporabnika, pravi Lyotard,¹² in so “narava” za postmoderne človeka. Človek se je s stvarjenjem lastne imaginarne realnosti, Baudrillardovega simulakruma, povsem “kultiviziral” in se ločil od prvobitnih temeljev. Objektivnost ne obstaja več, če je ne tvorijo neštete subjektivnosti.

¹¹ Jameson, 1992, 8.

¹² Lyotard, 2002, 89.

Znaki poslednjega zatona so se začeli z odsotnostjo slehernega verjetja, sistema vrednot in z izgonom "duhovnega". Odklon od svetega se je sicer pokazal že v modernizmu, ampak se zaradi drugačnega konteksta ni nikoli radikaliziral; modernizem je sveto v svojevrstni podobi asimiliral. V postmodernizmu, opaža Jameson, pa "se je globoko skrita materialnost vseh stvari končno mokra in drgetava dvignila k dnevni luči; in jasno je, da je sama kultura ena tistih reči, katerih fundamentalno materialnost zdaj ne le jasno vidimo, temveč ji tudi ne moremo ubežati".¹³ Materialnost kulture se zrcali na slehernem področju in govoriti se je začelo o kulturni industriji, ki prevzema lastnosti ekonomskih tržnih strategij. Izrazita je postala njena odvisnost od komercialnih podob oz. reklam, zabavne industrije in spektakla, ki je tako tudi umetnost podredila množičnemu okusu, in njena nekdanja nedostopnost se je zazdela presežena. Tudi sami načini izvedbe umetniških del in materiali so se velikokrat začeli prilagajati zahtevam proizvodnje – enostavni, cenovno ugodnejši izvedbi in hitri reproduktivnosti. Povsem praktični razlogi (seveda konceptualno podprti) utemeljujejo trenutno priljubljenost papirja, kartona in drugih nedragih materialov v sodobni umetnostni produkciji.

Problematično pa je postalo razmejevanje med tem, kje se neha "komercialna institucija in začne kulturni produkt".¹⁴ Problematika je vseprisotna tudi danes, njeno razreševanje pa je v pristojnosti umetnostnih institucij in institucionaliziranih kritikov oz. kustosov, ki imajo monopol nad sodobno umetniško produkcijo.

V družbi, ki je popolnoma prežeta z vizualnim, kjer se realnost transformira v podobe in smo estetske izkušnje deležni na vsakem koraku, se sama vloga novodobne umetnosti kot podobe problematizira. Tradicionalna vloga umetnosti kot nosilke estetske izkušnje se je v estetiziranem okolju izčrpala in umetnost se je bila prisiljena obrniti drugam, stran od svoje prejšnje domene – v aktualno realnost. Estetizirano je postalo prav vse – politika, vojne, spolnost, skratka življenje. Toda če estetsko prepoji sleherno nišo, če se polje kulture raztegne do točke, kjer vse tako ali drugače postane njen del, tedaj je tradicionalna specifičnost estetskega nujno zabrisana ali izgubljena.¹⁵ Tedaj je estetika za vedno ločena od etike.

Modernizem je z avtonomijo izraznih sredstev svojo energijo usmeril v odkrivanje novih možnosti znotraj danega estetskega gradiva; problematizirana je bila reprezentacija. S postmodernizmom pa reprezentacija ni bila več bistvena in

¹³ Jameson, 1992, 132.

¹⁴ Lash, 1990, 21.

¹⁵ Jameson, 1998, 111.

problematizirati se je začela realnost sama. Če je modernizem jasno razlikoval med vlogami označevalca, označenca in referenta, je postmodernizem te vloge postavil pod vprašaj, še posebej odnos med označevalcem in referentom, oz. med reprezentacijo in realnostjo. Referenti sami postanejo označevalci in Lash kot tipičen primer navaja Warholove sitotiske, kjer se referent polašča označevalčevega prostora in obratno, in to vidi kot vrnitev k realizmu, kjer je naslikani realni objekt sama slika.¹⁶ Dantu so se npr. Warholove *škatile Brillo* zdele fascinantne ravno zaradi nezmožnosti razlikovanja med umetnostjo in realnostjo na podlagi gole vizualnosti. Dejansko pa te konceptualne igre ostajajo precej trivialne in so danes s postavitvijo v galerijah neučinkovite. Kako naj bo namreč problematizirana realnost sama, realnost vsakdana, če realnost galerijskega prostora ostaja drugačna od realnosti ulice in navkljub vsem poskusom vzajemna premestitev ni nikoli uspela niti ni bila nikoli zares zelena od kulturne politike in ekonomije. Predvsem pa je to gesta, ki jo je že leta 1914 izvedel Duchamp – konceptualno dejanje, ki se s pretvorbo v komercialno povsem zbanalizira. Tu gre za večno vprašanje, povezano z naravo umetnosti, katerega bistvo je verjetno prav njegova nerešljivost, zato ga osvetljevanje zgolj z ene strani nikoli ne bo podvrglo nadaljnjim raziskavam.

Nepremišljeno bi bilo spregledati, da je tudi sleherna usmeritev modernizma vedno problematizirala odnos med reprezentacijo in stvarnostjo; prav na tem je med drugim vedno temeljil njegov razvoj. Tisto, kar nas obdaja, nas nekoliko vedno tudi določa. Verjamem, da ne obstaja samo ena, tj. vidna realnost. Obstaja tudi nevidno, ki ostaja nespoznavno. Ne glede na to, da nevidnega ni mogoče misliti, deluje na nas in ga občutimo. Mogoče se prav na tej točki izkaže modernistična estetika kot presežek zunanjih formalnih prvin, kot nekaj, kar ni le samo sebi namen, ampak združuje vizualne, duhovne in etične prvine.

V obdobju poznega kapitalizma je materializem kot terapija in korektiv dokončno stopil na mesto idealizma¹⁷ in sodobnemu človeku je bila ponujena kot edina resničnost potrošniškega sveta. Z izgubo vere v transcendentalno je človek ostal sam, vendar z močnim verjetjem v lastne zmožnosti in nezmotljivost. Gablikova opozarja, da je ta izguba simbolične resonance rezultat degeneracije zavesti, ki je značilna za našo družbo in tudi določa ter omejuje naše eksistencialne okoliščine. Za nihilistična obdobja, ki jih zaznamuje stanje “mrtvega Boga” in od-

¹⁶ Lash, 1990, 20–22.

¹⁷ Jameson, 1984, 388.

sotnost transcendence, se vzpostavi kot pomembna analiza subjektovega razmerja do resnice in resničnosti.¹⁸ V modernizmu se je zanimanje za zunanjo resničnost v precejšnji meri preusmerilo v notranjo resničnost, v postmodernizmu pa ta resničnost znatno izgineva, saj je individuuum dokončno desublimiran in se predstavlja le še kot konstrukt, kot nekaj umetnega, nesubstancialnega in avto-referencialnega. Postmodernizem se v nasprotju npr. z realizmom ali modernizmom odreka kakršnikoli fikcijski iluziji tako zunanje kot notranje resničnosti in vsako takšno iluzijo odčara s tem, da jo predstavi kot iluzijo. Tako ne postavlja pod vprašaj le razmerja med resničnostjo in fikcijo, temveč opozarja na fikcijsko konstrukcijo same resničnosti.¹⁹ Analoški modeli posnemanja so svoj estetski razvoj od renesanse do modernizma utemeljevali na psihološki in ontološki resničnosti naravnih danosti in kartezijanskem subjektu, medtem ko je postmoderni razpršeni subjekt vzpostavil nove danosti, novo "naravo", ki jo naseljujejo znanost brez meja, virtualno-digitalne komunikacije in eksperimenti – futurizem brez prihodnosti, ki postaja sedanost. Postmodernistično zavestno ukvarjanje s konstruktom, simulakrom je njegova realnost. Vendar je to pogled z ene strani; družbena dimenzija namreč ne more biti iluzija, saj so razmere zanjo še kako dejanske in prav družbena komponenta je v postmodernistični umetnosti močno zastopana.

Jameson podobno opaža, "da skupaj izgineta referenca in realnost in je celo pomen – označenec – problematiziran. Prepuščeni smo čisti in naključni igri označevalcev, imenovani postmodernizem, ki ne proizvajata več monumentalnih del modernističnega tipa, temveč nenehno premešča fragmente prej obstoječih besedil, gradbene kamne drugih kulturnih in socialnih produkcij, v nove in vzvišene brikolaže".²⁰ In to je njegov pastiš – imitacija mrtvih slogov in dokaz, da inovacija ni več mogoča. Ta fragmentacija umetnosti poteka vzporedno s fragmentacijo časa v skupek trajajočih sedanosti in seveda z družbeno fragmentacijo.²¹ Postmodernizem je čas drobljenja in odbiranja drobcev v nov mozaik. Postmodernizem namreč živi v večni odvisnosti od že napisanih zgodb.

Jameson enači izgubo velikih zgodb z našo nezmožnostjo, da se zgodovinsko umestimo. Ker smo izgubili občutek za zgodovino in zmožnost, da ohranimo lastno preteklost, živimo v večni sedanosti in obenem času nenehnih sprememb,

¹⁸ Virk, 2000, 47.

¹⁹ Virk, 2000, 63–65.

²⁰ Jameson, 1992, 159.

²¹ Jameson, 1984, 7, 20.

ki zabrisuje kakršnekoli prej obstoječe tradicije. Morje informacij ter medijsko spodbujanje in iskanje vedno novih točk zanimanja je tu zato, da nam pomaga pozabiti; je mehanizem za našo zgodovinsko amnezijo.²² Medtem ko je modernizem zaznamovala močna izkušnja časovnosti, tako eksistencialnega časa kot globokega spomina, se je v postmodernizmu občutek za časnost zrušil. Zaradi te izgube občutka za čas in nezmožnosti zgodovinske orientacije je postmodernizem za Jamesona "shizofren". Podobno je s pronicljivim opisom sodobnega "subjekta" v svojem eseju *Ekstaza komunikacij* shizofreno stanje podal tudi Baudrillard. "Vsak človek se vidi kot krmar hipotetičnega stroja, izoliran v poziciji popolne in oddaljene neodvisnosti, na neskončni razdalji od veselja svojega izvora. Kar pomeni, da je v enaki poziciji kot astronaut v svoji kabini, ki mu breztežnost omogoča, da neprekinjeno leti okoli orbite in ima zadostno hitrost, da ne strmoglavi nazaj na planet svojega izvora" In nadaljuje: "Sedaj se nahajamo v novi obliki shizofrenije. Shizofrenik je oropan vsakršnega prizora/prizorišča in je navkljub samemu sebi odprt za vse, živi v največji zmedi. Kar ga zaznamuje je absolutna bližina, popolna trenutnost stvari, občutek, da se ne more ubraniti, da se ne more umakniti. Ne more si več postaviti lastnih meja ne more več nastopati kot ogledalo. Zdaj je le še zaslon, stikalo za najrazličnejše mreže vplivov".²³

LYOTARD : HABERMAS

Postmodernizem je nemogoče dojeti brez upoštevanja teorij strukturalizma in predvsem poststrukturalizma, ki sta pripeljali do razumevanja kulture, znanosti in družbe nasploh kot skupka kodov in mreže jezikovnih iger. Umetnine ni več mogoče razumeti na modernističen način – kot enkratne, izvirne, simbolične, vseobsegajoče in vizionarske entitete. Kontemplativni, "kultni" značaj podobe je na ravni sprejemanja nadomestila interaktivnost in trajna, statična, navidez zaključena umetnina je prešla k umetnini kot procesu, k provizorični in trenutni entiteti. Umetniško delo se tako interpretira kot tekst v postmodernističnem smislu – heterogen, alegoričen in ponovno zgrajen iz razstavljenih zidakov modernizma. Prav poststrukturalisti, teoretiki "želje", kot jim pravi Lash,²⁴ so s svojim liberalnim, anarhističnim, tolerantnim, za vse odprtim duhom znatno skrhalili nekdanje zaprisežene vrednote. Tako pozitivne kot negativne strani postmo-

²² Jameson, 1984.

²³ Foster, 1985, 128, 133.

²⁴ Lash, 1990.

dernizma najbolj osvetli polemika med Habermasom, naslednikom kritične teorije frankfurtske šole, in francoskimi postrukturalisti, predvsem Lyotardom, ki je najbolj zaznamovala razprave o postmoderni v 80. letih.

Za Lyotarda postmoderno zaznamuje konec verjetja v velike zgodbe zgodovine, ideologije, utelesitve duhovnega in napredka, h katerim se je moderna doba zatekla, da bi legitimizirala in kritizirala svoje vednosti, dejanja in svoje utopično iskanje resnice. Velike zgodbe so razočarale, saj niso izpolnile velikih pričakovanj o odrešitvi človeka, o zmagoslavju duha, o sreči in pravici za vsakogar in o brezrazredni družbi. Prav nasprotno, v rokah političnih oblastnikov so se prevečkrat izkazale za uničujoče. Za Lyotarda velike zgodbe pomenijo tiranijo logosa in totalizacijo ter unifikacijo v kulturnem, političnem ali družbenem smislu, saj nima več nihče ustrezne kompetence, da bi vsiljeval svojo vednost kot absolutno vednost.²⁵ Gospodstvo teh metazgodb so zdaj nadomestile male pripovedi, posamezne diskurzivne prakse oz. mreža jezikovnih iger, ki so med seboj povsem enakovredne, a neuskladjive. Vsako sicer obvladuje notranji sistem pravil, lasten le njej, ki pa nima univerzalne legitimizacijske funkcije. Ni več enega merila resnice, ki se ga je držal razsvetljski racionalizem; v postmoderni vse nastaja iz nenehnega premeščanja, nesoglasja in diskontinuitete. Vse se odvija po logiki pluralizma diskurzov, zato obstajajo le mali, lokalni in začasni konsenzi, ki se nanašajo na posamezne jezikovne igre in učinkujejo le v njih. Univerzalni konsenz s končnim ciljem ni več mogoč. Pluralizem diskurzov legitimira že dejstvo samega pripovedovanja brez zahteve po končnem odgovoru o naravi vsesplošne resnice. Odsotnost tega razsvetljskega imperativa in končnega smotra omogoči sproščeni užitek in ugodje v prakticiranju neke jezikovne igre, kar odpira brezkončne ustvarjalne možnosti, vedno nove igre in z njimi nov niz pravil. Seveda pa Lyotard ne dopušča brezskrbnosti, temveč zahteva, da vsak igralec prevzame odgovornost za potek in pravila svoje igre. Vendar v obdobju poznega kapitalizma popolne svobode jezikovnih iger zaradi logike tehnološke produktivnosti ne more biti in ni uresničljiva. V *Postmodernem stanju* se Lyotard ukvarja s stanjem vednosti v najrazvitejših družbah in opaža, da v sistemsko-funkcionalističnem pristopu absolutno znanje pomeni absolutno družbeno moč. "Odločevalci naše življenje posvetijo večanju moči in legitimiranje te moči, tako kar zadeva družbeno pravičnost kot tudi znanstveno resnico, bi bilo v tem, da se optimirajo izvaja-

²⁵ Lyotard, 2002.

nja sistema, učinkovitost”.²⁶ Vprašanje, *ali je to res*, postane nepomembno, namesto tega se sprašujemo, *čemu to služi*, kar v kontekstu merkantilizacije vednosti najpogosteje pomeni: *Se to lahko proda?*²⁷ Aplikacija tega kriterija operativnosti na vse naše igre, opaža Lyotard, ni mogoča brez vsaj malo terorja. Obenem je to tehnološki kriterij, ki ni primeren za presojanje o pravičnem in resničnem in onemogoča avtonomnost drugih diskurzov. Vendar: ali lahko kriterij učinkovitosti apliciramo tudi na umetnost in če, ali je spodjedel njeno avtonomijo?

Pri Lyotardu se vzpostavi razlika med obravnavanjem postmoderne kot družbenega pojava in sprememb, ki jih je povzročila na področju vednosti in znanosti, ter obravnavanjem postmodernizma kot umetnostnega pojava, kjer se močno opira na model modernistične estetike. Postmodernizem v umetnosti vidi kot obdobje popuščanja in delegitimacije. Opozarja, da je realizem mota *anything goes* v bistvu realizem denarja in da je v odsotnosti estetskih kriterijev vrednost umetniških del mogoče in koristno ocenjevati glede na profit, ki ga prinašajo.²⁸ Po njegovem pa postmodernizem ne sledi visokemu modernizmu kot nekakšen stranski odpadni produkt, marveč lahko vse obdajajoče postmodernizme vidimo kot obljubo zmagoslavnega prihoda nekega novega visokega modernizma. Postmodernizem je torej na neki način predpriprava tega novega modernizma. Očitno je, da je prav ta novi visoki modernizem, o katerem sicer ni ne duha ne sluha, za Lyotarda ključnega pomena; postmodernizem vidi kot nujen prehod k nečemu bolj izpopolnjenemu in to bo paradokсно zopet modernizem. Jameson si to njegovo izjavo bolj kot v estetskem kontekstu razlaga v družbenem kontekstu – kot Lyotardov up na novi družbeni red, ki bi presešel klasični kapitalizem.²⁹ Vendar pa je opazno, da Lyotard ne razmejuje vedno jasno med modernistično in postmodernistično estetiko. Estetsko modernost, katere vsebino zaznamuje zlom identitete in totalitete (kot zgled navaja nemški ekspresionizem in Prousta), razlikuje od postmodernosti, kjer sta nestabilnost in eksperimentiranje zabeležena tudi v formi (za zgled sta mu Picasso in Joyce!). Za pravega postmodernista ima Warhola. In predstavitev Warholovih jušnih konzerv Campbell, “ki so zamenljive, ki zastarevajo, ki bodo izginile, ki bodo konsumirane, ki so nepomembne”,³⁰

²⁶ Lyotard, 2002, 8.

²⁷ Lyotard, 2002, 89.

²⁸ Lyotard, 1982, 1011.

²⁹ Jameson, 1984, 60.

³⁰ Lash, 1990, 99.

mu pomeni pokazati nekaj, kar je pomembno, in sicer energijo, fluidnost, željo v svoji nepopustljivosti, transformacijo, metamorfozo in ne objekta samega. In vse prvine, ki jih najbolj poudarja, transformacijo, izpostavljanje procesa, ustvarjalnega akta pred samim umetniškim delom, so tipične modernistične prvine. Kar se tiče razpada velikih zgodb, so z njimi v dobršni meri pometle že avantgarde, najtipičnejša primera sta futurizem in dadaizem. Pravzaprav pa to Lyotardovo navezovanje na modernistično estetiko pri analizi postmodernističnih del niti ni tako zelo paradokсно. Modernizem in postmodernizem sta kot siamska dvojčka, katerih značajskih razlik ne sproži genska zasnova, ki je enaka, marveč vplivi zunanjega sveta.

Drugače kot Lyotardu pa Habermasu postmodernizem pomeni izrazito politično reakcionarnost. Habermas namreč ostaja zvest modernemu projektu – razsvetljskemu projektu racionalne kritike, ki je, “imela ekstravagantna pričakovanja, da bosta umetnost in znanost ne le povečali nadzor nad naravnimi silami, temveč tudi razumevanje sveta in sebstva ter omogočili moralni razvoj, pravičnost institucij in celo srečo posameznika”.³¹ Zaveda se, da je 20. stoletje dokončno zamajalo ta optimizem, kar pa še ne pomeni, da je projekt moderne zgrešen in izgubljen; še vedno namreč verjame v možnost razvoja optimalnega družbenega stanja, ki bi posamezniku omogočilo največji možni samorazvoj. Habermas kljub temu, da se zaveda šibkih možnosti, teži k ohranitvi oddaljujočega se projekta za dobrobit človeštva. Ta bi bil izvedljiv, če bi se udejanjila njegova zahteva po univerzalnem konsenzu kot končnem cilju družbenega komunikacijskega procesa, namreč če bi se lahko vzpostavila zveza s skupnim ciljem med etiko, estetiko in znanostjo. Izpostavi torej tri bistvene strukture, ki sestavljajo kulturo in so med seboj ločeni avtonomni segmenti, podvrženi strokovni obravnavi – to so kognitivno-instrumentalna, moralno-praktična in estetsko-ekspresivna racionalnost. Ravno ta diferenciranost znanosti, morale in umetnosti ter notranja logika posameznega diskurza, osnovana na strokovni obravnavi, je povzročila njihovo ločitev od vsakdanje življenjske prakse, ki ji zato grozi možnost še večjega osiromašenja. To pa je pripeljalo do težnje po “negiranju” kulture strokovnega znanja. Seveda se Habermas zaveda nevarnosti te dileme in težavnosti njene razrešitve, ki jo dobro ponazarja pogled na področje umetnosti. Ravno z modernizmom se je boleče uresničila odtujenost umetnosti od življenja in njena popolna avtono-

³¹ Foster, 1985, 9.

mija. Vendar, opaža Habermas, "so se vsi poskusi, da bi se izenačila umetnost in življenje, fikcija in praksa, videz in realnost, vsi poskusi, da bi izginila razlika med umetniškim in uporabnim objektom in da bi postalo vse umetno in vsak umetnik izkazali za brezsmiselne".³² Rabili so le temu, da so še bolj osvetlili vse tiste umetniške strukture, ki so jih nameravali razpustiti, saj so "na novo legitimizirali pojavnost (*appearance*) kot medij fikcije, transcendenco umetnine nad družbo in koncentrirani ter načrtovani značaj umetniške produkcije kot tudi poseben kognitivni status presoje okusa".³³ Habermas ve, da bi se umetniška produkcija izsušila, če bi se prenehala ukvarjati z obravnavo avtonomnih problemov in če bi jo prenehali obravnavati strokovnjaki, ki puščajo ob strani zunanja vprašanja. Vendar, pravi, se ta ostra razmejitev in ekskluzivno osredotočanje na samo en vrednostni vidik z izključitvijo vidika pravice in resnice izniči takoj, ko je estetska izkušnja vpeljana v vsakdanje življenje in postane del posameznikove zgodovine. Te Habermasove postavke so izjemno zanimive, če jih pogledam z izkušnjo najsodobnejše umetniške produkcije. Njegove trditve, da so poskusi izenačitve življenja in umetnosti še bolj poudarili prav tiste vidike, ki so jih hoteli minirati, danes ne moremo več aplicirati na umetnostno dogajanje. Prevladujoča umetniška dela so prežeta z (anti)politično agitacijo in družbeno aktualno vsebino, torej se je njena nekdanja "notranja logika" razblinila na račun zunanjih problemov; vsebina in "smotrna" pomenskost sta izpodrinili vrednost izvedbe, Habermasove pojavnosti (*appearance*) in večina umetniških del je rezultat instantne produkcije. Poleg tega se z njo ukvarja vedno več filozofov in sociologov kulture, specialist – umetnostni zgodovinar v klasičnem pomenu besede – pravzaprav niti ne obstaja več niti ni potreben. Ali kot pravi Lash:³⁴ "Vsak lahko pove kaj o postmodernosti. Vsak ima o njej neko mnenje. Vsak je že strokovnjak zanjo". Paradokсно je umetnost ostala prav tako odtujena od ljudi. Vseeno pa Habermasova misel ni povsem neustrezna, ne glede na to, da se je koncept umetnosti začasno spremenil. Prav odsotnost stvari, njen manko, jo priključuje na površje spomina in jo zopet naredi opazno – opazno, ker je ni.

Sprašujem se, ali je možno ohraniti avtonomijo nekega področja, če se od nje pričakuje posvečanje zunanjim problemom? Morda bi prav umetnost lahko bila univerzalni kraj, kjer se popolna predanost le njej lahko preliva s predanostjo etič-

³² Foster, 1985, 11.

³³ Foster, 1985, 11.

³⁴ Lash, 1990, 12.

ni zavezanosti svetu. Vendar danes popolna predanost čemurkoli ni več mogoča; vedno jo zasenči zunanji razlog. Predanost in etika pa imata skupne korenine.

Habermas vidi zdravilo za popredmeteno (materializirano) vsakdanjo prakso le v vzpostavitvi neprisiljene interakcije med spoznavno-instrumentalnimi, moralno-praktičnimi in estetsko-ekspresivnimi prvinami – v združitvi resnice, pravice in lepote. Vendar je na poti do cilja ogromna ovira, namreč bitka za primat med tremi vrednostnimi sferami, ki jo je dobil instrumentalni razum. In v svoji kritiki, ki se je osredotočila na prevlado instrumentalnega razuma nad estetskim in moralnim ter njunima poljema delovanja, Habermas ostaja aktualen in ključen kritik postmoderne.

Ključna točka nesoglasja med Lyotardom in Habermasom je bila glede vprašanja konsenza/disenza. Habermas verjame v možnost univerzalnega konsenza, doseženega z diskusijo, medtem ko Lyotardu tovrstni konsenz pomeni izvajanje nasilja nad heterogenostjo jezikovnih iger, kajti do izumov, pravi, vedno pride v nesoglasju. Lyotard nadalje trdi, da postmoderna vednost ni zgolj orodje oblasti, temveč izostri našo občutljivost za razlike in okrepi našo sposobnost za prenašanje nekomenzurabilnega. Lyotard kot drugi francoski poststrukturalisti zagovarja heterogenost in pluralizem ter verjame v nezdržljivost diskurzov, medtem ko Habermas teži k pomiritvi nasprotij, ki jih združuje končni smoter in skupen človeški cilj. Debeljak podvomi o Habermasovi strategiji konsenzualnega uma in mu očita, da ne vidi, da redukcija, ki je na delu v njegovi projekciji družbene propustnosti, transparence in idealne komunikacijske situacije, prav zaradi emancipacijske norme o svobodi vseh ljudi vzame besedo svobodi vsakega človeka.³⁵ Toda kaj bi pomenila neomejena svoboda posameznika v odnosu do drugih? Človek si je v skupnosti pravzaprav ne more privoščiti, če tako ali drugače ne oškoduje drugega. Tudi o tem priča zgodovina enosmernih pravic. Človek je namreč bitje, ki se mora podrejati tuji ali lastni volji do moči, kar onemogoča kakršnokoli obliko anarhije, h kateri se nagibajo francoski teoretiki. Foucault je npr. v nekem intervjuju s francoskimi maoisti o ljudski pravičnosti nasprotoval celo najmanjšim preostankom legalnosti, ki se je ohranila na ljudskih sodiščih v Maovi Kitajski; spraševal se je, zakaj naj bi bila kakršnakoli sodišča sploh potrebna.³⁶ Zakaj je potreben sploh diskurz, če sta strukturiranje in legitimacija odvečna? Post-

³⁵ Debeljak, 1989, 92.

³⁶ Lash, 1990, 112.

modernizmu je uspelo smoter nadomestiti z užitkom pripovedovanja, prevrednotiti niz ustaljenih pravil in ga nadomestiti z novimi ter izgnati resnico zavoljo pluralnosti resnic. Vseeno pa danes jasno vidimo, da tisto, kar je prinesel postmodernizem, ni moglo preseči totalizacije in unifikacije. Postmoderna je hotela upoštevati razlike sveta in ga ne obvladovati, pa je storila ravno slednje. V toleranci, kot opaza Debeljak, ne gre za nič drugega kot obliko superiornosti, glede na katero si neka instanca oz. subjekt lahko dovoli, da nekaj poleg sebe sicer dopušča, ne pa tudi statusno izenači s seboj.³⁷

Postmodernizem tako paradokсно ostaja še ena velika zgodba. Habermas in Lyotard sta njena protagonista, od katerih eden hoče spreminjati svet in verjame v možnost njegovega odrešenja, drugi ga optimistično opazuje in upa, da bo to, kar vidi, obrodilo sadove. Nesoglasje med Lyotardom in Habermasom ostaja večna dilema – ali je svoboda delati, kar hočem, ali je svoboda prevzeti odgovornost in ali je mogoče oboje hkrati? Ali mora etika prežemati sleherno gesto? Lyotard in Habermas pa dokazujeta še nekaj, da namreč nobeno abstraktno teoretsko mišljenje ne more zaobjeti dejanskega stanja. Realnost vedno pogoltne diskurz in ga razdelanega izpljune.

(se nadaljuje)

BIBLIOGRAFIJA:

- Althusser, L. (2002): *Izbrani spisi*, SH, Ljubljana.
- Baudrillard, J. (1983): "The Ecstasy of Communication", v: Foster, H., *Post Modern Culture*, Pluto Press, Sydney, London, 126–134.
- Benjamin, W. (1998): *Izbrani spisi*, SH, Ljubljana.
- Brejc, T. (2000): *Iz modernizma v postmodernizem I–II. Eseji*, Obalne galerije, Piran.
- Danto, A. C. (1997): *After the End of Art*, Princeton University Press, New Jersey.
- Danto, A. C. (1998): *The Wake of Art: Criticism, Philosophy and Ends of Taste*, Princeton University Press, New Jersey.
- Debeljak, A. (1989): *Postmoderna sfinga*, Wieser, Celovec, Salzburg.
- Debeljak, A. (1999): *Na ruševinah modernosti*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- Deleuze, G. (1981): *Francis Bacon. Logique de la sensation*, Gallimard, Pariz.

³⁷ Debeljak, 1989, 89.

- Eco, U. (1985): *Ime rože*, Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Foster, H., ur. (1985): *Post Modern Culture*, Pluto Press, Sydney, London.
- Foster, H. (1996): *The Return of the Real*, The MIT Press, Cambridge (MA), London.
- Gablik, S. (1984): *Has Modernism Failed*, Thames and Hudson, London.
- Godfrey, T. (1998): *Conceptual Art*, Phaidon, London.
- Greenberg, C. (1995): *The Collected Essays and Criticism*, Vol. 1–4, Chicago University Press, Chicago, London.
- Greenberg, C. (1999): *Moderno in postmoderno*, Obalne galerije, Koper.
- Groys, B. (2002): *Teorija sodobne umetnosti. Eseji*, Študentska založba, Ljubljana.
- Habermas, J. (1983): “Modernity – An Incomplete Project”, v: Foster, H., *Post Modern Culture*, Pluto Press, Sydney, London, 3–15.
- Habermas, J. (1988): *Filozofski diskurs moderne*, Globus, Zagreb.
- Harrison, C., Wood, P. (1992): *Art in Theory 1900–1990. An Anthology of Changing Ideas*, Blackwell, Oxford.
- Jameson, F. (1992): *Postmodernizem*, LDS, Ljubljana.
- Jameson, F. (1984): *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, Manchester.
- Jameson, F. (1998): *The Cultural Turn. Selected Writings on the Postmodern. 1983–1998*, London.
- Krauss, R. (1985): *The Originality of the Avant-Garde and Other Modernist Myths*, The MIT Press, Cambridge (MA), London.
- Kuspit, D. (1993): *The Cult of the Avant-Garde Artist*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Kuspit, D. (1996): *Idiosyncratic Identities*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Lash, S. (1990): *Sociologija postmodernizma*, Routledge, London.
- Lucie-Smith, E. (1995): *Art Today*, Phaidon, London.
- Liotard, J. F. (1982): “What Is Postmodernism?”, v: Harrison, C., Wood, P., *Art in Theory 1900–1990: An Anthology of Changing Ideas*, Blackwell, Oxford, 1008–1015.
- Liotard, J. F. (2002): *Postmoderno stanje*, Analecta, Ljubljana.
- Rosenblum, R. (2004): “Posthuman”, *Artforum*, december, 121, 284.
- Strehovec, J. (1998): *Tehnokultura, kultura tehna*, Študentska založba, Ljubljana.
- Virk, T. (2000): *Strah pred naivnostjo*, Literarno-umetniško društvo Literatura, Ljubljana.

MATEJ HRIBERŠEK¹

Razmere na področju klasičnega šolstva v obdobju 1945–1958

Izvleček: Po koncu 2. svetovne vojne se je začel počasen, a vztrajen zaton klasičnega šolstva. Na udaru je bila najbolj gimnazija, še zlasti klasična gimnazija kot njegova glavna nosilka. Klasična izobrazba v novem sistemu ni mogla ali pa tudi ni znala najti svojega mesta. Kljub prizadevanjem za ohranitev pouka klasičnih jezikov ter številnim konferencam in posvetovanjem, posvečenin tej problematiki, je vse kazalo na znatno zmanjšanje ur za oba predmeta. Gonja proti obema klasičnima jezikoma je dosegla vrhunec l. 1958 z ukinitvijo klasičnih gimnazij.

Ključne besede: latinščina, grščina, šolstvo, zgodovina klasičnega šolstva, gimnazije
UDK 373.542

The Situation of the Classical Schools in the Years 1945–1958

Abstract: After the end of World War II, the classical school system in Slovenia began its slow but persistent decline. The gymnasium, especially the classical gymnasium as its central institution, came under fire. The classical education was not allowed, or perhaps not able, to carve itself a niche in the new political system. Despite their efforts to preserve the teaching of the classical languages, despite the many conferences and consultations dedicated to this problem, the pleaders for Latin and Greek were not successful; both languages were reduced substantially. The campaign against the classical languages culminated in 1958, when classical gymnasia were abolished.

Key words: Latin, Greek, school system, history of classical education, gymnasia

¹Dr. Matej Hriberšek je predavatelj na Oddelku za klasično filologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. E-naslov: matej.hribersek@guest.arnes.si ali matej.hribersek@ff.uni-lj.si.

Prve spremembe na področju klasičnega šolstva v šolstvu segajo v april 1945; 14. aprila 1945 je Ferdo Kozak, načelnik odseka za prosveto SNOS, poslal predsedstvu SNOS v pregled in odobritev načrt za spremembe v šolstvu, s katerim so podpržavili vse šole, oblast pa je lahko izvedla čistko v dijaških, študentskih ter učiteljskih in profesor-skih vrstah in s tem dosegla vse večje podrejanje šolstva svojim političnim potrebam.² Šolam je bilo treba preskrbeti učbenike; 8. junija 1945 je ministrstvo za prosveto poslalo poziv vsem založnikom šolskih knjig, naj pošljejo v pregled učbenike, ki jih še imajo na zalogi. Ferdo Kozak, minister za prosveto, je 11. junija 1945 imenoval komisijo za pregled učbenikov in pripravo učnih knjig za naslednje šolsko leto. Ker je bilo nemogoče v tako kratkem času oskrbeti nove učbenike (tudi finančne razmere tega niso dopuščale), je komisija sklenila, da si bodo v prehodnem obdobju pomagali z učbeniki, ki so bili v rabi v predvojni Jugoslaviji in v času okupacije, da pa je treba "ugotoviti njihovo uporabnost".³ Učbenike so pregledali strokovni odseki za posamezne skupine predmetov in poslali komisiji poročilo o svojem delu. Pri učbenikih za predmete, ki ideološko niso bili tako učinkoviti (med njimi sta bili poleg telesne vzgoje, glasbe, kemije in prirodopisa tudi latinščina in grščina), je omenjena komisija zahtevala le manjše popravke, zlasti črtanje imen avtorjev.⁴ Nekateri učbeniki so bili sprejeti za prehodno obdobje, dokler niso nastali novi; monopol nad oskrbo z učbeniki in učnimi pripomočki je dobila Državna založba Slovenije.

Že leta 1945 je bila na udaru politike gimnazija, še zlasti klasična gimnazija. Prvi predlog o ukinitvi popolnih gimnazij in ustanavljanju srednjih strokovnih šol je na seji zvezne komisije v Beogradu (21. in 22. novembra) dala voditeljica Jugoslovanske šolske komisije pri CK KPJ in ministrica za prosveto Srbije Miira Mitrović-Djilas. Radikalni načrt je bil že pripravljen, vendar ga ni bilo mogoče ta-

²Za natančnejši potek reformiranja šolstva v povojnem obdobju Gabrič, 1991, 1994, 1999.

³ARS 231 – Ministrstvo za prosveto, fasc. 34 (zapisnik prve plenarne seje komisije za učne knjige dne 26/VI 1945.). Prim. tudi Gabrič, 1991, 73.

⁴Tak je primer prof. Marka Bajuka. V njegovi Latinski čitanki za IV. razred gimnazij, ki je bila odobrena kot učna knjiga za prehodno dobo (z odlokom ministra prosvete K-83/1 z dne 1. avgusta 1945), in v izborih besedil, pri pripravi katerih je sodeloval, je njegovo ime prelepljeno. Vzrok za izbris njegovega imena je njegova emigracija; prof. Bajuk je po vojni z družino prebegnil na Koroško v Vetrinj, kjer je kot prosvetni načelnik med slovenskimi begunci na Koroškem organiziral šolstvo po veljavnih jugoslovanskih šolskih predpisih in si s svojim delom pridobil velik ugled tako pri angleški vojaški upravi kot tudi pri avstrijskih šolskih oblasteh. Leta 1948 je z družino odšel v Argentino, kjer je umrl 20. junija 1960. Pernišek, 1962, 173–177.

koj uresničiti zaradi splošnega težkega položaja; ko so bile dane možnosti za izvedbo takšnega načrta, pa oblast ni več posegla po tako radikalnih ukrepih, kot je sprva nameravala.⁵ V Sloveniji sta bili po vojni dve klasični gimnaziji: v Ljubljani in v Mariboru. Škofijska klasična gimnazija v Šentvidu, ki je bila med vojno spremenjena v vojašnico in kasneje v zbirni center, je prenehala delovati; 4. junija 1945 je ravnatelj Ivan Knific prejel dopis šolskega ministrstva, da morajo zasebne šole do nadaljnjega prenehati z delom. S tem sta gimnazija in Zavod sv. Stanislava za 48 let prenehala delovati, poslopje pa je bilo spremenjeno najprej v zbirni center za vrnjene domobrance, kasneje pa v vojašnico JLA.⁶

V Sloveniji so bila že l. 1945 živa prizadevanja za ukinitvev pouka latinščine in grščine, kar se je kazalo tudi v začasnem učnem načrtu za gimnazije in klasične gimnazije, pripravljenem za šolsko l. 1945/46.⁷ Grščine v učnem načrtu ni bilo več, za latinščino pa je načrt predvideval:

- a) za gimnazije dvoletno učenje latinskega jezika, in sicer v VII. in VIII. razredu po 1 uro tedensko,
- b) za klasične gimnazije nespremenjeni osemletni cikel: I. 5, II. 5, III. 4, IV. 4, V. 5, VI. 5, VII. 5, VIII. 4.

Za prvo leto pouka latinskega jezika na (splošni) gimnaziji (VII. razred) je bilo predvidenih 25–30 ur; v tem času naj bi se dijaki seznanili z najpomembnejšimi poglavji iz oblikoslovja (deklinacije in pridevniki (brez izjem in posebnosti), zaimki, konjugacije pravih glagolov (predvsem v aktivu), pomožnik brez sestavljenk, glavni in vrstilni števniki), ki bi jih spoznavali ob posameznih stavkih ali krajših zaokroženih tekstih (basnih, anekdotah, kratkih zgodbah)). Poudarjeno je bilo učenje na pamet (besede, izreki); dijaki so si morali pridobiti besedni zaklad ok. 450–500 besed, posebej je bila poudarjena razlaga tujk. V VIII. razredu naj bi se ob tekstih znanje oblikoslovja dopolnilo z obravnavo nepravilnih glagolov, obdelala pa bi se tudi najvažnejša poglavja sintakse. V ta namen naj bi se brali prirejeni krajši teksti iz del rimskih proznih piscev in lažji odlomki iz rimske epike. V obeh razredih je bila predvidena 1 šolska naloga na semester.⁸

Klasična gimnazija (za obe klasični gimnaziji je veljal program splošnih gimnazij v modificirani obliki; glavna razlika je bila latinščina od I. razreda naprej)

⁵Gabrič, 1999, 266.

⁶Jernejčič, 2001, 33.

⁷Učni načrt, 1945, 3.

⁸Učni načrt, 1945, 10.

je pri pouku latinščine v precejšnji meri ohranila učni načrt iz predvojnega obdobja:

razred	št. ur	snov
I.	5	sklanjatev samostalnika in pridevnika; <i>esse</i> in kompozita; stopnjevanje pridevnika; tvorba in stopnjevanje prislova; glavni in vrstilni števniki; zaimki; 4 konjugacije (aktiv in pasiv) razen glagolov mešane konjugacije na <i>-io</i> ; vzporedno z oblikoslovjem glavna pravila sintakse; od januarja naprej 1 šolska naloga mesečno (prevod iz sl. v lat.)
II.	5	po potrebi nadomestitev zaostanka iz I. razreda; deponentniki in poldeponentniki; glagoli na <i>-io</i> ; opisna sprega, posebnosti v sklanjatvah in spolu (samo najnujnejše); stopnjevanje (dopolnitev); nedoločni zaimki; sklad krajevnih imen; delilni in prislovni števniki; nepravilni in nepopolni glagoli; <i>fero</i> in kompozita, <i>volo</i> , <i>nolo</i> , <i>malo</i> , <i>eo</i> in kompozita, <i>fio</i> ; AcI; NcI; gerundij; gerundiv; supin; vzporedno z oblikoslovjem tudi pravila sintakse; 1 šolska naloga mesečno (prevod iz sl. v lat.)
III.	4	po potrebi nadomestitev zaostanka iz prejšnjih dveh razredov; neodvisni vprašalni stavki; sosledica časov; konjunktiv v neodvisnih in odvisnih stavkih; particip; absolutni ablativ; raba časov in naklonov; atribut in apozicija; raba sklonov (ob lektiri)
IV.	4	ponavljanje oblikoslovja in sintakse ob lektiri; odvisni in neodvisni govor (hkrati z lektiro); 6 šolskih nalog letno (prevod iz lat. v sl.)
V.	5	ponavljanje oblikoslovja in sintakse ob lektiri; 6 šolskih nalog letno (prevod iz lat. v sl.)
VI.	5	ponavljanje oblikoslovja in sintakse ob lektiri; 6 šolskih nalog letno (prevod iz lat. v sl.)
VII.	4	ponavljanje oblikoslovja in sintakse ob lektiri; 6 šolskih nalog letno (prevod iz lat. v sl.)
VIII.	4	ponavljanje oblikoslovja in sintakse ob lektiri

Pri slovnem pouku je opazno omejevanje prevajanja iz slovenščine v latinščino v I.–III. razredu, kjer se je pouk kljub temu, da je bilo za šolske naloge predvideno prevajanje iz slovenščine v latinščino, večinoma (z izjemo obravnave glagola *fio*) omejeval na latinske paragrafe.

Lektira se ni več začejala v III., ampak v IV. letniku. Obravnavo rimske literarne zgodovine, ki je bila povezana z lektiro, je od V. razreda naprej dopolnjevala tudi obravnava grške literarne zgodovine, s čimer se je delno zapolnila vrzel, ki jo je prinesla ukinitvev grščine.

razred	lektira	literarna zgodovina
IV.	Kornelij Nepot, Kurcij Ruf, Cezar, Fajdrus (vsi v izboru)	obrnava piscev, vključenih v lektiro
V.	Ovidij (izbor); Livij (zlasti 1. in 2. knjiga)	zgodovinoisje do Livija; Livij; Ovidij; pregled grške narodne epike (Homer)
VI.	Vergilij, <i>Eneida</i> (zlasti 1. in 2. spev), izbor iz <i>Georgica</i> , 1. ekloga; izbor iz Salustija, zlasti iz <i>Jugurtinske vojne</i>	Vergilij; Salustij; grški zgodovinarji: Herodot, Ksenofont, Tukidid, Plutarh
VII.	Cicero, <i>Cato Maior</i> ; izbor iz Ciceronovih filozofskih del in iz 4. knjige <i>In Verrem</i> ; po možnosti izbor iz Katula; izbor iz pisem Cicerona in Plinija mlajšega	Cicero, Plinij mlajši; pregled grškega govorništva in grške filozofije do Platona (Demosten, Platon)
VIII.	izbor iz Horacija; izbor iz Tacita (zlasti poglavja o uporu panonskih legij), po možnosti nekaj tekstov iz narodne zgodovine	rimska lirika; zgodovinoisje od Livija naprej; Horacij, Tacit; pregled grške filozofije do konca (Aristotel); pregled grške dramatike (Ajshil, Sofokles, Evripid)

Vojna je pustila pečat tudi na lektiri; učni načrt pri Liviju je izrecno poudarjal, naj se za lektiro ne izbirajo odlomki o vojnah, in priporočal poglavja, ki predstavljajo rimsko življenje ipd. Enako načelo je veljalo tudi za druge pisce. Kljub temu je bila v VI. letniku priporočena Salustijeva *Jugurtinska vojna*; ali je zaradi tega, ker je bila vojna tematika v primerjavi s "prevratniško" vsebino *Katilinove zarote* vendarle sprejemljivejša, ostaja zgolj ugibanje. Prav tako pri lektiri iz Cicerona v VII. razredu ni več političnih govorov (*In Catilinam*), ampak je osredotočena na filozofsko tematiko in umetnost (4. knjiga *Govora proti Veru* je izrecno poudarjena zaradi svojega pomena za umetnost).⁹

Prvo leto še ni bilo posebnih ideoloških pritiskov; ti so se stopnjevali s šolskim letom 1946/47, ko je že bilo poskrbljeno za osnovne materialne in kadrovske zadeve.

⁹Učni načrt, 1945, 35–36.

Ljudska skupščina FLRJ je 11. julija 1946 sprejela zakon o obveznem sedemletnem šolanju, s katerim je (delno) poenotila sistem šolstva na področju Jugoslavije;¹⁰ načrtovane so bile tudi sedemletne gimnazije. V Sloveniji, ki je že imela osemletno obvezno šolanje, je ta zakon za šolstvo pomenil nazadovanje; vendar je pri nas njegovo uresničevanje, ki je bilo znotraj republik prepuščeno njim samim, potekalo najhitreje. S šolskim letom 1946/47 je Ministrstvo za prosveto LRS objavilo spremembe k učnemu načrtu za gimnazije.¹¹ V začasnem predmetniku za gimnazije latinščine ni bilo več; na šolah so jo lahko uvedli kot neobvezni predmet s po 2 urama tedensko. V predmetniku za klasične gimnazije so bile latinščini odmerjene 4 ure tedensko od II. do VIII. razreda; v I. razredu je pouk potekal po predmetniku za (splošne) gimnazije, v katerem latinščine ni bilo. Pouk grščine so lahko uvedli kot neobvezni predmet v višjih razredih s po 2 urama tedensko.¹² Ker naj bi z uvedbo sedemletnega obveznega šolanja 4 razredi osnovne šole in 3 razredi nižje gimnazije tvorili celoto, v kateri ni smelo biti razlik med šolami, je bil začetek klasičnega tipa gimnazije predviden šele v IV. razredu; to naj bi se realiziralo s šolskim letom 1949/50, ko bi bili I.–III. razred splošnogimnazijskega, IV.–VIII. pa klasičnega tipa.

Petletni načrt razvoja narodnega gospodarstva FLRJ je bil sprejet 27. aprila 1947, 2. avgusta 1947 pa še slovenska inačica tega načrta.¹³ Sprejetje načrta je imelo vpliv tudi na notranjo organizacijo srednjih šol, tudi gimnazije, zlasti klasične gimnazije, ki je začela postopoma izgubljati svoj pomen; politika je s prehodom na plansko proizvodnjo in centralizirano vodstvo pri uresničevanju načrta dajala prednost gospodarstvu in vzgoji kvalificiranega kadra za potrebe gospodarstva.¹⁴

Za uskladitev učnih načrtov gimnazij FLRJ je komite za šole in znanost pri Vladi FLRJ pozval republiška ministrstva za prosveto, naj sestavijo predloge za

¹⁰ UL FLRJ, 12. 7. 1946, št. 56.648.

¹¹ Učni načrt, 1946, 3–7; za določitev pravil za malo in veliko maturo gl. Začasna pravila o višjem tečajnem izpitu na gimnazijah in klasičnih gimnazijah. Vestnik MP 2, 1947, št. 3 (14. marca 1947), 24–25.

¹² V učni načrt 1945 in njegove spremembe 1946 grščina ni bila vključena; čeprav je l. 1946 postala neobvezni predmet, zanjo ni bil objavljen učni načrt, medtem ko je hrvaški učni načrt iz l. 1947 (gl. Nastavni plan, 1947) vključeval tudi učni načrt za neobvezno grščino. Že na samem začetku so se pokazale razlike v odnosu do pouka klasičnih jezikov med republikami; delovanje proti pouku latinščine in grščine ni bilo nikjer v Jugoslaviji tako rigorozno kot v Sloveniji.

¹³ UL LRS 2.8.1947, št. 31, 211–226.

¹⁴ Gimnazija, 1957b, 10–11.

predmetnik in za učne načrte splošnega tipa gimnazij. Po predložitvi predlogov ministrstev je komite sklical zvezno konferenco o gimnazijah, ki je potekala od 18. do 21. maja 1948 v Beogradu. Konference so se udeležili zastopniki ministrstev za prosveto vseh republik in strokovnjaki za posamezne predmete; zastopniki so se na delo konference pripravili na republiških konferencah.¹⁵ Konferenca je prvenstveno izpostavila pomen naravoslovnih ved kot najtesneje povezanih z materialnim in tehničnim dvigom države in z oblikovanjem dialektičnomaterialističnega pogleda na svet, poudarila pa je tudi skrb za kvaliteto pouka, za pravilno idejno-politično vzgojo mladine v duhu jugoslovanskega patriotizma in za izgradnjo pouka na znanstvenih temeljih marksizma in leninizma. Vprašanja klasičnih jezikov, zlasti latinščine, se je najbolj dotaknil Ivan Guštak v predavanju o učnih načrtih in programih naših gimnazij. Izhajal je iz zahteve predstavnikov nekaterih univerz po uvedbi obveznega pouka latinščine a) zaradi njene splošnoizobraževalne vrednosti in b) zato, ker je bila pogoj za vpis na nekatere fakultete. Prvi razlog je bil *a priori* zavrjen, drugi sprejet, ker je učenje latinščine študentom, ki se je niso učili v gimnaziji, povzročalo težave, še zlasti zato, ker so v njej videli golo formalnost. Latinščino naj bi bilo mogoče uvesti v vseh 5 razredov višje gimnazije bodisi s povečanjem števila tedenskih ur bodisi s povečanjem števila ur na račun naravoslovnih predmetov. Ker sta bila oba predloga zavrjena (prvi zaradi pomanjkanja kadrov, drugi, ker bi zaviral naloge gimnazije), je ostala edina sprejemljiva rešitev uvedba dveh ur obveznega pouka latinskega jezika v VII. in VIII. razredu (namesto dotedanjih neobveznih 8), ker bi bili učenci zrelejši in bi lahko sami presodili o potrebi učenja z ozirom na nadaljnji študij na univerzi. Na konferenci so prišle na dan vse etikete klasične gimnazije in njenih dijakov, ki so ostale priljubljeno sredstvo njenih nasprotnikov vse do 80. let 20. stol.: da gre za elitno šolo, ki jo obiskujejo (oz. so jo obiskovali) predvsem otroci konzervativcev in reakcionarjev, ki daje (je dajala) pomanjkljivo znanje naravoslovnih predmetov in matematike, njeni dijaki pa so (bili) oddaljeni od praktičnega življenja, neiznajdljivi in nepraktični. Potrebe nekaterih strok so narekemale potrebo po njej, vendar v nobenem primeru ni bilo pričakovati, da bi jo obudili v tradicionalni obliki. Za dopolnitev pouka tedanjih klasičnih gimnazij je bila predlagana uvedba obvezne grščine, ki je bila do tedaj izbirni predmet; dijaki bi se latinščino učili od 2. polletja 1. razreda naprej (I. 3, II. 3, III. 3, IV. 3, V. 3, VI. 3,

¹⁵ Učni načrt, 1948, 3; Šole, 1948, 3; Melihar, 1949, 270.

VII. 3, VIII. 3), grščino samo v višji gimnaziji (I. –, II. –, III. –, IV. 3, V. 3, VI. 3, VII. 3, VIII. 3), poleg tega pa še en živi jezik (ruščina), umetnostno zgodovino in telovadbo. Prilagojena bi bila potrebam posameznih republik, šolanje na njej pa bi se omogočilo otrokom iz vse države, ne le krajev, v katerih je klasična gimnazija.¹⁶ Posebej je bilo poudarjeno, da se mora odpreti za dotok dijaštva iz vrst delavstva, ne samo iz “buržoaznega mestnega in kulaškega podeželskega okolja”.¹⁷

Za klasične jezike so bili pomembni trije končni sklepi te konference: a) naj se s šolskim l. 1948/49 osemletni sistem gimnazijskega šolanja reorganizira tako, da bo imela gimnazija 3 nižje razrede z malo maturo, ki bodo sodili v okvir sedemletnega obveznega šolanja, in 5 višjih razredov z veliko maturo (učni načrt in predmetnik je izdelal komite za šole in znanost, metodološka navodila pa republiška ministrstva za prosveto); b) da je zaradi kadrovskih potreb na področju zgodovine, arheologije, klasične filologije, arhivistike itd. treba ustanoviti osemletne klasične gimnazije z latinščino od 1. razreda in grščino od 4. razreda, vendar bi bilo odpiranje klasičnih gimnazij omejeno; republiška ministrstva za prosveto bi jo lahko – glede na potrebe – odprla tudi z drugačnim izborom in razporeditvijo jezikov; c) da je treba v gimnazijah kot nov predmet uvesti latinski jezik (po učnem načrtu po 2 uri v VII. in VIII. razredu).¹⁸

Na osnovi okvirnih učnih načrtov za posamezne predmete, ki jih je pripravil Komite za šole in znanost, je Prosvetno ministrstvo LRS izdalo učni načrt za šolsko l. 1948/49, ki je bil od tega šolskega leta naprej obvezen za gimnazije in višje razrede sedemletk; načrt je enako kot prejšnja dva (1945 in 1946) predvideval za splošni tip gimnazij po 2 uri pouka latinščine tedensko v VII. in VIII. razredu. Gimnazije so v skladu s sklepi konference ostale osemletne s triletno nižjo gimnazijo in petletno višjo gimnazijo. Osnovne šole so bile sedemletne; v prvih štirih razredih so bili v veljavi predmetniki in učni načrti osnovnih šol, od V. do VII. razreda pa predmetniki in učni načrti nižjih gimnazij. Spričevalo sedemletke je bilo enakovredno spričevalu nižje gimnazije; z njim so lahko učenci nadaljevali pouk na višji stopnji.¹⁹

Leta 1949 je Ministrstvo za prosveto LRS začelo z veliko naglico uresničevati pobude konference o klasičnih gimnazijah. Ukrepi so skušali na klasični gimnaziji, ki je še vedno veljala za elitno ustanovo, popraviti razmerje med učenci, ki so izhajali

¹⁶ Šole, 1948, 20–30.

¹⁷ Melihar, 1949, 270.

¹⁸ Šole, 1948, 74.

¹⁹ Gabrič, 1991, 80–82.

iz meščanskih ali premožnejših družin in so tvorili večino, ter med dijaki iz vrst delavstva. Na klasičnih gimnazijah v Mariboru in v Ljubljani so revidirali vpisane prvošolce in četrtošolce na osnovi treh kriterijev: 1. učnega uspeha, 2. socialnega porekla in 3. dotedanjega dela v šoli in izven nje; s tem so iz razredov odstranili "moteče elemente", dijake iz meščanskih in premožnejših družin, ki bi lahko kakor koli kvarno vplivali na sošolce in na delo v šoli, ter povečali število dijakov iz delavskih vrst. Splošne gimnazije so dobile nalogo, naj čim več dobrih dijakov delavskega porekla preusmerijo na klasično gimnazijo, okrajni in mestni odbori so morali tem dijakom zagotoviti podpore in štipendije, vodstvi obeh klasičnih gimnazij pa sta morali poskrbeti za posebne tečaje latinščine, da bi lahko novi dijaki čim prej dohiteli svoje sošolce.²⁰ V nobeni drugi republiki ukrepi niso bili tako rigorozni.

Predstavniki filološke stroke so se v tem obdobju izrazito negativne naravnosti proti klasiki in klasičnim jezikom redko oglasili v zagovor teh. Izjema je Anton Sovrè, ki je l. 1949 v *Popotniku* skušal utemeljiti pomen klasične gimnazije in klasične izobrazbe.²¹

Šolsko l. 1950/51 je bilo zaznamovano z uvajanjem obveznega osemletnega šolstva. Pobuda zanj je bila dana na III. plenumu CK KPJ (29.–30. decembra 1949 v Beogradu), na katerem je načelnik agitpropa CK KPJ Milovan Djilas v svojem uvodnem referatu k prvi točki plenuma (problematika šolstva v boju za socializem) podal oceno dela na področju šolstva, njegove dobre strani in slabosti. V njem je predlagal postopen prehod na osemletno šolanje in uvedbo male mature po končani štiriletni nižji gimnaziji, uvedbo štiriletnih strokovnih srednjih šol, skržitev učnih načrtov, revizijo učbenikov ter – ob zagotovitvi idejne enotnosti – več samostojnosti republik pri delu na področju šolstva. Večina njegovih predlogov je bila zajeta v resoluciji plenuma.²² Na seji politbiroja CK KPS 11. januarja 1950, namenjeni uveljav-

²⁰ Odlok Ministrstva za prosveto LRS II, števil. 5474/1 z dne 16. VII. 1949; zaradi prepozne objave prvo leto ukrepi še niso imeli želenega učinka.

²¹ Sovrè, 1949. Baskarjeva posmehljiva ocena, 1988, 132, njegovega nastopa je nesprejemljiva, še več, celo žaljiva; nikakor ni šlo za "ponižno orjaško Sovretovo postavo", ki "citira Marxa in Engelsa" ter "ponavlja premogovniško metaforo antične kulture, za katero se je zdelo, da se je dobi elektrifikacije še posebej dobro prilegala", temveč prej za dobro razumevanje položaja, v katerem ni bilo mogoče nastopati z očitki ali zahtevami, ampak je bilo treba rešiti, kar se je rešiti dalo. Tako je treba razumeti Sovreta, ki je bil znan po svoji previdnosti, še zlasti glede pojavljanja stroke v javnosti, ob njegovem poskusu, da bi utemeljil pomen klasične gimnazije v okviru sistema, ki se je oblikoval po vojni.

²² Izvori, 1985, 483–489.

ljanju sklepov plenuma, je imel uvodni referat Boris Kraigher, ki je kritično predstavil nezavidljive razmere v slovenskem šolstvu: zmeda zaradi uvedbe sedemletk, pomanjkanje predmetnih učiteljev, prevelika centralizacija, slaba pedagoška plat pouka, slabi učni programi, slaba ideološka plat, težave pri kadrovske politiki itd. Na osnovi tega referata je bila oblikovana posebna komisija (člani: dr. Jože Potrč, Ivan Regent, Boris Kraigher, France Kimovec) z nalogo, da pripravi predloge za reformo šolstva (uvedba osemletk, revizija učnih načrtov, revizija učbenikov, pregled stanja).²³ Vsi ukrepi naj bi veljali že v naslednjem šolskem letu (1950/51). Tedanji minister za prosveto in član komisije Ivan Regent je 24. maja na seji politbiroja CK KPS podal poročilo, v katerem je predlagal, da bi osemletno šolsko obveznost delili na 4 razrede osnovne šole in 4 leta nižje gimnazije; tem bi sledili 4 razredi višje gimnazije. Poročilo je bilo sprejeto in z njim je slovenska delegacija nastopila na zvezni konferenci v Beogradu (29. 5.–1. 6. 1950). Slovenski predlog je bil osamljen; druge republike so se zavzemale za uvedbo enotne osemletke.²⁴

Leta 1950 je Ministrstvo za prosveto LRS sklicalo konferenco ravnateljev višjih gimnazij in zastopnikov visokih šol. Ravnatelji so učiteljske zборе seznanili z rezultati, sklicali konference učiteljskih zborov in organizirali diskusijo o vprašanih organizacijske strukture višje gimnazije in o njenih dveh dotedanjih osnovnih tipih (splošna in klasična gimnazija), o umestnosti bifurkacije splošne gimnazije in o predmetniku za predlagani tip višje gimnazije.²⁵ Šolsko leto 1950/51 se je začelo z reorganizacijo številnih sedemletnih osnovnih šol v osemletne; tako smo dobili osemletno šolsko obveznost, ki je bila uzakonjena šele l. 1953.²⁶ Leta 1953 je bila ustanovljena tudi Komisija za reformo šolstva, ki je po navodilih, ki jih je dobivala od Zvezne komisije za reformo šolstva iz Beograda, skrbela za pripravo šolske reforme; celoten potek reforme je nadziral Odbor za prosveto Zveznega izvršnega sveta. Komisija je bila zgolj podaljšani organ oblasti, ki se pri pripravi reforme največkrat ni ozirala na mnenja strokovnih visokošolskih in pedagoških krogov.

Razlike v pristopu do vprašanja srednjega šolstva, zlasti gimnazijskega šolstva, so zgodovinskega izvora; Hrvaška in Slovenija, ki sta imeli na šolskem področju skupnega predhodnika, avstrijski šolski sistem, sta hoteli ohraniti gimnazijo kot eminentno izobraževalno ustanovo (zagovornik ohranitve klasične gimnazije je

²³ AS 1598 – CK KPS III/2, zapisnik seje politbiroja CK KPS 11. 1. 1950.

²⁴ AS 1598 – CK KPS III/2, Zapisnik seje politbiroja CK KPS 24. 5. 1950; Gabrič, 1991, 88.

²⁵ Objave M LRS 2, 1950, št. 2 (20. novembra 1950), 6.

²⁶ Prim. UL LRS 15.10.1953, št. 53, 517.

bil tudi Boris Kidrič),²⁷ južne jugoslovanske republike, kjer gimnazijska tradicija ni bila tako zakoreninjena, pa so se zavzemale bodisi za njeno odpravo bodisi za preoblikovanje v navadno srednjo šolo. Idejo o ukinitvi gimnazij je na srečanju učiteljskih združenj Jugoslavije aprila 1954 v Sarajevu načel Milivoj Urošević, rektor Višje pedagoške šole v Beogradu.²⁸ V Sloveniji takšnih predlogov niso podprli.

Junija 1955 je Svet za kulturo in prosveto LRS na svoji 12. seji sprejel novi predmetnik in začasni pravilnik o maturi za gimnazije in klasične gimnazije. Po novem predmetniku je bila v gimnazijah latinščina od V. do VIII. razreda neobvezni predmet, če se je zanj prijavilo vsaj 5 dijakov.²⁹ V klasičnih gimnazijah je bil za klasične jezike določen naslednji predmetnik:³⁰

a) latinski jezik: I. 5; II. 4; III. 4; IV. 4; V. 4; VI. 3; VII. 3; VIII. 3

b) grški jezik: I. –; II. –; III. –; IV. 3; V. 4; VI. 3; VII. 3; VIII. 3.³¹

²⁷ Zapisnik 18. seje pedagoško-znanstvenega sveta FF v Ljubljani dne 27. 6. 1973, 13 (Gantar, K.).

²⁸ Gimnaziji je očital tipično buržoazni značaj, postavljanje v nenaravne pogoje življenja, proučevanje dvoličnosti, hinavščine, prilizovanja, neznačajnosti, varanja, sumljivo moralno vzgojo, podajanje enostranskega teoretičnega znanja, moralno deformiranost, odvracanje od praktičnega dela, uvajanje v nerealni svet abstrakcij in vzbujanje upanja dijakom, da bodo živeli gosposko življenje, daleč od naporov in težav proizvodnega procesa, njenim dijakom pa posledično nesposobnost vključevati se v gospodarsko ali družbeno življenje. Pd, št. 8, 20. 4. 1954, 1.

²⁹ Objave S LRS 6, 1955, št. 3 (20. maja 1955), 1. Z istim odlokom, ki je prinašal določila glede pouka tujih jezikov na gimnazijah, je bila v soglasju z okrajnimi in mestnimi sveti za šolstvo napovedana ustanovitev vzporednic klasičnega tipa gimnazije z latinščino in angleščino (oz. nemščino) od I. razreda naprej in francoščino (oz. italijanščino ali nemščino) kot drugim tujim jezikom od IV. razreda v Ljubljani, Mariboru, Celju in Kranju.

³⁰ Učni načrt, 1955, 3–5; Ciperle, 1994, 110.

³¹ Učni načrt je predvideval na klasičnih gimnazijah tudi učenje francoščine od IV. do VIII. razreda namesto grščine [Učni načrt, 1955, 65]. To je bilo povezano s sklepom 7. redne seje Sveta za kulturo in prosveto LRS z dne 28. januarja 1955, ki je določal, da se na klasični gimnaziji v Ljubljani z novim šolskim letom v IV. razredu odpre paralelka s francoskim jezikom namesto grščine. Način izbire dijakov, ki so bili sprejeti v ta oddelek, in možnost ustanovitve takšnih oddelkov tudi v drugih krajih je določila posebna komisija v sestavi: Miroslav Ravbar, dr. Jože Goričar, dr. Svetozar Ilešič in Miško Kranjec [Objave S LRS 6, 1955, št. 2 (20. marca 1955), 1]. Na seji Sveta 13. aprila 1955 je bil sklep potrjen, predmetnik pa naj bi obveljal tudi za vzporednice na gimnazijah, ki jih določi Svet za kulturo in prosveto na predloge okrajnih in mestnih svetov za kulturo in prosveto v Ljubljani, Mariboru, Celju in Kranju. [Objave S LRS 6, 1955, št. 3 (20. maja 1955), 1].

Naknadno je bila za klasične gimnazije objavljena še sprememba, da sta pouku grščine v VIII. razredu namenjeni samo 2 uri namesto predvidenih 3. Predmetnik je veljal od začetka šolskega leta 1955/56 za vse razrede nižjih gimnazij, za V. in VI. razred gimnazije in za V.–VII. razred klasične gimnazije; na klasični gimnaziji je prenehal veljati s šolskim l. 1956/57, na gimnazijah pa s šolskim l. 1957/58, ko so postopoma začeli uvajati novi predmetnik.

Po začasnem pravilniku o maturi³² se je ta opravljala pisno in ustno po razporedu, ki ga je določil ravnatelj šole in ga poslal Svetu za kulturo in prosveto LRS v potrditev. Pisni del so kandidati opravljali iz slovenskega jezika, matematike, enega od tujih jezikov (po izbiri kandidata) in na klasičnih gimnazijah iz latinskega ali grškega jezika po kandidatovi izbiri. Za klasične jezike so učitelji (enako kot pri živih jezikih) dan pred pisnim delom izpita izročili tri besedila za prevajanje v zaprtih kuvertah ravnatelju, ki jih je zapečatil in shranil, odprl pa jih je naslednji dan neposredno pred začetkom pisnega izpita na seji izpitnega odbora, ki je izbral eno nalogo, imel pa je pravico naloge odkloniti in določiti nove. Naloga za klasične jezike je obsegala prevod v obsegu 25–30 tiskanih vrstic neznanega besedila, ki se je napisalo na tablo ali razmnožilo pod nadzorom izpraševalca ter razdelilo kandidatom, ki so lahko pri prevajanju uporabljali samo slovar.³³ Ustni del mature so kandidati opravljali najkasneje 3 dni po končanem pisnem delu, in sicer na klasičnih gimnazijah iz slovenskega jezika s književnostmi narodov Jugoslavije, iz tujega jezika, zgodovine z zgodovino umetnosti, matematike in latinskega ali grškega jezika; dijaki, ki so VII. razred izdelali z najmanj prav dobrim uspehom, VIII. razred pa z odličnim uspehom in so bili pri pisnem delu mature iz vseh predmetov ocenjeni z vsaj prav dobro oceno, so bili ustnega dela mature oproščeni. Ustni izpit je trajal približno 15 minut, na njem pa je moral kandidat samostojno in brez pomoči odgovarjati na vprašanja izpraševalca; poleg izpraševalca mu je smel vprašanja zastavljati še predsednik izpitne komisije.

³² Učni načrt, 1955, 129–143; prim. tudi Začasni pravilnik o maturi, 1957 v: Objave S LRS 8, 1957, št. 3 (28. maja 1957), 32–36.

³³ Minimalni obseg pisnega dela se je glede na začasni pravilnik o maturi iz l. 1951 (gl. Objave S LRS 2, 1951, št. 7 (18. maja 1951), 4–5) nekoliko povečal.

³⁴ Učni načrt, 1945, 3.

³⁵ Učni načrt, 1946, 3–4.

³⁶ Vestnik MP 2, 1947, št. 12 (13. septembra 1947), 1.

³⁷ Vestnik MP 3, 1948, št. 5 (14. avgusta 1948), 56.

Primerjava predmetnikov (gimnazije in klasične gimnazije) za obdobje 1945–1956:

šol. leto	šola	jezik	ure/teden								
			I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	
1945/46 ³⁴	gimn.	lat.	–	–	–	–	–	–	–	1	1
	kl. gimn.	lat.	5	5	4	4	5	5	5	5	4
		gr.	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1946/47 ³⁵	gimn.	lat.	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	kl. gimn.	lat.	–	4	4	4	4	4	4	4	4
		gr.	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1947/48 ³⁶	gimn.	lat.	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1948/49 ³⁷	gimn.	lat.	–	–	–	–	–	–	–	2	2
1949/50 ³⁸	gimn.	lat.	–	–	–	–	–	–	–	2	2
1951/52 ³⁹	gimn.	lat.	–	–	–	–	4	4	4	4	4
	kl. gimn.	lat.	5	5	4	4	4	4	4	4	4
		gr.	–	–	–	4	3	3	3	3	3
1952/53 ⁴⁰	gimn.	lat.	–	–	–	–	2	2	2	2	2
	kl. gimn.	lat.	5	5	4	4	4	4	4	4	3
		gr.	–	–	–	3	3	3	3	3	3
1953/54 ⁴¹	gimn.	lat.	–	–	–	–	4	2	2	2	2
	kl. gimn.	lat.	5	5	4	4	4	4	4	4	3
		gr.	–	–	–	3	3	3	3	3	3
1954/55 ⁴²	gimn.	lat.	–	–	–	–	4	2	2	x	x
	kl. gimn.	lat.	5	4	4	4	4	3	3	3	x
		gr.	–	–	–	3	3	3	3	3	x
1955/56 ⁴³	gimn.	lat.	–	–	–	–	neobvezno				
	kl. gimn.	lat.	5	4	4	4	4	3	3	3	3
		gr.	–	–	–	3	4	3	3	3	3

³⁸ Objave M LRS 1, 1949, št. 23 (15. avgust 1949), 2.

³⁹ Objave S LRS 2, 1951, št. 9 (15. avgusta 1951), 1–2. S posebno odločbo z dne 17. avgusta 1951 (III. števil. 2232/1) je bila v IV. razredu klasičnih gimnazij namesto drugega zahodnoevropskega jezika uvedena grščina. Za učni načrt za latinski jezik gl. Objave S LRS 2, 1951, št. 10 (25. septembra 1951), 2.

⁴⁰ Objave S LRS 3, 1952, št. 5 (14. avgusta 1952), 9.

⁴¹ Objave S LRS 4, 1953, št. 5 (5. septembra 1953), 2.

⁴² Objave S LRS 5, 1954, št. 1 (25. januarja 1954), 9–10. Zaradi preobremenjevanja učencev se je moralo število ur pri vseh predmetih znižati; o smiselni redukciji števila ur v VIII. razredu so sklepali učiteljski zbori, načeloma pa je število ur ostalo nespremenjeno. Nekaj sprememb predmetnika je bilo objavljenih v: Objave S LRS 5, 1954, št. 6 (25. avgusta 1954), 4–6.

⁴³ Objave S LRS 6, 1955, št. 4 (5. avgusta 1955), 3–4; Učni načrt, 1955, 3–5.

UKINITEV KLASIČNIH GIMNAZIJ

Na pobudo Sveta za kulturo in prosveto NR Srbije in NR Hrvatske je sekretarka za prosveto FNRJ Lepa Perović marca 1955 napovedala posvetovanje o problemih klasičnih gimnazij. Glavni razlog za sklic posvetovanja so bile razlike med tremi učnimi načrti, po katerih je potekal pouk v klasičnih gimnazijah (učni načrt NR Srbije, NR Hrvatske in LR Slovenije; sarajevska klasična gimnazija je delovala po hrvaškem učnem načrtu, v Črni Gori in Makedoniji pa so klasični oddelki delovali po srbskem učnem načrtu). Razlike so bile prvenstveno glede pouka latinščine in grščine (neizenačeno število tedenskih ur, razlike glede leta začetka pouka obeh klasičnih jezikov), delno tudi glede pouka zgodovine in tujih jezikov, kar je povzročalo dijakom težave pri prehajanju z ene na drugo gimnazijo. Posvetovanje je bilo v Beogradu, na njem pa so v obliki dveh referatov obdelali problematiko klasičnih gimnazij:

1. njeno vlogo skozi prizmo učnih načrtov in predmetnikov (z diskusijo; pripravili so ga profesorji s klasične gimnazije v Beogradu pod vodstvom ravnateljice Grabovčeve, za njegovo pripravo pa so morali z vseh klasičnih gimnazij v državi poslati učne načrte)⁴⁴ in
2. njeno mesto v tedanjem obdobju in vlogo v prihodnjem razvoju šolstva (z diskusijo).⁴⁵

Prvi referat so beograjski profesorji poslali vsem klasičnim gimnazijam, da so se lahko predstavniki pripravili na diskusijo, in Zveznemu sekretariatu za prosveto. Posvetovanja naj bi se udeležili ravnatelji klasičnih gimnazij, po en učitelj naravoslovnih predmetov z vsake gimnazije in po en filolog ter predstavniki Svetov za kulturo in prosveto iz vsake republike in Zveznega sekretariata za prosveto. Točen datum in kraj posvetovanja (5. in 6. maj 1955 v prostorih Zveznega izvršnega sveta) so sporočili naknadno. Sekretariat za kulturo in prosveto LR Slovenije je za udeležbo na tem posvetovanju določil tri predstavnike: Jožeta Košarja, ravnatelja klasične gimnazije v Mariboru, Miroslava Ravbarja, ravnatelja klasične gimnazije v Ljubljani, in Staneta Miheliča, načelnika oddelka za šolstvo.⁴⁶

⁴⁴ Po navodilu tedanjega načelnika Oddelka za šolstvo Staneta Miheliča je v Beograd poslala predmetnik samo ljubljanska klasična gimnazija, ker sta obe gimnaziji imeli enak predmetnik in učni načrt.

⁴⁵ ARS 249 – Svet za kulturo in prosveto LRS, š. 108 – 1127/1-55.

⁴⁶ ARS 249 – Svet za kulturo in prosveto LRS, š. 108 – 1127/2-55.

Teze za prvi referat (*O učnih načrtih in predmetnikih klasičnih gimnazij*), ki so jih poslali iz Beograda, so bile: 1. obstoječi tipi gimnazij pri nas; 2. spremembe našega šolstva po osvoboditvi; 3. pomen in vloga antike v izobraževanju; 4. potrebe za klasično izobraženimi kadri; 5. primerjava učnih načrtov klasičnih gimnazij v posameznih republikah; 6. odnos med humanističnimi in naravoslovnimi predmeti v obstoječih gimnazijah; 7. predlog novega učnega načrta za klasične gimnazije in njegove spremembe: a) klasičnim jezikom in humanistiki naj se nameni več časa, b) učni načrt za naravoslovne predmete naj se omeji na najnujnejše, c) več pozornosti naj se posveti izobraževanju na področju glasbe in umetnosti; 8. problem izdelave učbenikov in oskrbe klasičnih gimnazij z učbeniki, hrestomatijami, antologijami in slovarji ter učnimi pripomočki, ki jih ta šola zahteva.⁴⁷

Teze za drugi referat (*Položaj in vloga klasičnih gimnazij v sedanjem in prihodnjem šolskem sistemu*) je udeležencem direktno poslal Svet za kulturo in prosveto NR Hrvatske, ker jih je pripravljala ravnatelj zagrebške klasične gimnazije Crvelin v sodelovanju s tamkajšnjimi učitelji:

1. historiat klasične gimnazije;
2. značilnosti klasičnega izobraževanja;
3. klasična gimnazija mora biti ne le splošnoizobraževalna šola, ampak mora tudi specializirati;
4. upravičenost obstoja klasične gimnazije in učenja klasičnih jezikov;
5. pripombe k trenutni organiziranosti klasične gimnazije, k njenemu učnemu načrtu in predmetniku:
 - a) preobremenjenost učencev,
 - b) klasični jeziki so mrtvi jeziki in zato nepotrebni in nekoristni,
 - c) klasična gimnazija je "elitna" šola,
 - č) njen pouk je zastavljen preširoko;
6. naloge, ki jih socialistična družba narekuje gimnaziji in s tem tudi klasični gimnaziji.⁴⁸

Prva naloga, ki so si jo zastavili udeleženci posvetovanja, je bila uskladitev predmetnikov in učnih načrtov, s čimer bi odpravili težave, s katerimi so se soočali dijaki (mala in velika matura, prehod v realni tip gimnazij itn.), kot drugo

⁴⁷ARS 249 – Svet za kulturo in prosveto LRS, š. 108 – 1127/4-55.

⁴⁸ARS 249 – Svet za kulturo in prosveto LRS, š. 108 – 1127/5-55.

nalogo so si zastavili vprašanje redigiranja in izdajanja učbenikov, slovarjev in učil za klasične jezike in druge predmete v klasičnih gimnazijah, kot tretjo nalogo pa izmenjavo in uskladitev različnih mnenj o položaju, pomenu in vlogi klasičnih gimnazij tedaj in v prihodnjem šolskem sistemu; o sklepih posvetovanja so obvestili vsa ravnateljstva klasičnih gimnazij in svete za kulturo in prosveto.

Sklepi glede prve zastavljene naloge so bili naslednji:

1. Število ur v predmetniku naj v nižjih razredih ne presega 30 in v višjih ne 32.
2. V vsakem razredu naj poteka pouk latinščine po 4 ure tedensko z izjemo VII. razreda, kjer so ji odmerjene le 3 ure.
3. Pouk grščine naj se začne v 3. razredu; skupno število ur v vseh razredih se poveča za 5.
4. V I. razred klasičnih gimnazij se uvedeta živi tuji jezik in zgodovina v tistih republikah, v katerih se doslej nista poučevala.
5. Pouk živih jezikov poteka od I. do VIII. razreda po 3 ure tedensko; tuji jezik si učenec lahko izbira.
6. V okviru zgodovine v I. razredu naj se predava mitologija, ker se otroci v tej dobi najlažje in z velikim navdušenjem prepuščajo svetu mitov in bajk in jim je s pomočjo mitologije zelo lahko razložiti nastanek religije, kar je v tej starosti zelo koristno. Znanje mitologije v veliki meri podpira tudi razumevanje klasičnih tekstov. Zaželeno bi bilo, da bi klasični filologi poučevali antično zgodovino v I. in V. razredu zaradi povezave zgodovine z gradivom klasičnih jezikov.
7. Mala matura se bo opravljala v klasičnih gimnazijah v tistih republikah, v katerih se opravlja tudi v drugih šolah, vendar se to posvetovanje obrača na Sekretariat za prosveto Izvršnega sveta, da se vprašanje male mature reši v duhu zveznih predpisov enotno za vso Jugoslavijo.
8. Komisija predlaga naslednji predmetnik:⁴⁹

predmet	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
latinski jezik	4	4	4	4	4	3	4	4
grški jezik	–	–	3	3	4	3	3	4

⁴⁹ Po predlaganem predmetniku naj bi se zmanjšalo število ur materinščine (v vsakem letniku po 4) zaradi latinščine in njenega prispevka k slovnici maternega jezika. Pouk latinščine naj bi se izravnal in poenotil v vseh republikah. Grščina naj bi se uvedla v 3. razred v tistih republikah, kjer je doslej ni bilo, skupno število ur v vseh razredih pa bi bilo večje za 5 ur, ker se je do tedaj posvečala grškemu jeziku manjša pozornost kakor latinskemu, čeprav je njegov pomen za šolo te vrste enak pomenu latinskega jezika.

9. Matura naj se opravlja v vseh republikah enako: a) materinščina (pisno in ustno); b) latinski ali grški jezik (pisno in ustno); c) tuji jezik (pisno in ustno); č) zgodovina z zgodovino umetnosti; d) matematika (samo ustno).⁵⁰

Sklepi glede druge zastavljene naloge so bili naslednji:

1. Predlaga se ustanovitev komisije strokovnjakov iz vseh republik, ki bo preštudirala dela antičnih pisateljev in piscev domače srednjeveške latinske književnosti. Komisija bo predlagala najprimernejše tekste, ki prikazujejo antiko in najbolj ustrezajo našim vzgojnim ciljem.
2. Pisanje učbenikov in slovarjev za klasične jezike se zaupa najboljšim strokovnjakom iz vseh republik; ti naj bodo izbrani, vendar ne z razpisom.
3. Komentarji in kratke vsebine ob tekstih naj se pišejo za vsako republiko posebej v učnem jeziku.
4. Tiskanje učbenikov naj bo enotno in koncentrirano; po mnenju komisije bi jih bilo najprimerneje tiskati v Zagrebu, ki ima ustrezno usposobljen kader in tehnično opremo.
5. Izdelajo naj se posebna učila (zemljevidi Grčije in Rima, reprodukcije slik in kipov) za vse klasične gimnazije; tisk in izdelava naj se subvencionira iz zveznih in republiških sredstev. Predlaga se tudi izdelava učnih načrtov in predmetnikov za vse predmete klasičnih gimnazij, ki naj bodo enotni za vso državo.
6. Poleg obstoječih gimnazij naj se odprejo klasične vzprednice na realnih gimnazijah, kjer je mogoče.
7. Sekretariat za prosveto naj poskrbi za kadre v Bosni in Hercegovini, Črni gori in Makedoniji.

⁵⁰ Poleg naštetih so bili podani tudi naslednji predlogi: a) v predmetnik naj se uvede predmet uvod v umetnost oz. umetniški pouk (V.–VIII. razred), ki bi obsegal zgodovino likovne umetnosti in glasbe ter teorijo s področja teh umetnosti, pri čemer bi se posvetilo več pozornosti emocionalno-estetskim elementom, ki jih likovna umetnost in glasba lahko dasta mlademu človeku in so v vzgoji tako zelo pomembni; v nižjih razredih naj bi pouk predmeta potekal ob risanju in petju; b) nekoliko naj bi se znižalo število naravoslovnih predmetov; c) telovadba in predvojaška vzgoja naj bi bili zastopani enako kot v realnih gimnazijah; č) uvede naj se predmet družbeno-moralna vzgoja (I.–VI. razred; v V. in VI. razredu jo lahko nadomesti razredna ura), v VII. in VIII. razredu pa naj bo predmet filozofija vključena etika.

Sklepi glede tretje naloge so bili naslednji:

1. Klasična gimnazija ostane do končne rešitve vprašanja reforme šolskega sistema še naprej splošnoizobraževalna osemletna šola z ustreznim ravnotežjem med humanističnim in naravoslovno-matematičnim delom.
2. Nižji razredi klasične gimnazije ustrezajo – razen pri klasičnih jezikih (latinščina od I. razreda naprej, grščina od III. razreda) – številu predmetov in učnemu načrtu osemletnih šol, tako da učenci nemoteno prestopajo iz klasične gimnazije v druge šole.
3. Problematiko klasične gimnazije v prihodnjem šolskem sistemu naj rešuje komisija za reformo šolstva na temelju dveh stališč, ki so ju izoblikovali udeleženci tega posvetovanja, in sicer: a) da je klasična gimnazija splošnoizobraževalna osemletna šola z učnim načrtom, v katerem so uravnoteženo zastopani humanistični in naravoslovno-matematični predmeti, in b) da je gimnazija tudi šola delno strokovnega značaja, v kateri poteka od V. do VIII. razreda intenzivnejši pouk klasičnih jezikov.⁵¹

S sprejetjem teh sklepov se je zaključilo posvetovanje, na katerem so teoretično poenotili različna stališča in predlagali izboljšave ali spremembe glede tedanje klasične gimnazije, “nespretnega kompromisa med realno in klasično gimnazijo” (kot jo opisuje peta teza drugega referata). Sklepi so bili sprejeti kot spodbuda republiškim Svetom za kulturo in prosveto, nekatere točke soglasno, vse pa z večino glasov. Slovenska predstavnik sta imela pomisleke le glede grščine v 3. razredu, vendar jih poročilo ne navaja. Zvezni sekretariat za prosveto je prosil republiške svete za morebitne pripombe.⁵²

Problematika nižjih gimnazij je bila “rešena”, ko je bila uvedena osemletna šolska obveznost; nižje gimnazije so bile ukinjene in izenačene z osemletkami. Odprto je ostalo vprašanje višje gimnazije: ali naj se izenači z drugimi srednjimi

⁵¹ ARS 249 – Svet za kulturo in prosveto LRS, š. 108 – 1127/6-55 (Poročilo Miroslava Ravbarja Oddelku za šolstvo Sveta za kulturo in prosveto LRS); ARS 249 – Svet za kulturo in prosveto LRS, š. 108 – 1127/7-55.

⁵² Vlado Vodopivec, takratni sekretar Sveta za kulturo in prosveto LRS, je s posebnim dopisom z dne 5. septembra obvestil zvezni sekretariat za prosveto, da je bil na seji Sveta 15. 6. 1955 sprejet novi predmetnik za klasične gimnazije, ki se bistveno ne razlikuje od predloga posvetovanja, in da je bil v skladu s tem predmetnikom izdelan tudi učni načrt, ki pa ga je nemogoče ponovno spreminjati.

šolami ali naj (zlasti klasična gimnazija) ohrani poseben status. Reševanje vprašanja gimnazij je šlo v korak z reševanjem vprašanja strokovnih šol; pri tem je bila odločilna usmerjenost celotnega šolskega sistema, naravnana v izobraževanje predvsem strokovnega kadra za industrijo in proizvodnjo. Od tod tudi predlog Edvarda Kardelja o zmanjšanju števila gimnazij in povečanju števila strokovnih šol, čemur so najbolj nasprotovali univerzitetni profesorji, ker so dajale strokovne šole v primerjavi z gimnazijo preslabo splošno znanje in predznanje za nadaljnje izobraževanje na univerzi, kar je vplivalo na kakovost in potek študija.⁵³ Ob nasprotujočih si zahtevah stroke (znotraj katere so se kresala različna mnenja) in politike so obveljale zahteve slednje. Pri odločanju, ali gimnazije ukiniti, povsem reformirati ali minimalno reorganizirati, se je Zvezna komisija za reformo šolstva odločila za temeljito reformo, s katero bi gimnazija izgubila svoj primat, doživela številne spremembe (več jezikov, družboslovnih in naravoslovnih predmetov ter tehnična izobrazba) in ne bo več edina, ki bi omogočala neposreden prestop na univerzo. Klasična gimnazija v reformnih predlogih ni bila omenjena; to je pomenilo, da je nepotrebna in da bo ukinjena.

Komisija za reformo šolstva pri Zveznem zavodu za preučevanje šolskih in prosvetnih vprašanj je v sklopu priprav na šolsko reformo izdelala predlog glede statusa gimnazij v bodoči ureditvi šolstva; v predlogih so bili sklepi in predlogi posvetovanja o klasičnih gimnazijah v celoti prezrti. V sklepnem dokumentu, ki ga je komisija izdala, je bilo gimnaziji očitano, da je njena zasnova splošnega izobraževanja zastarela; da je izobrazba, pridobljena v gimnaziji, ohranila enciklopedični značaj in da s tem krepí težnjo, ki vodi k pretežno intelektualistični vzgoji; da je v učnih načrtih ohranila nenormalen odnos med tradicionalnim in sodobnim; da učencev ne spodbuja dovolj k praktični uporabi znanja; da ne posveča dovolj pozornosti razvijanju tehnične kulture kot bistvene komponente vzgoje in izobraževanja sodobnega človeka, zlasti v socialistični družbi; da ne upošteva različnih interesov, nagnjenj in sposobnosti učencev; da zaradi večinoma verbalistične predavalne metode ne razvija dejavnosti, kritičnosti, samostojnosti in iniciativnosti učencev, ta pasivnost pa se prenaša tudi na študij na fakultetah, ki je le podaljšek neučinkovitosti gimnazijske vzgoje in izobraževanja. Podobno, kot so pred reformo v avstrijskem šolstvu l. 1909 reformistična gibanja našla idealne-

⁵³ARS 1598 – CK ZKS III, š. 7, stenografski zapisnik IX. plenarne seje CK ZKS, 5. 12. 1958, 63–64.

ga glavnega krivca za slabosti šolskega sistema v filologiji, ga je socializem našel v gimnaziji. Humanizem in humanistična vzgoja, katerih glavni nosilec je vedno bila gimnazija, sta stopila v ozadje; novi ideal je bil materializem, ki ga je spodbujal gospodarski razvoj, ta pa je terjal širitev strokovnega šolstva. Ideja enciklopedične izobrazbe kot pogoja za vsestranski razvoj osebnosti se je sicer ohranila, vendar z namenom, da se z njo posameznik učinkoviteje udejstvuje v proizvodnji in organih družbene uprave. Cilj gimnazijskega pouka je bil oborožitev mladine z znanjem in splošno izobrazbo, z delovno in družbeno disciplino, organiziranostjo, iniciativnostjo, skratka z “vsem, kar odlikuje človeka socializma”.⁵⁴ Gimnazija naj bi postala štiriletna vzgojna in delovna ustanova, v kateri bi se učenci navzemali socialistične družbene vzgoje, ki naj bi bila vzgoja za delo (sinteza intelektualne in delovne vzgoje), kjer bi si posameznik pridobil celovit marksistični znanstveni pogled na svet, naravo in družbo (in jih skozi to prizmo tudi zrelo vrednotil), dopolnjevala pa bi jo tudi telesna, zdravstvena in estetska vzgoja.⁵⁵

Klasični jeziki v srednji šoli so bili popolnoma potisnjeni v ozadje. Za klasične gimnazije je bila usodna ugotovitev komisije, da je za novo šolo po meri socialistične ureditve klasična izobrazba s svojim enostranskim organizacijskim sistemom in učilniškim poukom ne le preozka, ampak je postala celo ovira pri uresničevanju novih socialističnih vzgojnih nalog. “Zato obstaja v trenutnih razmerah le malo razlogov za obstoj posebnega statusa klasične gimnazije kot samostojne šole; da pa bi bil za nadaljnji študij nekaterih področij znanosti in kulture zagotovljen dotok mladega kadra, ki bi dobro poznal klasične jezike in antiko, se lahko na nekaterih gimnazijah ustanovijo posebni oddelki, kjer bi bilo pouku latinščine in grščine posvečeno več časa.” V eni republiki naj bi obstajale 2–3 gimnazije s klasičnimi oddelki.⁵⁶

Sloves gimnazije kot elitne šole, če oznako “eliten” razumemo v pomenu “najkvalitetnejši”, je bil zatrt; postala je le ena izmed šol 2. stopnje (= srednjega) šolanja. Ni bila več edina šola, ki je pripravljala dijake za študij, ostala pa je edina vrsta srednje šole, katere maturanti so se lahko vpisali na vse visoke šole.⁵⁷

Splošni zakon o šolstvu, s katerim sta bili gimnazija in strokovna šola praktično izenačeni, je bil brez večinske podpore strokovnjakov sprejet 25. junija

⁵⁴ Gimnazija, 1957b, 18, 24–25.

⁵⁵ Gimnazija, 1957a, 6, 8–17; Nacrt, 1957, 8–9.

⁵⁶ Gimnazija, 1957a, 7 in 18.

⁵⁷ Gimnazija, 1957b, 14.

1958,⁵⁸ uvajanje njegovih določil in uresničevanje pa je potekalo vse do 1962. S sprejetjem zakona je bilo določanje razvojnih smernic na področju šolstva v rokah Prosvetnega sveta Jugoslavije, ki je že l. 1958 predlagal dve izbirni smeri gimnazije: družboslovno-jezikovno in naravoslovno-matematično, vendar je bil predlog deležen vrste pripomb, največ prav iz Slovenije, kjer so se šolske oblasti prav v tem obdobju posvečale ureditvi strokovnega šolstva, da bi mu bila omogočena premoč nad gimnazijami; usoda gimnazij je bila – po besedah tedanjega šolskega ministra Vlada Majhna – odvisna od ureditve strokovnega šolstva.⁵⁹ Tako naj bi gimnazija ne bila več splošnoizobraževalna, ampak nekakšna strokovna šola, kjer bi se šolali dijaki za stroke, za katere bi kadrov ne mogle izobraziti strokovne šole (Filozofska fakulteta, Pravna fakulteta, Pedagoška fakulteta). Načrt učnih programov, ki ga je pripravila Skupina za gimnazije pri Zveznem zavodu za preučevanje šolskih in prosvetnih vprašanj, je v načrtu dokumenta o gimnaziji v posameznih republikah predvidel tudi možnost ustanovitve klasične gimnazije kot pripravnice za nekatere stroke Filozofske fakultete, pri rednem pouku v gimnazijah pa je latinščino predvidel kot izbirni predmet z dvema urama tedensko v vseh štirih letnikih. Skupina je pripravila tudi učni načrt, nastal na osnovi načrta klasične gimnazije, vendar v zelo prirejani in zgoščeni obliki.⁶⁰

Svet za šolstvo je na svoji 12. redni seji dne 28. maja 1958 potrdil sklep 5. skupne seje obeh zborov Okrajnega ljudskega odbora Ljubljana, sprejet 15. aprila 1958, glede odprave dotedanjih popolnih gimnazij na območju Ljubljane in ustanovitve štirirazrednih gimnazij, pri čemer so osemletne osnovne šole obdržale isti učni načrt, s katerim so učenci začeli šolanje, kar je veljalo zlasti za organizacijo tujih jezikov, sestava osmih razredov dotedanjih gimnazij pa je ostala kolikor toliko nespremenjena. Zadnja dva sklepa sta obveljala za vso Slovenijo.⁶¹

⁵⁸ UL FLRJ, št. 28, 16. 7. 1958, str. 746–761.

⁵⁹ Gabrič, 1999, 27 in op. 36.

⁶⁰ Pouk latinskega jezika naj bi imel za Jugoslovane poseben pomen zaradi prežetosti jezika, kulture in civilizacije z antiko, zato naj bi se učenci v osnovnih potezah seznanili z antiko in antično kulturo. Cilj pouka je bil obvladovanje osnov latinske slovnice in sintakse ter pridobitev dovolj velikega besednega zaklada, da bi učenci lahko razumeli izreke in citate v knjižnih delih in da bi se lahko s pomočjo slovarja znašli pri lažjih tekstih rimskih piscev, s čimer bi si pridobili tudi osnovo za razumevanje težjih tekstov, če bi se v teku nadaljnjega dela in študija pokazala potreba. Gimnazija, 1958, 1–2, 21 (splošna načela); 21–23 (učni načrt).

⁶¹ Objave SŠ 9, 1958, št. 4 (3. novembra 1958), 70.

Leta 1959 je strokovna skupina Zveznega zavoda za preučevanje šolskih in prosvetnih vprašanj (v njej ni bilo nobenega slovenskega predstavnika) zbrala, obdelala in objavila glavna stališča o reformi gimnazije, novi predmetnik in učne načrte za posamezne predmete, med drugim zaradi potreb po klasično izobraženih kadrih tudi učni načrt za štiriletno učenje latinskega jezika.⁶² Vprašanje klasične gimnazije naj bi se rešilo z izbirno skupino klasičnih jezikov, v kateri bi v vseh 4 letnikih poučevali latinščino in grščino po 6 ur tedensko; latinščini je učni načrt določal 5, grščini pa 1 uro tedensko. Cilji pouka latinskega jezika so se v celoti pokrivali s cilji, predvideni v načrtu o gimnaziji, ki ga je pripravila Skupina za gimnazije.

Učni načrt za latinski jezik:

razred	učni načrt
I.	deklinacije in glavne izjeme; pridevniki; predlogi; glavni in vrstilni števniki; zaimki; pomožni glagol in sestavljenke; deklinacije; deponentniki in poldeponentniki; aktivna in pasivna opisna sprega; vaje: prevajanje stavkov (iz lat. v sl. in obratno) in krajših vsebinsko povezanih besedil (o pomembnih osebnostih in dogodkih), učenje pregovorov in rekov na pamet; obravnavanje lažjih poglavij latinske sintakse; vsako polletje 2 pisni nalogi
II.	ponovitev snovi I. razreda; nepravilni in brezosebni glagoli; pomembnejši glagoli in njihove oblike; sklad krajevni imen; časi; načini; odvisniki; sosledica časov; participi; absolutni ablativ; supin; infinitiv; AcI; NcI; prevajanje stavkov in krajših vsebinsko povezanih besedil; realije (politične: državna ureditev; ustava; pravo itd.); vsako polletje 2 pisni nalogi (zlasti basni in anekdote)
III.	ponovitev snovi I. in II. razreda; sklonoslovje; direktni in indirektni govor; metrika (heksameter, pentameter); lažja poglavja iz Nepota, Cezarja, Salustija, Ovidija, odlomki iz besedil, povezanih z našimi kraji (zlasti besedila o družbeni ureditvi); literarna zgodovina: kratek pregled grške in rimske književnosti (zlasti vpliv grške na rimsko) do Avgusta, oblikovanje filozofske misli pri Grkih in Rimljanih; spodbujanje k branju dobrih prevodov iz obeh književnosti; realije (zasebne starine: hiša, družina, sužnji, otroci, šola itd.); vsako polletje 2 pisni nalogi (prevod iz latinščine v materinščino)
IV.	ponovitev snovi I.–III. razreda; lažja poglavja iz Livija, Cicerona, Vergilija, Plinija mlajšega, Horacija in Tacita ter teksti iz kasnejše latinščine, povezani z našimi kraji (zlasti o družbeni ureditvi, še posebej z ozirom na sužnjelastništvo); čitanka naj bo oblikovana na osnovi preverjenih spoznanj v realnih in klasičnih gimnazijah z ustreznim komentarjem ter kratkim pregledom zgodovine književnosti, filozofije in družbene ureditve; literarna zgodovina: književnost od Avgusta do konca rimskega cesarstva ter vpliv rimske književnosti na kasnejšo književnost; spodbujanje k branju dobrih prevodov iz obeh književnosti; realije (meroslovje, verske starine); vsako polletje 2 pisni nalogi (prevod iz latinščine v materinščino)

⁶² Gimnazija, 1959, 5–27.

Načrt je na vseh nivojih določal tesno navezovanje slovnicega pouka na pouk materinščine. Bistvo učenja latinščine je bila pridobitev znanja, ki ga bo lahko učenec kasneje s pridom uporabljal, z branjem originalnih tekstov pa naj bi spoznaval vrednost antičnega političnega, intelektualnega in književnega življenja. Posebnost učnega načrta je v tem, da je drugače kot prejšnji izrecno poudarjal prednosti učenja latinščine: lažje učenje modernih jezikov, lažje poglobljanje v njihovo strukturo in besedni zaklad ter celo (v nasprotju z očitki na račun gimnazije pred reformo) usposabljanje učencev za logično mišljenje in pridobivanje delovnih navad za samostojno delo, ki najbolj razvija pozornost in koncentracijo.⁶³

Po naročilu Sveta za šolstvo LRS je junija 1959 Zavod za napredek šolstva sestavil posebno komisijo za preučitev osnovnih stališč za reformo gimnazije; ta je v sodelovanju z univerzo, strokovnimi društvi in nekaterimi gimnazijami izdelala teze o reformi gimnazije, ki jih je svet za šolstvo sprejel na seji 27. 1. 1961, 12. 6. 1961 pa še Izvršni svet Ljudske skupščine LRS, ki je Zavodu za šolstvo naročil, naj izdela tudi predlog resolucije o vlogi in nalogah gimnazije v vzgojno-izobraževalnem sistemu. Resolucija je z določitvijo vloge in nalog gimnazije uvedla v gimnaziji izobraževalna področja;⁶⁴ glavni področji sta bili družboslovno-jezikovno in naravoslovno-matematično, ki so ju dopolnjevale še telesna in zdravstvena vzgoja, tehnična vzgoja s proizvodnim delom, praktična znanja (strokovni predmeti, tečaji in praksa) ter prostovoljne dejavnosti učencev. V njej so bila upoštevana glavna načela tez Sveta za šolstvo; Ljudska skupščina LRS jo je sprejela 19. decembra 1961, z njo pa je bil Svet za šolstvo pooblaščen, da določi pogoje glede predmetnika, učnega načrta in verifikacije gimnazij (v skladu z resolucijo je morala biti vsaka gimnazija verificirana). Svet za šolstvo je na svoji 3. seji 28. februarja 1962 z navodilom o minimalnih pogojih za verifikacijo gimnazije sprejel tudi minimalni obseg učne snovi za predmete oz. minimalne pogoje, ki so jih morale izpolnjevati gimnazije pri izdelavi podrobnih učnih načrtov za posamezne predmete; ti so zajemali glavna področja, ki so jih učiteljski zbori gimnazij morali razčleniti in upoštevati pri sestavljanju učnih načrtov.⁶⁵ Po orientacijskem predmetniku so bile drugemu tujemu jeziku ali latinščini odmerjene v I. razredu

⁶³ Gimnazija, 1959, 108–110.

⁶⁴ Objave SŠ 13, 1962, št. 3 (september 1962), 58–61; Objave SŠ 13, 1962, št. 1 (februar 1962), 7–9; UL LRS, št. 32-297/61; UL LRS, št. 17-102/61.

⁶⁵ Pogoji, 1962; Gimnazija, 1962, 131–134 (latinski jezik); Objave SŠ 13, 1962, št. 4 (november 1962), 91–92.

3, v II. 2, v III. 2 in v IV. 3 ure tedensko, v vseh 4 razredih skupaj 320 ur.⁶⁶ Določila so stopila v veljavo s šolskim letom 1962/63.

Z uzakonitvijo štiriletne gimnazije l. 1958 je bila hkrati ustanovljena tudi osemletka, kjer se je drugače kot v gimnaziji, za katero je zakon dopuščal pouk klasičnih jezikov, pouk latinskega jezika ohranjal mimo zakona (npr. v Ljubljani na OŠ Prežihovega Voranca in v Mariboru na OŠ Bojana Iliča). Leta 1962 je latinski jezik v osnovni šoli postal neobvezni predmet (učenec ga je lahko opustil kadar koli, ocena pa ni vplivala na splošni uspeh) in tak položaj se je kljub prizadevanjem stroke ohranil vse do l. 1975, ko je bila z ukinitvijo latinskih paralelek in umikom iz urnika prekinjena osemletna veriga učenja.⁶⁷

BIBLIOGRAFIJA

ARS – ARS – Arhiv Republike Slovenije

Baskar, B. (1988): *Latinščina in njeno izganjanje na Slovenskem*, KRT, Ljubljana.

Ciperle, J. (1994): "Maturitetni (zrelostni) izpiti in spričevala v zgodovinskem razvoju", *ŠKr*, 106–111.

Gabrič, A. (1991): "Šolstvo na Slovenskem v letih 1945–1951", *ZZŠP* 24, 67–91.

Gabrič, A. (1994): "Temeljne značilnosti šolske reforme 1953–1962", *ŠKr* 3, 79–89.

Gabrič, A. (1999): "Slovenske gimnazije po letu 1918", *ŠKr* 8/2, 258–278.

Gimnazija (1957a) – *Gimnazija u novom sistemu obrazovanja i vaspitanja. Prilog Deklaraciji o sistemu obrazovanja i vaspitanja u FNRJ*, Komisija za reformu školstva, Beograd.

Gimnazija (1957b) – *Stanje i razvoj gimnazija. Dokumentacija uz predloge Komisije za reformu školstva*. Savezni zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Beograd.

Gimnazija (1958) – *Gimnazija (nacrt nastavnih planova)*, Beograd.

Gimnazija (1959) – *Gimnazija*, Beograd.

Gimnazija (1962) – *Gimnazija, Učni načrt za sestavo predmetnika in učnega načrta*, Ljubljana.

Izvori (1985) – *Izvori za istoriju SKJ*. Tom II, Knjiga 2, Beograd.

Jernejčič, R. A. (2001): *Zavod sv. Stanislava: ob stoletnici gradnje: 1901–2001*, Ljubljana.

⁶⁶ Gimnazija, 1962, 13, 30.

⁶⁷ Pirkmajer Slokan, 2001, 70.

Melihar, S. (1949): “Ob dvojnem jubileju klasične gimnazije v Ljubljani”, P 66, 269–271.

Nastavni plan (1947) – *Nastavni plan i program za gimnazije, klasične gimnazije i više razrede sedmogodišnjih škola za školsku godinu 1947/48*, Zagreb.

Objave M LRS – Objave Ministrstva za prosveto LR Slovenije

Objave S LRS – Objave Sveta za kulturo in prosveto LRS

Objave SŠ – Objave Sveta za šolstvo

Pd – *Prosvetni delavec*

Pernišek, F. (1962): “Ravn. Marko Bajuk. Umrli je mož”, *Zbornik – Koledar Svo-
bodne Slovenije*, Buenos Aires, 173–177.

Pirkmajer Slokan, A. (2001): “Latinščina v osnovni šoli danes, včeraj, jutri”, *Ke-
ria III/1*, 70.

Pogoji (1962) – *Minimalni pogoji predmetnika za učni načrt gimnazij*, Ljubljana.

Sovre, A. (1949): “Klasična gimnazija in naša stvarnost”, P 66, 264–268.

Šole (1948) – *Opšteobrazovne škole u FNRJ*, Beograd.

Učni načrt (1945) – *Začasni učni načrt na gimnazijah in klasičnih gimnazijah Slo-
venije za šolsko leto 1945–1946*, Ljubljana.

Učni načrt (1946) – *Spremembe k učnemu načrtu za gimnazijo za šolsko leto
1946/47*, Ljubljana.

Učni načrt (1955) – *Učni načrt za višje razrede gimnazij in klasičnih gimnazij. Zača-
sni pravilnik o maturi*, Ljubljana.

Učni načrt (1948) – *Učni načrt za gimnazije, nižje gimnazije in višje razrede sedem-
letk*, Ljubljana.

UL – Uradni list

Vestnik MP – Vestnik Ministrstva za prosveto LRS

IEVA LAURAITYTE¹

Problematic Value Judgements in History Textbooks

Abstract: In this article I argue that problematic value judgements in history textbooks are expressed implicitly because of the character of history discourse itself and also because of the discourse of a new ethical universalism. Problematic value judgements in the so-called new democracies in Central and Eastern Europe are quite dangerous because countries that were under regimes of communist dictatorship for years are a priori less sensitive to democratic values. I employ Critical Discourse Analysis (CDA) as one of the theories and also methodologies for the analysis of problematic value judgements in history textbooks. In this article I introduce examples of ethnocentric ideology from Lithuanian history textbooks on the basis of CDA, more specifically on the basis of Van Dijk's scheme of ideological discourse structures.

Key words: discourse, ideology, ideological discourse structures, textbooks

Problematične vrednostne sodbe v zgodovinskih učbenikih

Izveček: V članku zagovarjam tezo, da se problematične vrednostne sodbe v zgodovinskih učbenikih pojavljajo implicitno zaradi narave samega zgodovinskega diskurza in tudi zaradi normativnega novega etičnega univerzalističnega diskurza. V t. i. novih demokracijah v srednji in vzhodni Evropi so problematične vrednostne sodbe zelo nevarne, ker so države, ki so živele pod komunističnimi diktaturami, a priori manj občutljive za demokratične vrednote. Kritično analizo diskurza (KAD) uporabljam kot eno od teorij in tudi metodologij za analizo problematičnih vrednostnih sodb v zgodovinskih učbenikih. V članku na podlagi KAD oz. na podlagi Van Dijkove sheme ideoloških diskurzivnih struktur navajam primere etnocentrične ideologije iz litovskih učbenikov.

Ključne besede: diskurz, ideologija, ideološke diskurzivne strukture, učbeniki

UDK 372.893(075):316.7

¹Ieva Lauraityte is a Ph.D. candidate at Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana Graduate School of the Humanities, at the programme of Historical Anthropology. E-mail: ieva.lauraityte@guest.arnes.si.

The first attempts to analyze the content of history textbooks (as well as other textbooks) with the purpose to overcome negative stereotypes between nations, intolerance, etc., were made after the First World War. The same purposes are still relevant in contemporary world. Some scholars who analyze history textbooks stress the problematic issue of value judgements. History textbooks do not only describe, explain and interpret events of the past, but also mediate value judgments of these events.² According to prof. J. Justin, the so-called discourse of a new ethical universalism became a norm for different value judgments in the past decades in European educational institutions. This discourse propagates the ideas of human rights, democracy, non-discrimination, solidarity, multiculturalism, tolerance and culture of peace.³

However, prof. Justin⁴ points out that in spite of the normative discourse of new ethical universalism, problematic cultural representations (such as prejudices, manifestations of nationalistic ideologies, etc.) are still reported by European educational researchers and experts.

Scholars (such as Justin, Oteiza, Barnard) who focus on different kinds of problematic cultural representations in history textbooks usually stress their implicit character. In other words, because of the “objective” style of history discourse (history is presented as “discovered”, not “created”) and because of the normative new ethical discourse that does not allow explicit discrimination, these problematic cultural representations usually appear implicitly. The implicit character of these messages becomes even more dangerous because they are not easily identified, which is why they are sometimes understood as facts, or as common sense.

The analysis of problematic value judgements in history textbooks is very important in the new democracies of Central and East Europe. According to prof. J. Justin, in South-East European countries, where a number of changes took place in recent years (the wave of proclamations of independence, the period of transition, the EU accession), and where traditions of democracy do not very have deep roots, problematic cultural representations could also find response in different media. In such a way, they “can get an active role in legitimizing problematic political actions”.⁵

² Justin, 2003, 123.

³ Justin, 1998, 1.

⁴ Justin, 1998, 1.

⁵ Justin, 1998, 1.

CDA AND TEXTBOOKS

As mentioned above, the problematic cultural representations have always been one of the most important targets of the analysis of history textbooks. Scholars of different fields have employed various approaches to conduct research on the value systems represented in these books.

The analysis of history textbooks in this article is based on the Critical Discourse Analysis (CDA) theory and methodology. CDA scholars mainly focus on how different ideologies that manifest social inequality and dominance of some groups are (re)produced in various types of discourse. The CDA point of departure (defending democratic values, equal rights and opportunities, etc.) is thus appropriate and useful because it helps to uncover implicit ideology.

The conception of dominance is directly connected with the concept of power. As in M. Foucault's conception of power, also in the CDA tradition power and dominance do not have the connotation of physical force. For Van Dijk this modern power is the kind of power that is "enacted by persuasion, dissimulation or manipulation, among other strategic ways to *change the mind of others in one's own interests*".⁶ The strategy of dominance is not always bluntly manipulative or direct, but more subtle. Van Dijk distinguishes two types of power – legitimate or acceptable forms of power, and abuse of power (breaches of laws, rules and principles of democracy, equality and justice by those who wield power), which he calls dominance.⁷

Along with the conception of dominance, the term hegemony appears. Van Dijk defines it as follows: "If the minds of the dominated can be influenced in such a way that they accept dominance, and act in the interest of the powerful out of their own free will, we use the term *hegemony*."⁸

According to Van Dijk, power and dominance are usually organized and institutionalized.⁹ This dominance or reproduction of dominant elite ideologies is usually present in the so-called ideological institutions, among which the most influential are the media, then Churches, families, schools and universities.¹⁰

Schools and universities, according to Van Dijk, are ideological institutions, because of the scope of audience they involve (all members of society) and because

⁶ Van Dijk, 1993, 254.

⁷ Van Dijk, 1993, 255.

⁸ Van Dijk, 1993, 255.

⁹ Van Dijk, 1993, 255.

¹⁰ Van Dijk, 2000, 186.

they have something to do with the (re)production of knowledge, which may be perceived “as major means for the reproduction of the dominant ideologies of society.”¹¹

Textbooks as a genre of education discourse can also be a very important source for identifying how different kinds of ideologies that are based on beliefs of social inequality are discursively (re)produced.¹²

CDA scholars primarily focus on public discourse (media, politics, education,¹³ etc.). According to Van Dijk, it is mainly leaders and other elites that have access to the means of communication and public discourse, which allows “propagation and the reproduction of ideologies”.¹⁴ Moreover, a “mass mediated or any other kind of public discourse will have more serious ideological consequences, if only because of the size of its audience, than mundane interpersonal dialogues”.¹⁵

CDA scholars mostly analyze media discourse because it has the biggest power of domination in the globalizing era. However, the discourse of education is also understood in CDA as a discourse where dominance is very much present. “The school textbooks are not to be blamed for everything that goes wrong in a society, but nonetheless, all too often they must take the burden of many hopes and expectations, be they even strikingly naive sometimes. A bad textbook can undoubtedly do a lot of harm but it is not the cure-all even when it is brilliant.”¹⁶

IDEOLOGY AND KNOWLEDGE

For the analysis of the “problematic cultural representations”, it is important to examine the conception of knowledge and ideology in the CDA tradition. The CDA tradition is related to the so-called critical theory (Althusser, Barthes, Benveniste, etc.). The CDA conception of ideology has some common ground with, for example, L. Althusser’s conception of ideology. He does not use ideology as a pejorative term; for him, ideology is not a false conviction. Van Dijk has a similar view: “ideologies are the *foundation* of the social beliefs shared by a social

¹¹ Van Dijk, 2000, 187.

¹² Van Dijk, 2004.

¹³ Education discourse is understood in accordance with Van Dijk’s conception of discourse referring to a specific social domain that combines different genres, Van Dijk, 2000, 196.

¹⁴ Van Dijk, 2000, 174.

¹⁵ Van Dijk, 2000, 265.

¹⁶ Tzvetlanski, 1998, 7.

group. In other words, a bit like axioms of a formal system, ideologies consist of those general and abstract social beliefs, shared by group, that control or organize the more specific knowledge and opinions (attitudes) of a group.”¹⁷

As far as knowledge is concerned, Van Dijk distinguishes three types of knowledge – personal, group and cultural. For the analysis of history textbooks, the conception of cultural knowledge is important. Van Dijk states that “Cultural knowledge is shared by all competent members of a society or culture, and forms the basis or common ground of all social practices and discourses. Indeed, in principle all culturally shared knowledge may therefore be presupposed in public discourse. Of course, such common ground knowledge constantly changes, and what is common ground yesterday, may be ideological group belief today (as is the case for Christian religion), or vice versa, as is the case for much scholarly knowledge.”¹⁸ On the basis of Van Dijk’s assumption, we can see that knowledge can easily obtain the status of ideology.

METHODOLOGY

All scholars of the CDA tradition agree that the CDA School does not have one approach or methodology, but it is more like a mode of interpretation of text and talk within the context. Even the main term discourse has no single, exact meaning. However, some basic points of departure are similar. R. Wodak, one of the well-known adherents of CDA, summarizes the basic concepts and history of CDA in her article. She points out that CDA regards language as social practice, and that the conception of the context of language is very important. One of the most important interests of CDA, according to R. Wodak, is the relation between language and power.¹⁹

In this analysis, I will use the following definition of the concept of discourse since it covers the most important of its various aspects: “CDA sees discourse – language in use in speech and writing – as a form of social practice. Describing discourse as social practice implies a dialectical relationship between a particular discursive event and situation(s), institution(s) and social structure(s) which frame it: the discursive event is shaped by them, but it also shapes them. That is, discourse is socially constituted, as well as socially conditioned – it constitutes

¹⁷ Van Dijk, 2000, 49.

¹⁸ Van Dijk, 2001, 114.

¹⁹ Wodak, 2001, 1–2.

situations, objects of knowledge, and the social identities of and relationships between people and groups of people.”²⁰

According to the CDA tradition, ideology is (re)produced discursively: “Ideologies – just like other social representations – can be expressed, enacted or produced not only by discourse, but also by other social practices, such as domination, empowerment, discrimination, oppression, exclusion, resistance, opposition, dissent, and so on.”²¹

All social institutions have their own particular ideological discursive formations. “A characteristic of dominant ideological discursive formation is the capacity to ‘naturalize’ ideologies, i.e. to win acceptance for them as non-ideological ‘common sense’. [...] To ‘denaturalise’ them is the objective of a discourse analysis which adopts ‘critical’ goals.”²²

In Van Dijk’s analysis of ideology, the discursive reproduction of ideologies is expressed through different dimensions and levels of discourse (different discourse structures), for example: context, graphics, intonation, syntax, local meanings and coherence, topics, style, rhetoric, speech acts and interactional features.²³ These levels of discourse are usually analyzed in order to denaturalize ideology, to show how ‘common sense’ is ideologically constructed.

By employing the CDA theory and methodology, I will analyze the problematic value judgements in Lithuanian history textbooks published after 1991. The analysis will cover the problematic value judgements based on ethnocentric ideology (ethnocentrism is a belief that one’s own culture is superior to others, which is often accompanied by tendency to make invidious comparisons).²⁴

IDEOLOGICAL DISCOURSE STRUCTURES IN HISTORY TEXTBOOKS CONTEXT

As an ideological discourse structure, context is a very important category for CDA. According to Van Dijk, “we not only need to account for ideological texts, but also for ideological contexts.”²⁵ Van Dijk distinguishes two types of contexts:

²⁰ Titscher, 2000, 26.

²¹ Van Dijk, 2004.

²² Fairclough, 1995, 27.

²³ Van Dijk, 2000, 233.

²⁴ Dictionary, 1999, 155.

²⁵ Van Dijk, 2004.

global and local. Global contexts are defined “by the social, political, cultural and historical structures in which communicative event takes place.”²⁶ Local contexts are defined as properties “of the immediate, interactional situation in which a communicative event takes place.”²⁷

The examples for the CDA analysis of history textbooks are taken from Lithuanian history textbooks published after the year 1991. In this case the global context (as described by Van Dijk) refers to the ideologies that arose in the Lithuanian society in the period of transition.

According to a number of scholars who analyze the post-socialist transition period in Eastern and Central Europe, the society was introduced not only with new possibilities, but also with new threats. One of them is the prevalence of ethnic nationalism (exaltation of traditions, glorification of past heroes, distrust towards the alien West values, etc.) over civic nationalism.²⁸ Ethnic nationalism as an ideology may be traced in various types of discourse. History textbooks as part of public discourse may help sustain ethnic nationalism.

Some problems concerning the presentation of national history in history textbooks have already been discussed in Lithuania. In 2000, the Head of the Foundation for Educational Change, V. Toleikis, published an article, in which he distinguished two main approaches to the perception of Lithuanian national history:²⁹

Table 1: (translated by the author of the article)

Ethnocentric Perception	Multicultural Perception
Nation	Civil society
Own = from the same nation Alien = from a different nation Blood = Lithuanian	Own = citizen Alien = foreigner Blood = does not matter
Lithuanian language	State official language
Lithuanian territory = ethnical, historical and political	Lithuanian territory = political, historical and ethnical
Lithuania’s history = Lithuanian history	Lithuania’s history = the history of Lithuania’s territory
Lithuania’s culture = the culture created by Lithuanians in Lithuania and abroad	Lithuania’s culture = the culture created in Lithuania and abroad by migrants

²⁶ Van Dijk, 2001, 108.

²⁷ Van Dijk, 2001, 108.

²⁸ Tismaneau, 2003, 134–136.

²⁹ Toleikis, 2000, 3.

The author of the article stressed that the ethnocentric model of national history could represent a threat to the civil society. With the help of the so-called post-socialism studies analysis of the processes that took place in Central and Eastern Europe in the transition period, we can better understand the global context of our present analysis: the ideologically based global context in which Lithuanian history textbooks were published after 1991 may have influenced the ethnocentric perception of national history.

On the other hand, local context as another ideological discourse structure has properties such as: types of participants in communicative events, overall domain (politics, business), overall action (legislation, propaganda).³⁰

In the case of textbook analysis, the participants' roles cannot be reduced to author-reader relationship, because the relationships between the teacher and the author of textbook, and the teacher and the student also exist. According to M. Apple, "[w]e cannot assume that what is "in" the text is actually taught. Nor can we assume that what is taught is actually learned."³¹ M. Apple distinguishes three ways in which people respond to the text: dominated, negotiated, and oppositional. According to him, in a dominated reading "one accepts the messages at face value. In a negotiated response, the reader may dispute a particular claim, but accept the overall tendencies or interpretations of a text. [...] an oppositional response rejects these dominant tendencies and interpretations."³² M. Apple stresses that audience do not passively receive the texts, but they receive them based on their gender, class, race, religious experiences, etc.³³

SEMANTIC MACROSTRUCTURES OR GLOBAL MEANINGS

Semantic macrostructures or global meanings are also ideological discourse structures. According to Van Dijk, "Language users are unable to memorize and manage all meaning details of a discourse, and hence mentally organize these meanings by global meanings or topics."³⁴ Titles, headlines, summaries, abstracts, thematic sentences or conclusions are examples of global meanings. They represent "the overall coherence of the discourse. At the same time, they

³⁰ Van Dijk, 2001, 108.

³¹ Apple, 1991, 14.

³² Apple, 1991, 14.

³³ Apple, 1991, 14.

³⁴ Van Dijk, 2001, 102.

activate relevant knowledge and help construct the top level of the models being used for the possibly biased interpretation of the rest of the discourse. Local meanings may thus be ignored or literally “down-graded” to the level of insignificant detail.”³⁵

An introduction in a history textbook that covers an overall topic can be given as an example of a semantic macrostructure. The example I would like to give is an introduction to the topic of The Middle Ages, where pupils are introduced with a general view towards the medieval history, towards their nation, etc.

Example 1:

“In this textbook we will analyze mainly the history of Europe, the part of the world we live in. The role of Europe in the history of humankind was very important. Its superiority over other continents was observable already in the XII century, but mainly became evident after the Great Geographical Discoveries at the end of the XV century and the beginning of the XVI century.

We, Europeans, are connected by the traditions of Christianity. Europe became a Christian continent in the Middle Ages. At that time Christianity was divided into two branches: West (Catholic) and East (Orthodox). [...] The organization of the Catholic Church was the consolidating force for Europe. [...] A similar role was played by the Orthodox Church in the Byzantine Empire, Balkan countries and East Slav states. [...]

The Middle Ages were the epoch when Europe was born. At the beginning of the Middle Ages the borders of civilization coincided with the borders of the Roman Empire. Within a thousand years everything changed: all over Europe states and cities were established, Christianity spread and with it also the script, architecture and all other cultural achievements. A lot of things that surround us today appeared in our land at that time.”³⁶

In the above example, we can observe how the national identity is constructed through the European one. Firstly, the pronoun “we” that appears in this fragment (re)produces in-group and out-group polarization, which is typical for ideologies.³⁷ The pronoun is used to create a sort of solidarity with some com-

³⁵ Van Dijk, 2000, 267.

³⁶ Jokimaitis, 2000, 8–9. All examples are translated by the author of the article. Accents added by the author of the article.

³⁷ Van Dijk, 2004.

munity. It does not have a stable meaning, and may be analyzed simply by investigating the content of the discursive act.³⁸ In the above text, “we” could denote Europeans, Christians and Catholics. Taking into account that the Lithuanian nation consists not only of Lithuanians (which mostly identify themselves as Europeans, Christians and Catholics), we can assume that Russians, Jews, Tatars, and the Roma cannot identify themselves with the pronoun “we”. The observed pronoun thus introduces a perspective that can be described as ethno-nationalistic.

Secondly, we can also identify certain value judgements by observing lexical items which stress positive characteristics of the members of the in-group while humiliating the members of the out-group. Europe – and everybody identifying themselves with Europe – is described as *superior* over the rest of the human kind. Thus, the text on the overall conception of the Middle Ages contains ideological discourse, which implicitly produces a Eurocentric belief in the pre-eminence of Europe and Europeans and consequently contributes to the formation of ethnocentric ideology.

Thirdly, there is clear distinction between Europe and the East in this fragment: *The organization of the Catholic Church was the consolidating force for Europe. [...] A similar role was played by the Orthodox Church in the Byzantine Empire, Balkan countries and East Slav states.* From these few sentences we can conclude that the Lithuanian identity as a European identity is opposed against the identification with the East. The same trend was also identified in the media. Vinogradnaitė stresses that in the 1990s one of the ways of constructing national identity was to point out the European identity in order to refer to the borders of the national community and thus indicate the enemy – the East.³⁹

To my mind, the overall description of the topic introduces an ethnocentric and Eurocentric perception of the Lithuanian nation, which is based on the myth of common ancestry, religion and territory. As such it is exclusive towards other nationalities in the territory of Lithuania.

On the basis of the above assumptions, I find the topic presented in the example biased and based on an ethnocentric conception of nation. The value judgements (superiority of Europe, connection of Europe only with the Christian and

³⁸ Vinogradnaitė, 2002, 182.

³⁹ Vinogradnaitė, 2002, 185.

even more with the Catholic tradition) present in this introduction are very influential because they control the overall meaning of global discourse.

LOCAL MEANINGS

Local meanings are also one of ideological discourse structures. As such, they include the meaning of words, the structures of propositions, coherence, etc. Here “we deal with actual content of discourse”.⁴⁰ According to Van Dijk, the analysis of isolated places in the text does not reflect the meaning of the text as a whole. While analyzing local meanings, we have to work with the text,⁴¹ and CDA proposes to analyze not only what is in the text, but also what is absent from the text.⁴²

For the analysis of local meanings Van Dijk offers three principles of ideological reproduction of discourse, namely, the presence or absence of information in semantic representation derived from event models, the function of expression or suppression of information in the interests of the speaker/writer, and also discourse must have implications for groups or social issues, because ideologies are social and group-based. He presents the so-called ideological square:

1. Express/emphasize information that is positive about US;
2. Express/emphasize information that is negative about Them;
3. Suppress/de-emphasize information that is positive about Them;
4. Suppress/de-emphasize information that is negative about US.⁴³

Concretely these moves are manifested in the text by the following strategies.

DETAIL AND LEVEL OF DESCRIPTION

According to Van Dijk, discourse could be incomplete or overcomplete. Over-completeness, according to Van Dijk, occurs when some irrelevant information for comprehension is included; incompleteness is when some information is left out.⁴⁴ When analyzing these features of discourse, the ideological square can be

⁴⁰ Van Dijk, 2000, 267.

⁴¹ Here the conception of the text is based on N. Fairclough's definition which describes it as a primarily linguistic cultural artefact, by taking into consideration its multisemiotic dimension as well, Fairclough, 1995, 4.

⁴² Fairclough, 1995, 5.

⁴³ Van Dijk, 2000, 267.

⁴⁴ Van Dijk, 2000, 268.

applied: if discourse is ideological, this principle will be used in order to express/suppress positive/negative information about US/THEM.

The analysis of the type (level) of propositions is important for the identification of ideological discourse. Propositions can be very general and abstract, but also very detailed. According to Van Dijk, “biased discourses will tend to be very detailed about THEIR bad acts and OUR good acts, and quite abstract and general about THEIR good acts and OUR bad ones.”⁴⁵

To my mind, the principles of incompleteness or overcompleteness and general versus detailed description can be relevant for the analysis of history textbooks, because they always provide selective information. To illustrate, I would like to present a fragment from a history textbook on the XIX century Lithuania. The title of the chapter is “Lithuanian Economy and Society at the End of the XIX Century”. The chapter is divided into subsections; the one from which the quotation is taken is entitled “Development of Towns and Its Particularities”.

Example 2:

*“The majority of Lithuania’s industrialists were Jews. The prohibition to engage in agricultural activities drove Jews into handicraft and trade. The Poles were burghers and some of them were owners of industrial companies. Lithuanian industrialists appeared only at the end of the XIX century and at the beginning of the XX century. One of the significant Lithuanian industrialists was Petras Vileišis.”*⁴⁶

This fragment could be described as incoherent, because different kinds of information are stressed in the description of the theme of industrialism. In the case of Jews, the author describes the reason why the majority of Lithuania’s industrialists were Jews. In the case of Poles, the author simply states that they were also owners of industrial companies and burghers, without providing the reason for it (as he does in the previous sentence). In the case of Lithuanians, the author describes the time when Lithuanian industrialists appeared and mentions Petras Vileišis, who was one of the most significant Lithuanian industrialists (he was also a very well-known figure in the Lithuanian national movement and the publisher of the first Lithuanian legal newspaper). The information about Petras Vileišis can be defined as contextually irrelevant for the comprehension of the

⁴⁵ Van Dijk, 2000, 268.

⁴⁶ Brazauskas, 2000, 182.

event. In the case of Jews and Poles, no information about eminent Jewish or Polish industrialists is given, however in the case of Lithuanians, one of the most known figures of national revival is mentioned. In this example we can identify the principle of overcompleteness: the overcomplete information positively depicts our group (the group of Lithuanians). Even though the ethnocentric beliefs are not explicitly expressed, the element of positive self-presentation is evident, especially when contrasted with the author keeping quiet about the positive characteristics of the other groups, which may have implications for the biased construction of attitudes⁴⁷ and therefore for the overall ethnocentric perception of national history.

IMPLICITNESS VERSUS EXPLICITNESS

The principle of implicitness versus explicitness is important for the (re)production of ideologies in discourse: “information that is explicitly asserted may emphasize negative properties of out-group or positive one about in-groups, whereas the reverse is true for implied or presupposed meanings.”⁴⁸ Implicitness, according to Van Dijk, is when some information is not expressed in discourse but implied by other propositions.⁴⁹ There is a difference between semantic incompleteness and implicitness. Semantic incompleteness signals that additional meaning should be inferred. The implicit utterance meaning would not contradict the sentence meaning but supply complete meaning for the sentence.⁵⁰

To exemplify the phenomenon of implicitness and its threats, I have chosen a fragment from the XX century Lithuanian history, in particular, a fragment describing the June 1940 occupation of Lithuania by the Soviet Union. The fragment contains some connotations of ethnocentric ideology which amplify the exceptional status of the Lithuanian nation.

Example 3:

“Around 300 000 Red Army soldiers crossed the border and occupied Lithuania on the morning of 15th June 1940. Shortly afterwards, special commissar V. Dekanozov arri-

⁴⁷ Van Dijk, 2000, 268.

⁴⁸ Van Dijk, 2000, 207.

⁴⁹ Van Dijk, 2000, 269.

⁵⁰ Justin, 2002, 102.

ved from Kremlin and practically took over the leadership of further political processes in Lithuania. The Wehrmacht occupied Paris on 14th June. For Europe, the Lithuanian tragedy was left in the shadow of this fact.”⁵¹

The coherence between the last two sentences is based on background knowledge, which can be briefly defined as the “inferential completion of the missing part of the context”⁵² or, according to Justin, “the presumption of relevance that guides the reader’s selection of background assumptions he/she is going to use in the inferential phase of interpretation process”.⁵³

The basic conclusion from the last two sentences in the fragment would be that Europe did not pay enough attention to the occupation of Lithuania, because the occupation of Paris occurred earlier and was more important for Europe. The words “tragedy” and “shadow” implicate the emotional meaning of grievance, which characterizes Lithuania as a victim of Russian aggression and at the same time as a victim of European indifference. This contraposition between Lithuania and Europe is one of the components of ethnocentric ideology. According to the Lithuanian historian A. Nikžentaitis, “It was not only Russians or Poles who could not escape the artificial contraposition with Lithuania, but Europe as well. Europeans were accused of doing nothing while Hitler and Stalin were composing the 1939 pact, or when the Soviet Union occupied Lithuania in 1940. [...] it is clear that the Lithuanian perception of the “mean” Europe, Poland and Russia and also the perception of Lithuania as the martyr among all martyred, are a common production of the Lithuanian society [...]”.⁵⁴ Taking into account that Lithuanian politicians also use the type of discourse where the contraposition between Lithuania and Europe is stressed,⁵⁵ these ideas could be influential for the (re)production of ethnocentric ideology.

LOCAL COHERENCE

According to Van Dijk, the principle of local coherence is very important for the (re)production of ideology in discourse. Coherence is the semantic connection between the propositions. “Two propositions are coherently related if they express

⁵¹ Kasperavičius, 1998, 144. Accents added by the author of the article.

⁵² Justin, 2002, 102.

⁵³ Justin, 2002, 102.

⁵⁴ Nikžentaitis, 2002, 205.

⁵⁵ Nikžentaitis, 2002, 204.

facts in mental model that are (causally, conditionally) related.”⁵⁶ He stresses that coherence is important because it “depends on our ideologically controlled interpretation of the world.”⁵⁷ Van Dijk points out two main types of coherence: conditional and functional. They are important for the implication of ideological coherence: “Whether language users see a social event as a cause or not of another social event may thus have an effect on the coherence of their discourse.”⁵⁸

Here I would like to introduce a fragment describing the beginning of the XX century (the period after the First World War), when new states were established in Central and South-Eastern Europe.

Example 4:

*“National states were established, but a lot of foreigners lived within their borders. In Romania lived Hungarians, Germans and Bulgarians, in Czechoslovakia lived Germans and Hungarians, in Yugoslavia lived Hungarians. Most of them were not loyal to the new homelands, in which they appeared against their will. [...] National, economic and social contradictions made democratic governance hardly possible.”*⁵⁹

In this fragment, the problems of multicultural societies are emphasized while the positive aspects of diversity are ignored. In the first sentence, the oppositional conjunction “but” connects the two clauses of the sentence and creates an effect of contrast between them (national state vs. foreigners). In the last sentence, national contradictions are stressed as the cause for the impossibility to practice democratic governance. The conclusion of this fragment is that multiculturalism is an obstacle for democracy.

The same ideological message is also (re)produced (as part of the discourse schemata) in the question at the end of this chapter, where, in the section for source presentation, the data for the national composition of Czechoslovakia (which was very multicultural) between the wars is presented. The question that follows the data is: “What kind of problems did such national composition cause for Czechoslovakia?”⁶⁰ There is only one answer to this question based on the previous story, i.e. that it caused problems.

⁵⁶ Van Dijk, 2000, 269.

⁵⁷ Van Dijk, 2000, 206.

⁵⁸ Van Dijk, 2000, 206.

⁵⁹ Kasperavičius, 1998, 88. Accents added by the author of the article.

⁶⁰ Kasperavičius, 1998, 93.

In this fragment, national minorities are treated as the cause of the problems. The conditional construction of this particular fragment contributes to the positive picture of a homogeneous monocultural society, which is characteristic of ethnocentric ideology.

LEXICALIZATION

Lexical analysis is important as one of the major means of identifying ideological expression in discourse, because positive and negative meanings expressed in words can give us clues about ideological semantics of the text. Van Dijk illustrates this with the paradigmatic example of the pair freedom fighter versus terrorist, where the former has a positive meaning and the latter a negative one. According to Van Dijk, “following ideological square [...] we may expect that, depending on context, out-groups will be described in neutral or negative words, and in-groups in neutral or positive words. And conversely, we may also expect that in order to describe groups and their practices, various forms of mitigation and euphemisms may be selected.”⁶¹

If we consider the lexical items used in the first example, where the authors of the text choose to use the word superiority to describe Europe in the Middle Ages, we can conclude that this choice of words clearly exemplifies an ideologically based lexicalization. Following the ideological square, we could state that this kind of lexical choice describes the in-group members (Europeans and, in this case, also Lithuanians) with positive terms, and the out-group members (in this case other continents) with negative terms.

FORMAL STRUCTURES OF DISCOURSE

Despite the fact that formal discourse structures (intonation, syntactic structures, propositional structures, rhetorical figures, etc.) are less consciously controlled or controllable by speakers or writers, they also belong to ideological discourse structures.

Van Dijk distinguishes two types of discourse forms: local and global. The former consists of typical genre categories, while the latter consists of the syntax of sentences and formal relations between clauses or sentences in sequences: ordering, primacy, pronominal relations, active-passive voice, nominalizations, etc.⁶²

⁶¹ Van Dijk, 2000, 270.

⁶² Van Dijk, 2001, 107.

DISCOURSE SCHEMATA

A discourse schema presents the global structure of a specific discourse genre. It belongs to the global discourse form and “consists of a number of characteristic categories appearing in a specific order.”⁶³ The schemata may signal importance, relevance or prominence.⁶⁴ It is important what information is emphasized in the headline or conclusion, because, according to Van Dijk, it “depends on the ways events are interpreted, and hence on ideologically variable positions.”⁶⁵

Different genres are usually organized by conventional schemata, which define the order and hierarchical position of such schemata.⁶⁶ Most history textbooks have a table of content, titles of chapters, some illustrations, also some quotations of the sources from specific periods, explanations of new words, questions about a specific paragraph. All these structures could be described as discourse schemata of history textbooks.

The questions at the end of the chapter can be defined as a form of discourse schemata typical of history textbooks. They show the type of information expected to be soaked up by the pupils and their formulation may reveal some problematic ideological points that are perhaps only implicitly expressed in the chapter. To illustrate, I would like to refer to the example used in the Local Coherence section. The question that followed the presentation of Czechoslovakia’s national composition (“What kind of problems did such national composition cause for Czechoslovakia?”⁶⁷) implies that there were problems in Czechoslovakia because of its multicultural society. As mentioned before, such a presentation of multiculturalness is an example of the (re)production of ethnocentric ideology. The question at the end of the chapter stresses the (re)production of this ideology even more.

STYLE

Style is the so-called local form of formal structures of discourse. Depending on the nature of the communicative event, the genre and the setting or participants, the surface structures (lexical items, syntactic structures, pronunciation and

⁶³ Van Dijk, 2000, 271.

⁶⁴ Van Dijk, 2000, 207.

⁶⁵ Van Dijk, 2000, 207.

⁶⁶ Van Dijk, 2000, 207.

⁶⁷ Kasperavičius, 1998, 93.

graphics) may vary in order to intentionally or unintentionally signal their contextual boundness.⁶⁸ According to Van Dijk, style defines “a position of participants [...] Social discrimination is thus implemented directly by those who control the style of text and talk.”⁶⁹

Scholars that analyze discursive patterns in history textbooks stress that it is characteristic of their style to contain “nominalization and abstraction, the low frequency of individual social actors, the typical chronological textual organization besides others more or less descriptive or explanatory ways of organizing the information.”⁷⁰ Other characteristic features of history textbooks include a high frequency of parataxis, main clauses without internal relations, etc.⁷¹

Here I would like to present a fragment from a Lithuanian history textbook about the period of the Second World War, in which the Lithuanian position towards the Nazi occupation is presented, and where the use of parataxis causes ambiguity and problematic value judgements.

Example 5:

“There were few Lithuanian organizations that acted against the Nazis, among which was also the military LLA (Lithuanian Freedom Army). Lithuanian organizations did not participate in armed resistance. They saw the Nazis as a force hostile to Lithuania, but also as a force fighting against the biggest Lithuanian enemy: the communist Soviet Union. Passive resistance, according to the majority of national-minded politicians, was the only way of resistance, because the people feared to provoke Nazi terror and in this way quicken the return of communists. It was not possible to accept Germans because of their anti-Lithuanian attitude. Most Lithuanians, except a few thousand men, which with or against their will joined Germans or even got in their front, did not support the Nazis.”⁷²

From this fragment it can be seen that there are no explicit conjunctions between the six sentences. However, implicitly all statements are connected semantically. From this fragment the main conclusion would be that Lithuanians did not support the Nazis because they had an anti-Lithuanian attitude. This state-

⁶⁸ Van Dijk, 2000, 272.

⁶⁹ Van Dijk, 2000, 272.

⁷⁰ Oteiza, 2003, 654.

⁷¹ Oteiza, 2003, 644.

⁷² Kasperavičius, 1998, 164. Accents added by the author of the article.

ment sounds very ethnocentric and has a connotation of a problematic value judgement (there were many other reasons not to support the Nazis, not just their anti-Lithuanian attitude). With the addition of some other phrases, the sentence in boldtype would not have the kind of connotation it has now: “*In addition to all other ideological considerations, it was not possible to accept Germans because of their anti-Lithuanian attitude*” or “*Among other reasons, it was not possible to accept Germans because of their anti-Lithuanian attitude*”.

Here, an analysis of direct and indirect discourse is also possible. While analyzing the media, N. Fairclough stresses that transformations of secondary discourse (where the demarcation between the voice of the reporter or the newspaper and the voice of the person whose discourse is being represented is not clear) could lead to the legitimization and reproduction of “existing power relationships by putting across the voices of the powerful as if they were the voices of common sense.”⁷³ The discourse of history textbooks is usually indirect. From the sentence “*It was not possible to accept Germans because of their anti-Lithuanian attitude*”, it is not possible to understand clearly whether this statement is the position of the author of this textbook, or whether this is the position of Lithuanian organizations from the Second World War. This statement is more likely to be understood as the position of the author, because in the previous sentences the author presents the actor of the sentence, while in this sentence the passive voice is used, without any reference to the actor. Because it sounds as the author’s position, and because of power relations (the position of the author in history textbooks is considered as the position of power), this statement obtains the status of knowledge and at the same time (re)produces ethnocentric ideology.

RHETORIC

According to Van Dijk, the persuasive functions of special rhetorical structures have an important role for the discursive reproduction of ideology. He argues that rhetorical structures such as metaphors, parallelisms, substitutions, etc., could be used as a “means to emphasize or deemphasize meanings as function of ideological opinions. Metaphors may be chosen that highlight the negative character of our enemies, comparisons in order to mitigate the blame of our own people, and irony to challenge the negative models of our own opponents.”⁷⁴

⁷³ Fairclough, 1995, 63.

⁷⁴ Van Dijk, 2000, 208.

The metaphor of national rebirth⁷⁵ that is applied to the Lithuanian national movement in the XIX century has triggered some discussions even between historians themselves, because this metaphor does not reflect a correct and clear content.⁷⁶ It expresses one of explanations of the modern nation development, i.e. how an ethnical nation becomes a political nation. To put it in very simple way, at one time an ethnic nation had a state, but later on this nation lost its state and became the target of exploitation by the Others, and in the end this nation becomes an ethnopolitical community with a territory, and seeks its own sovereignty or at least autonomy in its own historical land.⁷⁷ This type of explanation, which looks for continuities between primordial ethnic identities and modern national identities (A. Smith), is called perennialism or primordialism in academic discourse.⁷⁸ However, the type of explanation which emphasises the continuities from ancient ethnic to modern nation could be dangerous or could contribute to the (re)production of ethnocentric ideology.

The metaphor of national rebirth implies a connection between Lithuanians in the XIII century (and even before) and contemporary Lithuanians. This sort of connotation justifies the myths of ethnogenesis (that Balts were our ancestors and lived in this territory, the others were immigrants⁷⁹) and “can be used to justify the primacy of one group over another in a given polity or to exclude those thereby deemed not to belong.”⁸⁰

CONCLUSIONS

Problematic value judgements that appear in history textbooks are expressions of ideologies. They are called problematic because they reflect some social beliefs that are opposite to the normative discourse of new ethic universalism. In this article I employed the CDA theory and methodology to analyze problematic value judgements. Not all presented examples from the Lithuanian history textbooks were explicitly ethnocentric. However, their implicit character or perhaps

⁷⁵ Brazauskas, 2000, 130.

⁷⁶ Subačius, 1999, 173–176.

⁷⁷ Aleksandravičius, 1996, 308.

⁷⁸ Spencer, 2002, 28.

⁷⁹ Jokimatis, 2000, 58.

⁸⁰ Spencer, 2002, 83.

a completely “innocent” meaning within the overall context of the Lithuanian society revealed their ethnocentric side through the application of the CDA theory and methodology.

CDA scholars perceive history textbooks as a type of discourse which does not simply represent or pass information, but also acts, i.e. (re)produces control and power. The CDA theory is based on the assumption that texts and language do not exist without context. Institutions and people shape these texts. Even the form and the language of the texts are not innocent; there is a connection between the form and content, which is determined culturally, politically and socially by the power of institutional/discursive formations.

The complex perception of discourse within CDA allows us to analyze history textbooks in a broader perspective, as a part of public discourse.

BIBLIOGRAPHY

- Aleksandravičius, E., Kulakauskas, E. (1996): *Carų valdžioje*. Baltos lankos, Vilnius.
- Apple, M. W., Christian-Smith, L. K. (1991): *The Politics of the Textbook*, in: Apple, M. W., Christian-Smith, L. K., eds., *The Politics of the Textbook*, Routledge, New York, London, 1–21.
- Brazauskas, J., Jurkevičius, S., Petrauskis, K. (2000): *Naujųjų amžių istorija 9 kl.*, Kronta, Vilnius.
- AVTOR (1999): *Dictionary of Anthropology*, London: Blackwell.
- Erjavec, K. (2001): “Media representation of the discrimination against the Roma in Eastern Europe: the case of Slovenia”, *Discourse & Society*, 12/6, 699–727.
- Fairclough, N. (1995): *Critical discourse analysis: the critical study of language*, Longman Group Limited.
- Justin, J. (1998): “Metaphoric discoveries”, *European Educational Co-operation for Peace, Stability and Democracy*, 14–16 November 1998, Graz, Austria, available at: http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/metaphoric_discoveries-slo-enl-to7.pdf, 9. 5. 2005.
- Justin, J. (2002): “Knowledge by inferences: semantically incomplete descriptions of territories and identities in history textbooks”, *The School Field*, XIII/6, Winter 2002, 99–116.

- Justin, J. (2003): "Didaktično besedilo, pretekli dogodki, današnji državljani", in: Justin, J., Sardoč, M., eds., *Državljska vzgoja*. Civitas, Ljubljana, 123–137.
- Jokimaitis, R., Kasperavičius, A., Manelis, E., Stukienė, B. (2000): *Pasaulio ir Lietuvos istorija VI–XVIII amžiai, 8 klasei*. Kronta, Vilnius.
- Kasperavičius, A., Jokimaitis, R. (1998): *Naujausųjų laikų istorija 10kl.*, Kronta, Vilnius.
- Kiss, E. (1998): "Rhetorics and discourses of the post-socialist transition", in: Iveković, R., Pagon, N., eds., *Otherhood and Nation*, ISH, Ljubljana, 139–155.
- Nikžentaitis, A. (2002): "Savojo tapatumo beiškant: Lietuva-Lenkija-Europa," in: Staliūnas, D., *Europos idėja Lietuvoje: istorija ir dabartis*, Lietuvos istorijos institutas, Vilnius, 190–207.
- Oteiza, T. (2003): "How contemporary history is presented in Chilean middle school textbooks", *Discourse & Society*, 14/5, 639–660.
- Spencer, P., Wollman, H., eds. (2002): *Nationalism*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Subačius, P. (1999): *Lietuvių tapatybės kalvė*. Aidai, Vilnius.
- Tismaneanu, V. (2003): *Postkomunistinės Europos fantazijos*. Mintis, Vilnius.
- Titscher, S., Meyer, M., Wodak, R., Vetter, E. (2000): *Methods of Text and Discourse Analysis*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Toleikis, V. (2000): "Provokacija pilietinės visuomenės brandai," *Mokykla*, 9, 2–5.
- Tzvetlanski, T. (1998): "The Textbook of History—"We" and "The Others", in: *The Image of the Other*, Balkan Colleges Foundation, Sofia, 7–13.
- Van Dijk, T. A. (1993): "Principles of critical discourse analysis", in: *Discourse & Society*, Vol. 4 (2), 249–283.
- Van Dijk, T. A. (2000): *Ideology*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Van Dijk, T. A. (2001): "Multidisciplinary CDA: a plea for diversity", in: Wodak, R., Meyer, M., eds., *Methods of Critical Discourse Analysis*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 95–121.
- Van Dijk, T. A. (2004): *Ideology and Discourse Analysis* (Ideology Symposium Oxford, September, 2004), available at: <http://www.discourse-in-society.org/Ideology%20and%20discourse%20analysis.htm>, 9. 5. 2005.

Van Dijk, T. A. (2004): “Racism, Discourse and Textbooks”, *Symposium on Human Rights in Textbooks*, organized by History foundation, Istanbul, April 2004, available at: <http://www.discourse-in-society.org/Racism,%20discourse,%20textbooks.htm>, last checked at 9. 5. 2005.

Vinogradnaitė, I. (2002): “Kelias Europon”, in: Staliūnas, D., *Europos Idėja Lietuvoje: Istorija ir Dabartis*, Lietuvos Istorijos Institutas, Vilnius, 180–190.

Wodak, R. (2001): “What CDA is about”, in: Wodak, R., Meyer, M., eds., *Methods of Critical Discourse Analysis*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1–14.

MARTIN JAIGMA¹

The Social Mobility of Estonian Jewish Intelligentsia Between the Two World Wars: Jewish Students at Tartu University

Abstract: Estonian Jewish community, historically tiny and scholarly neglected, constituted 0,4% of total interwar Estonian population. Relation between those two numerical indexes – ratio of Jewish population and students – displays that Jews outnumbered relatively any other ethnic student body at Tartu University in the given period. High regard of education, tendencies of “over-schooling” and academic “over-achieving” had been traditional elements in the build-up of Jewish social capital since the age of modernization. Prosopographic study of Jewish students at Tartu University, considering various biographical variables from the archive, aims to define and characterize the social mobility of Estonian Jewish intelligentsia.

Key words: Estonian history, Jewish history, 1918–1940

Socialna mobilnost estonskih židovskih intelektualcev med obema svetovnjima vojnama: židovski študentje na univerzi v Tartuju

Izveček: Med dvema svetovnjima vojnama je zgodovinsko majhna in akademsko spregledana židovska skupnost v Estoniji obsegala 0,4 odstotka vsega estonskega prebivalstva. Razmerje med številčnostjo skupnosti in udeležbo v izobraževanju kaže, da je bil v tem času delež židovskih študentov relativno višji od deleža študentov katere koli druge etnične skupine na univerzi v Tartuju. Velik pomen izobraževanja, tendence po “nadizobraženosti” in akademskem “preseganju” so bili tradicionalni elementi v gradnji židovskega družbenega kapitala od začetka modernizacije. Prosopografska analiza židovskih študentov na univerzi v Tartuju, ki upošteva različne, arhivsko dostopne biografske spremenljivke, skuša opredeliti in podrobneje razložiti značilnosti družbene mobilnosti estonskih židovskih izobražencev.

Gljučne besede: estonska zgodovina, židovska zgodovina, 1918-1940

UDK 296:94(474.2) “1918/1940”

¹ Martin Jaigma, MA, is a Ph.D. candidate at Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana Graduate School of the Humanities, at the programme Anthropology of Every Day Life. E-mail: suhtpoogen@yahoo.com

INTRODUCTION

Compared to other Eastern European regions with a large Jewish population and deep-rooted traditions, the Jewish community has never formed a prominent part of Estonia's society nor played a substantial role in its history. To be precise, the history of the Jewish presence in the pre-modern period is hardly attested at all. This, of course, has a number of geographical and political reasons. The development and vitality of the Jewish settlements were hindered by expulsions and restrictions till the 19th century, when modern historiography started to develop and explore the issues that were considered relevant. The Jewish absence or minor presence is reflected in a number of studies by both Estonian and foreign scholars. The overall situation of Jewish studies in Estonia and the Baltic States in general is outlined, for example, by Helker Pflug in an article on the Jewish community in Estonia. Pflug considers the current state of their development rather unclear and incomplete, distinguishing between three fields of research covered so far: a) general topics in Jewish history treated by Russian, Polish, or German researchers, vividly showing how many different and conflicting vantage points there can be; b) works by Baltic-German, Estonian, Latvian, and Lithuanian researchers; these surveys, however, are often undertaken and presented as a side issue, within the framework of the national histories etc.; c) the topic of the Holocaust, treated predominantly by Latvians and Lithuanians.²

A clearer grasp of the situation requires a short introduction to the history of Jewish settlement in Estonia. Although occasional records of Jews in the Estonian territory do appear from the 14th century onwards, they are isolated cases, concerning mostly itinerant merchants. The unstable rule over Estonia throughout the pre-modern era – alternating between Polish, Swedish, and Russian – did little to change the restrictive policy and prejudiced attitude towards the Jewish presence. From the early 18th century onwards, after the war among the powers mentioned above, Estonia remained in the hands of Imperial Russia. The unsuccessful attempts at Jewish emancipation, as well as at emancipation in general, still restricted the Jews to a status which precluded their integration into society. The trammelling of the Jewish movement within the Empire resulted in the so-called legal Jewish settlement in certain “grouped-together” western provinces of Russia – the Pale of Settlement. This area excluded the provinces of Es-

² Pflug, 1998, 51.

tonia and Livonia, which covered the territory of present-day Estonia, so that the first influx of Jews into Estonia did not take place until the first half of the 19th century. Since the Estonian territory was beyond the Pale of Settlement, the composition and profile of the local Jewish community evolved in a different way, influenced by the traits of both Western and Eastern European Jewish communities.

The Jewish community began to develop with the illegal immigration from the territories of Poland, Lithuania, and Courland (Jewish settlement areas), consisting mainly of craftsmen like shoemakers, tailors, whitesmiths, and petty merchants. Moreover, there was a number of Jewish students and professors, which steadily increased from the 1802 re-opening of Tartu University onwards.³ However, it was the Jewish soldiers, the so-called cantonists or Nicholas' soldiers, who established the first permanent Jewish settlements in the Estonian territory. They were garrisoned in the major urban centres, starting with the capital Tallinn (congregation established in 1830).⁴

In 1865 a law was passed granting residence rights outside the Pale of Settlement to first-class Jewish merchants, licensed craftsmen, and specialists with higher education. Thus Jewish communities, besides the one already existing in Tallinn, came to be established in other major historical urban centres of Estonia as well, starting to fill the vacant position of the middle class. Constant immigration during the period of 1867–1897 increased the number of Jews in Estonia approximately six times.⁵

During the upheavals in the early 20th century and Estonia's ensuing struggle to break away from the Russian Empire, the local Jews chose to support the Estonian cause both financially and with manpower.⁶ Estonia's emergence from World War I and its aftermath as an independent state meant changes also for

³ Hiio, 1999, 131. Also: The main attraction for the Jewish students at Tartu University appeared to be the Medicine Faculty (famous across the Empire), almost the only faculty whose diplomas could be useful to Jews after graduation. Moreover, the living costs in Tartu were lower and the town itself situated closer to the Jewish centres. As a result, the majority of the Jewish students studying in Tartu came from German-speaking areas. This changed only in the 1880's with the general Russification policy, which established Russian as the official language of the university, Liebmann, 1937, 40–41.

⁴ Liebmann, 1937, 37–45.

⁵ Berg, 1995, 42–43; Liebmann, 1937, 46.

⁶ Liebmann, 1937, 109, 112.

the Jewish minority. The borders with Russia and Latvia cut off the Estonian Jewish community from the Jewish centres there. The community became less mobile, the only exceptions being the migration of students coming to study at Tartu University – mainly from Latvia, Lithuania, and Poland – and small-scale emigration to Western Europe and Palestine (Estonia also received some refugees from Central Europe, but only in the late 1930's).⁷ However, the rights of ethnic minorities were protected by the law of cultural autonomy from 1925. This law was the first in the world to provide such extensive rights, which led to assertions that Estonia came closest to Dubnow's model of non-territorial Jewish autonomy in Europe.⁸

This was the situation faced by the Estonian Jewry in the novel era of Estonian independence, within the redefined borders of Europe. Building up a new civil society demanded much effort and required, apart from the immediate military capability that helped lay the foundations of sovereignty, also the mobilisation of intellectual resources to secure its continuation. In the latter task, all people – native Estonians as well as other ethnic groups – took an active part. The background, composition, and aspirations of the Estonian Jewish élite (restricted to the student population for the purposes of this study) will be addressed in the subsequent sections.

The article is based on materials stored in the Estonian Historical Archives (Tartu) and the Archives of Tartu University, which include the biographical information on all students enrolled at Tartu University within the examined period. The published database is contained in the four-volume *Album Academicum Universitatis Tartuensis*⁹ (for the purposes of this article, an electronic database was made accessible to the author by the permission of the copyright holders).

JEWISH STUDENTS AT TARTU UNIVERSITY THE ISSUE OF “OVER-SCHOOLING”

One of the most distinctive features of Jewish education in Central and Eastern Europe during the 19th and 20th centuries was the “over-representation” of Jews in higher educational institutions and in certain professions, compared to their relative proportion in the total population. Since education has been a promi-

⁷ Berg, 1995, 43–44.

⁸ Verschik, 1999, 120.

⁹ *Album Academicum Universitatis Tartuensis I–IV*, 1994.

ment vehicle of social mobility throughout the modern period, Jewish acculturation was a fundamental condition and motivation for schooling efforts. Investment into higher education was a prerequisite for achievements in various walks of life:¹⁰ university education was the only way to attain respect and honour, creating a spiritual aristocracy that money and high birth could not buy. Jews accordingly did their best to educate their children at universities.¹¹

According to the census of 1922, Estonians represented 87.7% of the total Estonian population, and Jews only 0.4%. The census of 1934 yields similar results, with ethnic Estonians representing 88.2% of the total population, Jews 0.4%, Germans 1.5%, and Russians 8.2%.¹² Considering that 21,177¹³ students attended university between the years 1918 and 1944, with 835 (4.0% of the student body) of them Jews, 805 (3.8% of the student body) Russians, and 1,573 (7.4% of the student body) Germans (TABLE 1), the Jews were over-represented more than 10 times in comparison to their share in the population, and the German students 5 times. The Russian students, by contrast, were under-represented almost by half, while the proportion of the Estonian students was in balance with the proportion of ethnic Estonians.¹⁴ During the years of independence, the ratio of the Jewish students never dropped below 4%.¹⁵

TABLE 1

Nationality	Number of students (1918–1944)	Percentage of students	Percentage of the population (census 1934)
Jewish	835	4.0	0.4
Russian	805	3.8	8.2
German	1573	7.4	1.5
Other	17964	84.8	89.9
Total	21177	100.0	100.0

¹⁰ Karady, 2004, 100.

¹¹ Löwy, 1992, 31.

¹² *Eesti arvudes 1920–1935*, 1937, 12.

¹³ *Album Academicum Universitatis Tartuensis I*, 1994, 34.

¹⁴ Lindström, 2001, 29.

¹⁵ Hiio, 1999, 150–151.

The large number of Jews at university was influenced by several factors. On the one hand, the zealous pursuit of education was dictated by the internal rules of the Jewish community. On the other hand, the increase of Jewish students was connected with the larger societal changes – the emancipation and the abolition of various discriminatory restrictions. Thirdly, Tartu University stopped imposing the *numerus clausus* in 1919. And finally, many of the Jews enrolled in the 1930's were citizens of Latvia, since the more heterogeneous society of Latvia and Riga showed more hostility to minorities.¹⁶ While ethnic minority students still hesitated to enrol at the newly established Estonian university in 1919, the situation changed radically in the very next year. If the number of Estonian students had risen four times by the December of 1920, it was 4.8 times for the Russians, over 10 times for the Germans, and over 11 times for the Jews.¹⁷

This tendency corresponds to the relatively high number of Jews attending higher education institutions throughout Central Europe. Over the years, however, the number of ethnic minority students dropped. The diminishing number of the German students was connected with the aging of the population, including the women. The same trend, reinforced by steady emigration, is evident in the case of the Jews. The number of the Russian students likewise dwindled for several reasons: they were the children of former Imperial officials and officers, who were gradually leaving Estonia. Furthermore, their peculiar social composition did not permit a new student “offspring” (rural people from the border regions).¹⁸ The Estonian students, on the other hand, showed a gradual increase. Out of 1,000 Estonians, there were 2.75 university students in 1934, 2.7 in 1936, and 2.91 in 1939. For the Germans, the numbers were 14.56, 10.21, and 8.69; for the Jews, 21.65, 13.3, and 15.56; and for the Russians, 1.63, 1.1, and 0.97.¹⁹

THE ORIGIN OF THE JEWISH STUDENTS

Judging by the data, slightly more than half of the Jewish students at Tartu University had their origins outside Estonia. The same holds true of the Russian students, while the majority of the German students were of Estonian origin. The latter fact is not surprising, considering the Germans' long-time presence in the area

¹⁶ Lindström, Hiio, 1997, 30.

¹⁷ Karjahärm, Sirk, 2001, 22.

¹⁸ Karjahärm, Sirk, 2001, 51.

¹⁹ *Ibid.*, 54.

and their dominant position in society for centuries. Traditionally residing in Estonian towns and numerous rural manors, the German minority formed a contrast to the other newcomers, such as the Jews and Russians. However, a look at the students' place of birth in terms of urban vs. rural background (TABLE 2) shows that the Jewish students were overwhelmingly urban, which is a significant indication of upward social mobility in the modern period.²⁰ In the course of their historical migration, voluntary or forced, the Jews tended towards areas with educational, business, or trade opportunities, which were often cities. It is true that the families of many Jewish students stemmed from the predominantly rural area of the Pale;²¹ this can be attributed to the residence restrictions having been lifted quite recently, by the law passed in 1865 and the collapse of the Pale system in 1917. After these developments, however, the parents (or even the more remote ancestors) of the Jewish students gradually started to move to major centres like Riga, Tartu, Tallinn, and – to a lesser degree – to the smaller Estonian towns.

TABLE 2

	Place of birth	Urban	Rural	Not known	Total
Jewish	Count	805	25	5	835
	% within nationality	96.4%	3.0%	0.6%	100.0%
Russian	Count	667	138		805
	% within nationality	82.9%	17.1%		100.0%
German	Count	1214	358	1	1573
	% within nationality	77.2%	22.8%	0.1%	100.0%
Total	Count	2686	521	6	3213
	% within nationality	83.6%	16.2%	0.2%	100.0%

Historian Lauri Lindström, for example, concludes that people born outside Estonia had a stronger tendency to enrol at university, possessing also the neces-

²⁰ The Estonian Jewish community was considered the most urbanised in Europe, Mendelsohn, 1987, 254.

²¹ Until 1882, most of the Jewish students at Tartu University came from Curonia (present-day Latvia), the nearest Jew-populated area. In Hiio, 1999, 123.

sary mentality, level of education, and financial means. Higher education was available to all of them on an equal basis, regardless of ethnicity – Estonian, Russian or German.²²

Examination of the students' place of birth vs. place of secondary education helps to trace the migratory patterns within the specified time frames. The Jewish students at Tartu University again reveal an urban background or motivation to move to bigger urban (and thus educational) centres. The overwhelming majority of those born in Tallinn or Tartu, or probably their parents, chose to remain in their respective cities. By contrast, less than half of the Jews born in the smaller Estonian towns attended the local secondary schools, the majority opting for the two centres instead. Interestingly, Russian-born Jews moved to the Estonian towns bordering on Russia (with the historical presence of Russians), while the Jews originally from these border towns gradually moved to Tallinn, etc. The secondary schools in Tallinn and (to a lesser degree) Tartu were also favoured by the Jews of St. Petersburg origin, while the reverse order, motivated by geographical proximity, applied to those born in Riga.²³ We may thus conclude that the generations of the Jewish students and their parents reveal an upward mobility – a gradual and remarkable search for better social avenues in the major centres. Their original inhabitants, logically, preferred to stay and obtain their education there. By contrast, the Russian students were probably not motivated to migrate to urban centres to gain better educational opportunities. Many of those born in Russia or smaller Estonian towns did not move to Tallinn or Tartu but to Eastern Estonian towns, or, if born there, attended the local schools. This underlines the fact that the Russian community traditionally lived in certain areas, while the Jewish one was more dispersed and not influenced by any "regional loyalty". Of the larger ethnic minorities in Estonia, only the Russians and Swedes had historical areas of permanent (and rural) settlements.

THE EARLY AGE OF SCHOOLING

A good education was considered an important factor in competing for status and career. Outstanding performance at school guaranteed entry into various so-

²² Karjahärm, Sirk, 2001, 55.

²³ By 1930, the majority of foreign students at Tartu University were citizens of Latvia: 92 out of 125. Two thirds (66.3%) of these 92 were Jewish, studying mostly law (49.2%) or medicine (27.9%). Ibid.

cial markets. This applied especially to the Jewish students, whose schooling efforts had traditionally aimed at admittance to Gentile society. Moreover, their access to public sectors, such as the public services, was limited by numerous restrictions, which in turn promoted competition for the liberal professions. This pattern survived into the era of non-discrimination policy (such as the interwar period in Estonia), continuing to act as an educational advantage in securing future positions in society. The Jewish students at Tartu University graduated from secondary schools at a noticeably earlier age than the German or Russian ones, and, moving on without delay, were also the youngest to enrol at university.

THE LANGUAGE OF SECONDARY EDUCATION

In this respect, there are several points that need to be stressed. Firstly, speaking the native language of one's country of residence was considered a bonus, since it facilitated communication and was generally advantageous. For the majority of the Jews, the language of secondary education was Russian – this, of course, reflects the situation throughout the period covered by the present study. Under tsarist Russia, the only acceptable secondary school level languages in Estonia were Russian and German, while Estonian-language schools only emerged in the later period of the Empire.

Jewish secular education began in the Republic of Estonia.²⁴ Jews, as elsewhere in Europe, were multilingual. With the Jewish minority in Estonia being so tiny, they usually commanded four languages: German (the language of education and the local nobility), Russian (the official language of the Empire), Estonian (the local language of the majority), and Yiddish. Before World War I, Russian and German were considered prestigious, while Yiddish enjoyed no such favour, having gained in popularity only in the recent years.²⁵ These trends are clearly visible from the processed data. There is a striking difference between the situation during World War I and the early years of Estonian independence on the one hand, and the period after 1926 on the other, when the Jewish community already enjoyed cultural autonomy and state-supported Jewish schools. Another noticeable phenomenon is the decline of the former official language – Russian, although it continued to exercise considerable influence in the early

²⁴ Verschik, 1999, 118.

²⁵ *Ibid.*

years of independence. Surprisingly, German language education showed no simultaneous decline:²⁶ on the contrary, it spread to the point of overtaking the position of Russian. Under the Empire, the parents would thus have brought up their children in a spirit of state loyalty, instructing them in the Russian language, which was also the best avenue to communication and opportunities; when this factor disappeared, they adjusted to the local conditions and the new reality. This trend is further highlighted by the increasing number of Jewish students attending Estonian secondary schools. The increasing preference for Estonian, Jewish, and even German schools at the expense of Russian ones is evident from other studies as well.

TABLE 3²⁷

1923–24	Jewish	Estonian	Russian	German	All
Elementary	263 (50%)	16 (3%)	132 (24%)	126 (23%)	534
Secondary	43 (11%)	10 (2.6%)	284 (73.7%)	48 (12.7%)	385
All	306 (33%)	26 (3%)	416 (45%)	174 (19%)	919
1934–35	Jewish	Estonian	Russian	German	All
Elementary	229 (64%)	45 (12%)	31 (9%)	53 (15%)	358
Secondary	123 (44%)	63 (23%)	33 (11%)	61 (22%)	280
All	352 (56%)	108 (17%)	64 (10%)	104 (16%)	638

Another interesting fact is that Jewish students born outside Estonia were relatively more willing to change Russian language education for the languages of greater current interest, such as Estonian or Yiddish.

THE FATHER'S OCCUPATION

Of the Estonian minorities, the Russians, Swedes, and Latvians mostly inhabited the borderlands, while the Germans and Jews lived in the cities. The Estonians, Russians, and Swedes favoured agricultural occupations. The Germans and Jews,

²⁶The decline of German at the end of the 1930's has other reasons than the creation of new borders. The German community dwindled because of the low birth rate and, finally, the German withdrawal from Estonia in 1939, Karjahärm, Sirk, 2001, 51.

²⁷Verschik, 1999, 121.

on the other hand, could be found in industry, trade, banking, insurance, and the liberal professions (such as physicians and lawyers). They owned a large share of the industry and finance capital. Their financial security and the value which they placed on education is evident also from the education statistics.²⁸

The father's occupation is of great significance in terms of social mobility, since it determines the family's social stratum, and consequently its access to the available resources in society. The present study reveals the traditional pattern of Jewish occupation. Barred from state and civil service, as was commonly the case with Central European Jews, they concentrated overwhelmingly on the positions of merchants, tradesmen, craftsmen and other professionals. The percentage of affluent entrepreneurs and renters is not remarkably high, as this niche was monopolised by the local ruling class, the Germans. Since the latter (as well as the Russians) were not barred from civil service, they are relatively better represented there than the Jews.

It is intriguing to explore the possible impact of the father's occupation on the faculty choice of the Jewish students. For example, the children of "professionals" – in this case mainly doctors, dentists, etc. – chose the Faculty of Medicine. The offspring of entrepreneurs and renters (real estate owners), on the other hand, flocked to the Faculty of Law, perhaps in order to provide help in running ventures and businesses. An interesting fact is that students from craftsmen's and traders' families clearly opted for the Medicine Faculty. This can be partly explained by the large number of female students in this category, among whom the study of medicine has enjoyed traditional popularity.²⁹ More than half of the female Jewish students whose fathers were listed under the category of "professionals" pur-

²⁸ Karjahärm, Sirk, 2001, 22.

²⁹ The growing interest of the female Jewish students in Tartu University was satisfied in 1879 by the decision of the Russian State to grant them residence rights in Livonia. Their number peaked between the years 1915 and 1918, when 45.0% of all female students at Tartu were Jewish, Raudsepp, 1999, 208. This was because the Jewish students from the private University of Mikhail Rostovtsev (a medicine-based institution in Tartu) transferred to Tartu University. Nevertheless, students from the first group (two Jews and three Russians), who started in 1905, did not possess full student rights but were called "auditing students". This system was one of the first in the Russian Empire. In the middle of the second decade of the 20th century, 47.0% of the female auditing students were Jews (most of them from abroad), while 40.0% of the enrolled students were represented by Russians, Estonians, Latvians, and Baltic Germans, Tamul, 1999, 100, 108, 117.

sued the study of medicine, while this background did not have the same effect on the male students. The father's influence is evident also among other minority groups, with the sons of German priests studying theology or farmers' children making up a significant segment of agronomy students. Generally speaking, the parents of Jewish, Russian, and German students seem to have exercised similar influence on their choice of faculty, with no significant deviations.

THE CHOICE OF FACULTY

The table showing the students' choice of faculty reveals familiar patterns prevailing over the course of time, with the Jewish students concentrating on law and medicine. (TABLE 4) Compared to the Russian and German students, the percentage of Jews is proportionally the highest. There are several reasons. Firstly, the previous tsarist system of limiting Jewish students in Russia to the fields of medicine, pharmacy, and later law³⁰ persisted through inertia even after those restrictions had been lowered. Secondly, these fields of study traditionally ranked high among the Jews, as well as among other nationalities,³¹ so that the number of students was on the increase from the late 1880's onwards. At the end of the 19th century, more Jews chose to study law and medicine, thus forming a professional bourgeoisie in contrast to a commercial one.³²

Thirdly, medicine and law were at the time still considered the most prestigious and best paid professional fields. The popularity of law and economics went hand in hand with the increased career opportunities in different walks of life. In addition, these fields allowed students to live and work outside Tartu during their studies, which was not so easy, for example, at the Faculty of Medicine. As for the natural sciences and philosophy, most of the graduates could see their fu-

³⁰ Hiio, 1999, 147.

³¹ The large representation of Jews in various professions, after the abolition of access restrictions and the emergence of new job markets, is particularly evident in Central and Eastern Europe, where they gained almost absolute dominance in some occupational spheres. In connection with these countries, Karady refers to the "dual structure" of professional opportunities. This means that while positions in the public services (state administration, the army, the judiciary, etc.) were largely closed to Jews, the liberal professions (i.e. those of lawyers, physicians – dominant already in the previous eras –, architects, musicians, journalists, scholars, and artists) attracted them in great numbers, Karady, 2004, 92–93.

³² Hiio, 1999, 128.

TABLE 4

	Faculty	Theology	Law	Medicine	Philosophy	Natural Sciences	Veterinary Medicine	Agronomy	Total
Jewish	Count		274	266	79	159	37	19	834
	% within nationality		32.9%	31.9%	9.5%	19.1%	4.4%	2.3%	100.0%
Russian	Count	7	214	195	76	189	41	83	805
	% within nationality	0.9%	26.6%	24.2%	9.4%	23.5%	5.1%	10.3%	100.0%
German	Count	93	372	411	193	385	39	79	1572
	% within nationality	5.9%	23.7%	26.1%	12.3%	24.5%	2.5%	5.0%	100.0%
Total	Count	100	860	872	348	733	117	181	3211
	% within nationality	3.1%	26.8%	27.2%	10.8%	22.8%	3.6%	5.6%	100.0%

ture as schoolteachers,³³ and, according to the data, the Faculty of Natural Sciences gradually gained ground.

To sum up, the society élite drew most of its members from the medical and legal professions. The Jewish striving for these positions exemplifies their strong – judging by relative numbers, the strongest – desire for upward mobility. The lists of real estate owners show that lawyers and doctors owned a considerable share of the property in towns. They were also the founders of the first Estonian banks.³⁴

The significant absence of Jewish students from theology suggests that there were no completely assimilated Jews who would have taken this course in order to excel in the Protestant religion. The scheme was to adopt the host culture but maintain a distinct Jewishness. The same applies, with minor exceptions, to the Russian students. The absolute predominance of Germans (93%) among the theology students hints at the German cultural influence which once determined the Estonian position at the edge of Western Christianity. However, the overall low enrolment in theology (3.1%, the lowest among the faculties) reflects the high degree of secularisation and the declining social importance of religious studies. As for the Faculties of Veterinary Medicine and Agronomy, the high level of Jewish urbanisation diverted attention from them, especially from the lat-

³³ Lindström, Hiio, 1997, 38.

³⁴ Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917, 1997, 167.

ter. The opposite applied to the Russians, whose settlement pattern and history were well-suited to the need for agriculture specialists.³⁵

A CHANGE OF FACULTY

Another interesting aspect is the number of students who changed the faculty of their first choice in the course of study. The percentage of the Jewish students who did so is the highest – 24.2%, followed by 21% of the Germans and 18.4% of the Russians. Changing the faculty could be interpreted in various ways. Generally, it could be agreed to spring from dissatisfaction, leading to a more congenial choice of study. Although such changes of mind may be attributed to the unclear interests of young people, they could also represent calculated attempts to seize the fields of prospective opportunities – the studies which would guarantee affluence and respect. These “respected and safe ways” evidently included the Faculties of Law and Medicine, which were least prone to changes. The less stable natural sciences and philosophy, on the other hand, witnessed a lot of intellectual migration. A similar trend is evident among all ethnic minorities, but the Jews stand out in this “searching mobility”. In regard to gender, men emerge as the more active in changing faculties. This is true of the Jews and especially the Germans, while the Russians are more equally balanced.

ATTENDANCE AT SEVERAL UNIVERSITIES

The aspect discussed above leads to a related topic: the students’ repeated attendance at other universities, which means changing not faculties but schools. This is certainly linked to the geographical mobility of the students or their families before, during or after their studies at Tartu University. However, it may also reflect their academic excellence – applying for and receiving scholarship from abroad – or the available family resources. A look at the table (TABLE 5) reveals that one third of the German students attended other universities as well, while the other groups were limited to 14.5% of the Jews and even less – 11.3% – of the Russians. For the Baltic-German nobility, the education of their children evidently had to include at least a temporary stay at a German university. The students took advantage of the different semester system in Germany and spent the

³⁵ Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918–1940. Dokumente ja materjale, 1993, 15–16. Karjahärm, Sirk, 2001, 21/22.

TABLE 5

	Study at other universities	Yes	No	Total
Jewish	Count	121	714	835
	% within nationality	14.5%	85.5%	100.0%
Russian	Count	91	714	805
	% within nationality	11.3%	88.7%	100.0%
German	Count	529	1044	1573
	% within nationality	33.6%	66.4%	100.0%
Total	Count	741	2472	3213
	% within nationality	23.1%	76.9%	100.0%

summer holidays there. It was also the destination of most state grant recipients, because of their command of the language and the high level of German scholarship.³⁶ This long-standing trend can be considered natural, given the historical connections between Germany proper and its eastern province. However, the link between the change of university and the year of the first registration shows that most transfers from one institution to another occurred during World War I and its aftermath, that is, during large-scale emigrations. This applies to Jews and Russians. The local Baltic Germans, on the other hand, being a well-established national group in Estonia, were not affected so much by the war events which set numerous other groups in motion. The table shows that the German students' attendance at universities abroad rose in the early years of Estonian independence and remained fairly stable until the onset of World War II. The Jewish and Russian students, on the other hand, remained relatively inactive in this regard.

PARTICIPATION IN STUDENT ORGANISATIONS

The participation in student organisations (TABLE 6) by the Jews, Estonians, and the other two most prominent groups at the university – the Germans and Russians – yields important insights into group identification. At Tartu University, the Jewish students were by far the most organised group. The period of Estonian

³⁶ Lindström, Hiio, 1997, 39.

TABLE 6³⁷

Nationality	Organised	Percentage	Men	Percentage	Women	Percentage
Estonians	8004	56.8%	5847	61.3%	2157	47.3%
Jews	401	64.2%	289	66.7%	112	58.3%
Germans	706	56.9%	612	59.1%	94	45.6%
Russians	206	26.8%	174	35.6%	32	11.4%

independence saw the foundation of seven Jewish student organisations, most of them with their own colours and coat of arms.

Toomas Hiio, a specialist on historical student societies, has observed that “if in 1926, the members of the three [Jewish] organisations [Academic Society, *Limuwia*, *Hacfiro*] constituted 49.0% of all the matriculated Jewish students in Tartu, then in 1937 the number was already 82.70%”.³⁸ All the Jewish student organisations together represented 64.20% of the Jewish students at Tartu University. Evidently, the distinct group of Jewish students felt an increasing need to group together. This applies to the female Jewish students as well, in contrast to the imbalance between the male and female Russian students.

The Jews, besides being highly organised, were also active in the social causes. The student layers of Estonian Jewry were permeated by the Jewish political and intellectual movements of the 1920’s and 1930’s: Zionism was gaining popularity, and Tartu University saw the establishment of Jewish fraternities supporting Palestinophile ideas. Several pro-Zionist organisations, not necessarily only student ones, were established already after the February revolution in 1917, for example *Schoschana Zion*, *Hechawer*, *Achdut*, and *Hechaluz*.³⁹ Among the most prominent ones was a corporation called *Hasmonea*, founded in 1923, which propagated the idea of Zionist revisionists and drew upon the Basel Programme. One of the reasons for the highly organised state of the Jewish student body obviously lay in the historical Jewish collective spirit, fostered by a common consciousness and cultural identification.

³⁷ Lindström, 2001, 75.

³⁸ Hiio, 1999, 159.

³⁹ Dohrn, 1998, 40.

To conclude, the Estonian Jewish intelligentsia, as well as the rest of the Jewish community in Estonia, was a highly urbanised minority whose members, newcomers to the area, were highly educated people, successful merchants, and a respected segment of society. The community had this character almost from the very start, in contrast to, for example, the situation in the Pale of Settlement, which excluded the Estonian area. Since the Republic of Estonia ensured extensive minority rights throughout its pre-war existence, this urbanisation brought the Jews unhindered social, cultural, and economic opportunities. This bears comparison with the Jewish situation in Western and Central Europe or anywhere else where no restrictive laws were in force. However, the Estonian Jews never completely blended into the society (as was the case in many Western European states): they retained their Jewish identity and distinctiveness. All this, combined with the preservation and continuation of the social and traditional patterns, which helped them survive and gain momentum after the abolition of the basic discriminatory measures during the modernisation period, worked to their advantage even later.

The Jewish students' attempts to gain a better start in striving toward higher education and future achievements in society are reflected in the empirical variables treated in the body of the article. Compared to the other minorities, such as the Germans and Russians, the Jewish students stand out in this respect as the more active and enthusiastic social agents. This is also exemplified by the exceptionally high degree of Jewish membership in student organisations.

BIBLIOGRAPHY

- Berg, E. (1995): *Etnilised vähemused Eestis. Poliitgeograafilise uurimus (Ethnic Minorities in Estonia. A Political-Geographical Research)*, MA thesis, University of Tartu.
- Dohrn, V. (1998): "Mittler zwischen West und Ost", in: Koschel, A., Pflug, H., eds., *Die vergessenen Juden in den baltischen Staaten. Ein Symposium vom 4. bis 7. Juli in Hannover*. Im Auftrag der Buber-Rosenzweig-Stiftung, Köln: Verlag Wissenschaft und Politik.
- Eesti arvudes 1920–1935 (Estonia in Numbers 1920–1935)*, Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1937.

- Hiio, T., ed. (1999): "Jewish Students and Jewish Student Organisations at the University of Tartu", in: *Annual Report 1998*, Tartu University History Museum, 119–172, Tartu: Tartu University Press.
- Karady, V. (2004): *The Jews of Europe in the Modern Era. A Socio-Historical Outline*, Budapest: CEU Press.
- Karjahärm, T., Sirk, V., eds. (1997): *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917 (Estonian Intellectual Élite: Formation and Ideas, 1850–1917)*, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Karjahärm, T., Sirk, V. (2001): *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940 (Mentality and Power. Estonian Intelligentsia 1917–1940)*, Tallinn: Argo.
- Liebmann, A. (1937): *Ajaloolised ja kultuurilised eeldused juudi koguduste tekkimiseks ja arenemiseks Eestis (Historical and Cultural Premises for the Emergence and Development of Jewish Settlements in Estonia)*, MA thesis, University of Tartu.
- Lindström, L. (2001): *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. Rahvas, sugu, sünnikoht ja keskhariduse omandamise koht üliopilaskonna kujunemist ja kõrghariduse omandamist mõjutavate teguritena (Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. Nationality, Sex, Place of Birth and the Location of Completed Secondary School as Factors Which Determine the Student Body, and the Effects of Having a Higher Education)*, PhD dissertation, Tallinn Pedagogical University.
- Lindström, L., Hiio, T. (1997): "Statistilisi andmeid kommentaaridega Tartu Ülikooli 1919–1944 immatrikuleeritud üliopilaste kohta Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944 andmekogu põhjal" ("Annotated Statistical Data on Students Enrolled at Tartu University in 1919–1944, on the Basis of the Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944 Database"), in: *75 aastat Eesti Ülikooli Tartus (75 Years of Estonian University in Tartu)*, Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXIX, Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lindström, L., Hiio, T., Hiio, E., Tamman, H., eds. (1994): *Album Academicum Universitatis Tartuensis, 1918–1944 I*, Tartu: Tallinna Raamatutrükikoda.
- Löwy, M. (1992): *Redemption and Utopia. Jewish Libertarian Thought in Central Europe. A Study in Elective Affinity*, London: The Athlone Press.
- Matsulevitš, A., ed. (1993): *Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918–1940. Dokumente ja materjale (Cultural Life of Minority Nations in the Republic of Estonia 1918–1940. Documents and Materials)*, Tallinn: Olion.
- Mendelsohn, E. (1987): *The Jews of East Central Europe between the World Wars*, Bloomington: Indiana University Press.

- Pflug, H. (1998): “Aspekte jüdischen Lebens in Estland bis 1949”, in: *Die vergessenen Juden in den baltischen Staaten*, Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 51–60.
- Raudsepp, A. (1999): “Juutide haridusoludest Venemaal. Eestist pärit esimesi juuditare Tartu ülikoolis” (“On the Educational Situation of Jews in Russia. First Estonian Female Jews at Tartu University”), in: *Vita Academica, Vita feminea*, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tamul, S. (1999): “Naisüliopilased Tartu ülikoolis 1905–1918” (“Female Students at Tartu University 1905–1918”), in: *Vita Academica, Vita feminea*, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999.
- Verschik, A. (1999): “The Yiddish Language in Estonia: Past and Present”, *Journal of Baltic Studies* 30, No. 2, 117–128.

TADEJ PRAPROTNIK¹

Kdo smo online? Nekateri kontekstualni dejavniki računalniško posredovane komunikacije

Izveček: Članek se ukvarja z vprašanjem identitete na internetu, v tako imenovani virtualni realnosti. Internet naj bi posameznikom in posameznicam omogočal spoznavanje novih vidikov naših lastnih osebnosti. Potencial virtualne realnosti dejansko leži v samem procesu redefiniranja identitet, ki je tako tipičen za to realnost. Osredotočamo se na interaktivni vidik računalniško posredovane komunikacije, kjer smo se osredotočili na podobnosti in razlike med sinhronimi in asinhronimi tipi on-line komunikacije. Njune posebnosti in razlike igrajo (vsaj posredno) vlogo pri oblikovanju rabe jezika v RPK.

Ključne besede: identiteta, računalniško posredovana komunikacija, anonimnost, (a)sinhronost, jezikovne rabe

UDK 316.77:80

Who Are We Online? Some Contextual Factors in Computer-Mediated Communication

Abstract: The paper deals with the issue of identity in the so-called virtual reality. The Internet should enable the individual to discover new aspects of his/her own personality; indeed, the very potential of virtual reality lies in its characteristic process of redefining identities. The focus is on the interactive aspect of computer-mediated communication, particularly the similarities and differences between its synchronous and asynchronous types. The peculiarities of each type, as well as the discrepancies between them, help to shape (indirectly at least) the use of language in on-line communication.

Key words: identity, computer-mediated communication, anonymity, (a)synchrony, language use

¹Dr. Tadej Praprotnik je docent in raziskovalec na Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteti za podiplomski humanistični študij v Ljubljani. E-naslov: praprotnik@ish.si.

VZTRAJATI PRI IDENTITETI ZA VSAKO CENO?

Estragon: "Ga slišiš?"

Vladimir: "Nisva več sama, ko čakava noči, ko čakava na Godota, ko čakava ... na čakanje."

Beckett, *V pričakovanju Godota*

Prispevek smo uvedli s klasičnim modernističnim delom, ki po našem mnenju slikovito in simptomatično ponazarja problematiko identitet. V omenjenem delu je vse dogajanje v tem, da se nič ne zgodi, oziroma je "strukturirano kot pričakovanje prihoda Godota, ko bi se končno Nekaj zgodilo, pri čemer že vnaprej vemo, da je Godot zgolj metafora Niča, da nikoli ne more priti".² Na prvi pogled se verjetno marsikomu dozdeva, da Godot nima nobene posebne dejstvene in nemara še manj teoretske teže v eksplikaciji problematike identitet. Vsakdanjemu prebivalcu je identiteta vsekakor bolj domača kot Godot, ki je, kot bi kdo rekel, konec koncev samo izmišljena zgodba. Toda ta samo nas mora po našem mnenju zelo zanimati. Zanimati nas mora zaradi svoje "samoumevnosti", torej zaradi samoumevnosti njegovega izrekanja. Neznosna lahkost njegovega izrekanja ni samo posledica Godotove fikcijskosti, ampak je po našem mnenju posledica vključitve para Godot – identiteta, kjer se "tehtnost" Godota meri na daljici "utemeljenosti" identitete. Kaj želimo pravzaprav povedati? Bolj ko je Godot samo izmišljen lik, močnejša je zavest o realnosti obstoja identitete.

Vendar so samo realnost identitete postavili pod vprašaj tudi sodobni teoretiki, ki svetujejo, da naj bi se namesto samih identitet kot stabilnih in fiksnih entitet raje govorilo o samem procesu identifikacije in temu posvečala pozornost.³ V tej ideji je do neke mere tudi namen zgodbe o Godotu, ki naj pokaže, da gre v polju identitet predvsem za "pot" in ne toliko za "cilj", saj samega cilja (identitete) pravzaprav ne moremo doseči, ker ga niti ne poznamo. Na relativnost same avtonomije identitet opozarja tudi Ernesto Laclau, ki ugotavlja, da območje družbenih identitet ni območje polnih identitet, temveč območje njihove nezmožnosti, da bi se konstituirale.⁴

Nestabilen položaj identitete nam mora biti hkrati vodilo k temu, da zavrne-
mo vsakršno apriorno in "prenapeto" poudarjanje o obstoju identitete, ki seveda

² Riha, Žižek, 1985, 132.

³ Seymour-Smith, 1986, 145.

⁴ Laclau, 1990, 129.

pelje zgolj v določen tip esencializma. To seveda ne pomeni, da zavračamo celoten koncept identitete; želimo zgolj poudariti, da lahko pretirano poudarjanje značilnosti in lastnosti neke identitete posamezniku, ki naj bi to identiteto imel, bolj škodi, kot koristi.⁵

Situacija s pretiranim poudarjanjem identitete je lahko naslednji primer. Ena od strategij v feminističnem gibanju je bila zavračanje normativnih podob ženskosti, na primer z gesli *Fat is a feminist issue, No more Miss America*, ali pa po drugi strani iskanje nenormativnih podob ženskosti na podlagi neposrednega obračanja stereotipov, s podobami mišičastih, tako imenovanih mačističnih žensk ali pa lezbijk poudarjeno ženskega videza. Po mnenju Eve D. Bahovec tiči problem v tem, da se v navajanih geslih in vedenjskih vzorcih uvelja novo predpisovanje, pravzaprav popoloma enak normativizem, nova verzija enoumja v smislu “za vse enako”.⁶

Podoben problem pa lahko ugledamo tudi na nekoliko drugačen način. Situacija lahko postane namreč kočljiva, ko se s poudarjanjem drugačne, samosvoje identitete, ki se želi rešiti zunanjega oziroma oblastnega definiranja, pripeti podoben deterministični značaj. Kot zgled lahko navedemo varstvo kulturnih značilnosti pripadnikov skupin, ki nujno priznava posebne značilnosti pripadnikov manjšine, in na neki točki se malone nujno izrazi kot kolektivna pravica skupine. Kaj sproži taka logika, ki ima seveda lahko zgolj “dobronameren” cilj, denimo osvobajanje posameznika iz primeža večine? V imenu priznavanja skupinskih značilnosti in v imenu njihovega varstva predpisuje, kaj naj bi bilo “dobro” za pripadnike take skupine, kar pa je seveda v temeljnem protislovju z osnovno zahtevo sodobnega razumevanja medčloveških razmerij, ki pravi, da nikomur ni mogoče predpisovati, kaj naj bi bilo zanj “dobro”, saj se varstvo skupinske kulture v tem primeru spremeni v čisto navaden teror nad posameznikovo odločitvijo. Institucionalizirana strpnost do skupine potemtakem lahko postane institucionalizirana nestrpnost do članov te skupine. Kot zgled Močnik⁷ navaja tako imenovani jezikovni zakon v Quebecu, ki je rojenim govorcem angleščine dopuščal, da obiskujejo angleške šole, frankofonskim pa predpisoval, da morajo obiskovati francoske šole.

Identiteta je tudi na drugačne načine zelo popularna beseda, ki je prav zaradi prepogoste rabe izgubila nekaj svoje vsebine, oziroma postala koncept, s katerim z neverjetno lahkoto operirajo skoraj vsi. V polju problematike ideološke konsti-

⁵ Praprotnik, 1999, 149.

⁶ Bahovec, 1996, 233.

⁷ Močnik, 1994, 160–161.

tucije identitet lahko nekako intuitivno zaznavamo, da v jedru spontanega razumevanja identitet pravzaprav obstaja podobna logika kot v primeru splošno priznanih "univerzalnih vrednot", kot so resnično, dobro, lepo, pravično. Ali te vrednote sploh obstajajo? Ali pa so – prav nasprotno – bolj ali manj prazni označevalci, ki se lahko ob vsaki situaciji in za vsako situacijo nemudoma zapolnijo s trenutno aktualno vsebino. Žižek⁸ v tem smislu duhovito opozarja na sam funkcionalni položaj besede vrednota in pravi naslednje: "Ta skrita instrumentalizacija, lastna pojmu vrednote, je razvidna že iz govoričenja o tem, "katere vrednote so primerne za naš čas" – skratka, katero klobaso je danes treba pomoliti psu pred gobec, da bo hitreje tekel." Chaim Perelman pa o prej naštetih vrednotah (resnično, dobro, lepo, pravično) meni, da so te dejansko predmet univerzalnega soglasja, a le dotlej, dokler so nedoločne. In nadaljuje: "Kakor hitro pa jih skušamo natančneje opredeliti in uporabiti v konkretnih okoliščinah ali za konkretno dejanje, takoj izbruhnejo nesoglasja in pride do medsebojnih nasprotovanj različnih skupin."⁹ Podoben primer lahko vidimo tudi v pojmu pogum, ki ima skoraj vpisano "argumentativno usmeritev". Ducrot ugotavlja, da "razpravljanje o smislu besede pogum izhaja iz predpostavke, da je pogum nekaj dobrega."¹⁰ Nihče sicer ne ve, kaj je pogum, a vsi vemo, da moramo biti pogumni. Sam proces poteka na naslednji način: "Beseda pogum, še preden označi neki koncept, napotuje na tisto, čemur pravimo topos – dejansko na množico topoi, tako da je edina natančna deskripcija tega, kar beseda pomeni v neki določeni družbi in v nekem določenem času, zgolj naštevanje topoi, ki so v tej družbi in v tem času v rabi."¹¹

Tudi identitete so po našem mnenju precej spremenljive entitete, saj niso nikoli opredeljene v sebi, ampak vedno z vpotegnitvijo nekih splošnih konceptov v identitete. Na ta način je sama vsebina identitet nekakšen zanažajski učinek predhodno konstruiranih toposov, ki se naknadno naselijo v identitete, s čimer te dobijo tudi svojo vsebino.

IDENTITETA – IDENTIFIKACIJA

Stuart Hall je neki članek naslovil v obliki vprašanja: *Who Needs Identity?* Stare, fiksne identitete so namreč preteklost in nastopil je čas za razrast novih identi-

⁸ Žižek, 1998, 36.

⁹ Perelman, 1993, 37.

¹⁰ Ducrot, 1988, 245.

¹¹ Ducrot, 1988, 245.

tet. To hkrati pomeni fragmentacijo posameznika kot enotnega subjekta. Nekoč fiksne in trdne identitete pripadnosti razredu, spolu, etničnosti, rasi in podobnemu, ki naj bi posamezniku zagotavljale zanesljivo mesto v družbi, naj bi zajela transformacija, ki hkrati spreminja tudi sam subjekt. Ta izguba stabilnega zavedanja sebe se včasih opredeljuje kot razsrediščenje subjekta samega.¹²

Po drugi strani naj bi že samo pogosto in nadvse moderno govorjenje in razpravljanje o identitetah, ki smo mu priča v sedanjem trenutku, kazalo na "povečano ranljivost" v zvezi z identiteto. Identiteta je potemtakem lahko postala zanimiv oziroma problematičen raziskovalni predmet šele takrat, ko je zašla v krizo, torej v razmerah, ko je njen nekdanji fiksni in večni značaj zamenjala negotovost. To seveda ne pomeni, da so bile nekoč identitete trdnejše in večne, ampak zgolj to, kot ugotavlja na primer Charles Taylor, da v bližnji in bolj oddaljeni preteklosti identiteta ni bila vedno tako problematična in nezanesljiva kot danes, prav tako pa tudi samo prepoznavanje identitete ni bilo negotovo, saj je temeljilo na socialnih kategorijah, ki so jih vsi sprejemali za samoumevne. Občutek, da je posameznikov položaj nespremenljiv, je bil dejansko del njegovega doživljanja identitete.¹³ V tradicionalnih družbenih sistemih je imelo vprašanje "Kdo sem?" zaradi ustaljenega družbenega reda zelo majhen pomen, saj je bila posameznikova identiteta nedvoumni in dokončni družbeni proizvod. Prav ta moč institucionalnega in ustaljenega reda, ki je nekoč pritiskala na posameznika, pa se je v modernih družbah zmanjšala, kar je sprožilo ozaveščanje glede nepopolnega značaja identitete. V modernih časih so se razmahnilo tudi ideološki mehanizmi, ki skušajo posameznikom "podtakniti" identiteto, saj samo prepoznavanje ni več *a priori* uspešno.

Kljub vsem ideološkim diskurzom in mistifikacijam, je namreč identiteta ljudi negotova in nepojasnjena. To lahko prikažemo s potepuhoma, ki čakata na Godota, ki ga ni od nikoder. Podobno je z identitetami, saj je bistvena prav ugotovitev, da v vsakdanjem življenju ne živimo nekakšnih fiksnih identitet, ampak doživljamo, kar je tudi v skladu z logiko dinamičnega, kontinuiranega življenja, identifikacijo. A že sam pojem identifikacije sugerira, da v tem polju ne prevladuje esencialna, vnaprej dana vsebina, ki bi jo s svojim rojstvom zgolj zbudili "iz spanja", ampak da gre za neprestano redefiniranje samega subjekta, za njegovo neprestano umeščanje v neki identitetni kontekst, v neko zgodbo o njegovi identiteti.

¹² Hall, 1992, 274–275.

¹³ Taylor, 1994, 34–35.

Da je identifikacija neprestano negotova, težavna in vselej že neuspešna, a hkrati edina pot v oblikovanju identitete, kaže tudi sama ideološka mašinerija, ki v posameznikih vzpostavlja zavest o njihovi lastni identiteti in jih z vseh strani opozarja nanjo. Zakaj je treba v oblikovanje identitete vložiti toliko energije? Sklep bi lahko bil: ravno zato, ker identiteta ni vrojena, samonikla oziroma nikakor ni esencialna entiteta, je brez "dela" ni mogoče vzpostaviti.

Na ideološki značaj identitete kažejo tudi glagoli, ki se običajno povezujejo s tem pojmom, na primer oblikovanje, konstrukcija identitete. Tudi to nam plastično sugerira indic, da identiteta posameznika, pa naj to on ve ali ne, ni uspešna, ampak prej neuspešna in dolgotrajna pot, če ne kar vseživljensko čakanje na *Nekaj*.

Identiteta posameznika je torej nestabilna, pravzaprav je sploh ni. Zato je bistvo identitete nenehna pot k nečemu, pri čemer cilja pravzaprav niti ne poznamo in morda niti ne obstaja. V tem smislu je, podobno kot naše vsakdanje želje identiteta neprestano (re)producirana kot skrita želja. To skrito željo nam reproducirajo različni ideološki programi. Vprašanje je seveda, kako se lahko taka umetna entiteta ohranja skozi tako dolga časovna obdobja. In kako je možno, da skrita želja res postane želja?

Eden od osnovnih motivov za sprejemanje ideološko konstruiranih identitet je prav gotovo strah posameznika pred praznim poljem pripadanja. V zvezi s tem prihaja do izraza tako imenovana "lepota skupnosti", ki posamezniku omogoča osmišljenje njegovega obstoja. Tovrstne mehanizme bi lahko označili tudi kot mite, ki vztrajno ponavljajo zahtevo, da se morajo vsi ljudje prepoznati v svoji večni sliki. Pomemben je seveda tudi učinek samega prepoznavanja, saj posamezniki s svojim prepoznanjem postanejo to, za kar so se prepoznali, in s tem za nazaj potrdijo utemeljenost tovrstnih ideoloških mistifikacij, s čimer želimo opozoriti na performativno razsežnost, ki se skriva v ideoloških ritualih oziroma diskurzih. V tem primeru ideološko producirano "realnost" spremlja učinek vselej že, s čimer je tisto, kar je posledica navade, predstavljeno kot nedvoumno znamenje narave, kar je hkrati moment samouresničujoče se prerokbe (angl. *self-fulfilling prophecy*), pri kateri je zgolj predpostavljeno ideološko verjetje, spremenjeno v vednost.¹⁴

Tudi proces identifikacije, v katerem projiciramo sebe v polje določenih identitet, je postal bolj odprt in spremenljiv in s tem nujno problematičen. To je pri-

¹⁴Več o ideoloških mehanizmih identifikacije Praprotnik, 1999, 33–57.

vedlo do nastanka tako imenovanega postmodernelega subjekta, ki je konceptualiziran kot subjekt brez fiksne, esencialne ali permanentne identitete. Subjekt ima skozi čas različne identitete in znotraj njega se zoperstavljajo različne identitete, ki ga "vlečejo" na različne strani, tako da se posameznikova identifikacija neprestano "preklaplja". Če se posamezniku zdi, da ima poenoteno identiteto od rojstva do smrti, je tako zato, ker je konstruiral zajetno "zalogo" naracije o sebi, saj je popolna, varna in koherentna identiteta fantazija.¹⁵ To seveda ne pomeni, da obstajajo bolj ali manj popolne identitete, saj je, kot smo poudarili, vsaka identiteta posamezniku že v temelju tuja. Identiteta posameznika pravzaprav ne obstaja, ampak gre zgolj za proces identifikacije. Pojem identifikacija pa sugerira, da identiteta subjektu ni lastna, da ni njegov sestavni del. Toda ta neustreznost je prav konstituent subjekta, kajti subjekt sam na sebi ne obstaja. Subjekt namreč ni nekakšna naravna substancialnost, ni "polnost smisla", ampak je brez lastnega določila in prav zato zmožen, da postane vse, razen drugega. Tisto "vse" je vselej neustrezno, toda ta ista neustreznost subjekta za sleherno označevalno reprezentacijo je po drugi strani paradokсно zelo produktivna in pozitivna za konstitucijo subjekta. V procesu rojevanja subjekta in znotraj tega v procesu identifikacije, interpelacije, prepoznavanja sebe kot subjekta je identiteta subjekta torej vedno spodletela in okrnjena. "Z drugimi besedami, sam proces premikanja med mnogoterimi identifikacijami predpostavlja neke vrste prazno vez, ki omogoča preskok iz ene v drugo identiteto; in ta prazna vez je subjekt sam."¹⁶

Posamezniki smo soočeni z vedno širšo množico možnih oziroma potencialnih identitet, s katerimi se lahko – vsaj začasno – identificiramo, kar kaže na identifikacijo kot na neprestan proces. Identiteta se torej ne rojeva iz "polnosti" identitete, ki je že v nas, ampak iz manka, ki je nato dopolnjen od zunaj, tako da si predstavljamo, kako nas bodo videli drugi. Neprestana identifikacija, iskanje identitete in konstrukcija lastne biografije so posledica želje po združitvi različnih "subjektnih pozicij" oziroma so posledica želje po obnovitvi te popolnosti.¹⁷

IDENTITETA V VIRTUALNI REALNOSTI

Identiteta je zelo "obremenjena" beseda, kar sugerira že dejstvo, da se tako množično ukvarjamo z njo. Lahko se strinjamo, da tovrstni problemi v zvezi z identi-

¹⁵ Hall, 1992, 277.

¹⁶ Žižek, 1996, 120.

¹⁷ Praprotnik, 2003, 52–56.

teto nastajajo oziroma se izpostavljajo kot vredni skrbi in razprave samo v družbah, ki so negotove glede identitete.

To je hkrati dokaz, da identiteta v sodobnih družbah ne izginja; največ, kar lahko rečemo, je to, da je (morda) rekonstruirana in na novo opredeljena. In čeprav moderni posamezniki sprejemajo večplastne identitete, je nujnost izbire in nestabilnost konstruirane identitete pogosto vzrok občutka ranljivosti. Po postmodernistično inspiriranih teorijah je identiteta danes postala svobodno izbrana igra, neke vrste teatralna prezentacija sebe, v kateri se je posameznik sposoben predstaviti v različnih vlogah, podobah in aktivnostih. Postmoderna kultura, njene podobe, predstave, scene, zgodbe in podobno ponujajo bogastvo identitetnih sidrišč. Prav zato identiteta ne izginja, ampak postaja predmet, ki je podvržen novim determinacijam in novim možnostim, ki jih ponuja popularna kultura. Z razrastom identitet so se pravzaprav razbohotila teoretična razmišljanja o identitetah. Ta spremenjena situacija je močno negotova in lahko vključuje tako progresivne kot regresivne elemente. Po eni strani lahko povečuje posameznikovo svobodo pri igranju z identiteto in spreminja posameznikovo življenje, pri čemer se zastavlja vprašanje, kaj dejansko novega prinaša tovrstna identiteta. Navajeni smo namreč, da identiteta vseeno vključuje določeno stopnjo koherentnosti in stabilnosti. Po drugi strani pa lahko te postmoderne identitete sprožajo popolno fragmentacijo, ukinitvev odgovornosti in kar je takih in podobnih identitetnih "stalnic" pri posamezniku.¹⁸

Fundamentalna alienacija oziroma "odcepitev" od prejšnjega sveta, ki je vključeval fizične in socialne determinacije, vabi v novo obdobje, v katerem je posameznik avtonomnejši. Virtualna realnost interneta naj bi bila za posameznika privlačna zaradi obljube ponovnega rojstva. Subjekt naj bi torej iznašel samega sebe in s tem tudi svet, oboje pa naj bi bilo – v skladu z naravo medija, ki je rešen materialnosti – neskončno glede svojih možnosti.¹⁹

Če posamezniki v spletni klepetalnici (na primer v popularnem *internet relay chatu*), poljubno menjavajo svojo identiteto, s tem da se gredo različne diskurzivne identitetne igre, lahko kmalu ugotovijo, da je identiteta pravzaprav konstrukcija, ki so jim jo v realnem svetu "podtaknili" drugi. V tem novem svetu, svetu virtualne realnosti, pa si jo oblikujejo sami.

¹⁸ Kellner, 1995, 337–338; Kellner, 1992.

¹⁹ Praprotnik, 2003, 63–64.

Svobodna konstrukcija je sicer možna (s tem mislimo na svobodo v okviru danih in vnaprej določenih tehnoloških možnosti, kar pomeni, da pravzaprav ni povsem svobodna), problem je zgolj v tem, da konstrukcija vključuje kreativnost. Kaj bodo torej posamezniki naredili s to svojo svobodo? Nekako jo morajo "izkoristiti", kar pa od njih zahteva, kot rečeno, nekoliko kreativnosti in odprtiga uma.²⁰

KAKO NAPRAVIMO KAJ Z BESEDAMI²¹

V vsakdanjem svetu smo posamezniki navajeni na to, da iščemo identiteto v okviru svojega okolja oziroma verjamemo, da je resnično harmoničen odnos možen, če posameznik identiteto oblikuje iz svoje "podlage". Virtualni prostor pa je sprožil nova razmišljanja, saj so tu posamezniki začeli iskati svojo identiteto na drugačne načine. Vse bolj so tudi nagnjeni k manipuliranju z virtualnim okoljem, ki ga uporabljajo kot orodje za kreacijo lastne identitete. Internet je zares orodje take vrste, saj ne predpostavlja naravnega okolja, ki bi ga posnemal. Okolje pravzaprav omogočimo posamezniki sami, in sicer s tem, da si ga izmislimo.²² Internet je torej postal oznaka za elektronski prostor, kjer lahko veliko ljudi predstavlja svoje ideje in vzpostavlja novo realnost, ki jo konstituirajo različna mnenja, ideje, prakse in ideologije. Vse to je prezentirano s tekstom. S terminoma "tekst" in "tekstualno" je mišljeno besedilo, ki ga uporabniki in uporabnice natipkajo s pomočjo računalniške tipkovnice. Izraz tekst vključuje tudi vse grafične simbole, ki jih uporabljajo uporabniki. Internetske informacije so torej v veliki meri tekstualne, čeprav obstaja vedno močnejša težnja po uporabi slikovnega gradiva in zvoka, kar bi dopolnjevalo informacijo, ki jo podaja besedilo. Uporabnik je posledično "potopljen" v diskurzivni prostor in zasut z veliko količino tekstov, ki jih neprestano producirajo številni uporabniki. Ker uporabnika neprestano spodbujajo, naj igra aktivno vlogo v produkciji diskurzivne skupnosti, sta tako identiteta kot skupnost oblikovani na podlagi diskurzov, ki so skupni pripadnikom tega vir-

²⁰ Praprotnik, 2003, 65–66.

²¹ Poglavje smo naslovlili z naslovom znane knjige Johna L. Austina, v kateri se ukvarja s tako imenovanimi performativi, se pravi z govornimi dejanji, ki jih opravljamo s samim izrekanjem besed. V virtualnem prostoru interneta so prav jezikovne prakse izrazito zanimiv raziskovalni predmet. Koliko besede »tehtajo« v tem prostoru, ali pomenijo več ali manj in kako se uporabniki odzivajo na delno spremenjen komunikacijski kontekst, so vprašanja, ki precej zaposlujejo raziskovalce.

²² Jones, 1997, 32.

tualnega prostora. Tekst, ki si ga izmenjujejo na internetu, je artefakt, ki drži virtualne skupnosti skupaj, prav tako pa tudi nekakšen indikator smeri, v katero je "vodena" skupnost.²³ Tekst, ki se stalno pomika po zaslonu, bi lahko označili tudi kot nekakšno ničto točko identifikacije vseh udeležencev neke virtualne skupnosti. Udeleženci imajo namreč lahko zelo različne motive in interese, ki bi jih kot taki lahko "razgnali narazen" kot atomizirane posameznike. Ker pa imajo skupni tekst, ta (lahko) deluje kot nekakšno vezivo, cement, kot nekakšen realni socialni *link*, s katerim ohranjajo videz skupnosti. Tekst lahko pravzaprav pozitivira praznino neodnosa med udeleženci računalniško posredovane komunikacije. Čeprav imajo lahko uporabniki povsem parcialne osebne interese in jih skupnost kot taka včasih sploh ne zanima, jim "živi tekst" ohranja nekakšno iluzijo, da sodelujejo v "živi družbi", da torej niso sami. Če se čutijo osamljene, morajo le pogledati na zaslon, in že so spet v družbi sebi podobnih. Tekst je torej dodatni suplement, na podlagi katerega si lahko zamišljajo skupnost in jo ohranjajo pri življenju.

Seveda v tovrstnih skupnostih pomembno vlogo igra tudi sama identiteta. V komunikaciji, ki je primarna aktivnost uporabnikov interneta, je poznavanje identitete sogovorcev, na primer njihova starost, bistveno za razumevanje in ovrednotenje interakcije.²⁴ Res pa je, da je zlasti vrednotenje tvegano početje, saj je tudi sama identiteta vprašljiva in zlasti nenadzorovana kreacija uporabnika.

Hkrati naše konvencionalne prezentacije samih sebe predpostavljajo, da ne moremo spreminjati osnovnih fizičnih elementov svoje zunanje podobe. Fizične značilnosti, čeprav odprte za kozmetično popravljanje in nekatere modne muhe, so pretežno nespremenljive. Precej drugačna pa je situacija na internetu, na primer v klepetalnicah ali forumih, kjer je podoba uporabnika (oziroma to, kako ga drugi vidijo) povsem odvisna od informacij, ki jih ta poda sogovornecem. Tako je možno, da se predstavi prav tak, kot želi biti.²⁵ In ker je komunikacija zgolj pisna, se spreminja tudi sama percepcija njega samega "v očeh" sogovornecem. V klepetalnicah se spreminjajo okoliščine določanja identitete sogovornecem, saj je tudi sam tip komunikacije spremenjen. Opornih točk je zelo malo, če sploh obstajajo. Da natančneje razložimo položaj, lahko to situacijo primerjamo s kako vsakdanjo govorno (komunikacijsko) situacijo. Dubravko Škiljan navaja Crystalov pristop, ki

²³ Mitra, 1997, 58–59.

²⁴ Donath, 1999, 1.

²⁵ Reid, 1991, 7.

ponuja seznam sedmih funkcij, v katerih jezik izraža individualnost subjekta in seveda njegovo socialno identiteto. V ta seznam so vključeni fizični, psihološki, geografski, etnični ali nacionalni, socialni, kontekstualni in stilistični vidiki identitete. To pomeni, da prejemnik sporočila lahko na primer prepozna v skladu s specifičnimi "sledmi", ki jih pušča izjava, starost in spol pošiljatelja, njegovo psihološko podobo, narečje, pripadnost neki etnični ali nacionalni skupnosti, socialni status, vloga v komunikacijskem dejanju in individualne lingvistične posebnosti. Na tem seznamu, kot vidimo, lahko najdemo skoraj vse ključne identitetne determinante, ki jih sodobne teorije opredeljujejo kot bistvene pri vzpostavljanju identitete. Številnost različnih vidikov kaže na to, da identiteta govorca ni stabilna, ampak se pojavlja v obliki dinamičnega mozaika, kjer so kombinacije in hierarhije različnih vidikov spremenljive in niso v skladu z logiko kartezijanskega večnega subjekta. Hkrati je identiteta odvisna spremenljivka, tudi če jo gledamo s stališča prejemnika. Identiteta je namreč konstituirana kot funkcija poslušalca ali prejemnika sporočila, torej kot funkcija drugih ljudi. Zato so nekateri lingvisti, zlasti tisti, ki ne pripadajo ortodoksnemu lingvističnemu strukturalizmu, poudarili pomembnost samega akta komunikacije, ki ga opredeljujejo kot mesto, kjer je identiteta govorečega subjekta konstituirana.²⁶

Katerega od navedenih vidikov lahko prepoznajo udeleženci *on-line* komunikacije? Ker gre za pisni tekst, je seznam možnih identitetnih označevalcev pravzaprav zelo omejen, glavni razlog pa je v tem, da je komuniciranje v klepetalnicah in forumih vzpostavilo nekakšen skupni žargon, ki je visoko kodiran in specializiran (ta žargon vključuje kratice, pa tudi tako imenovane smeške; angl. *emo-ticons*, *smileys*) in ki se ga je mogoče dokaj preprosto naučiti, hkrati pa je sam tekstni značaj komunikacije zelo fiksiran (primerjaj s trditvijo Sherry Turkle:²⁷ "All they see are your words"), tako da so markerji identitete težje določljivi.

Seveda pa moramo na tem mestu pripomniti, da sogovorcev ne moremo poljubno "vleči za nos". Tudi samo besedilo, ki ga uporabniki pošiljajo drugim sogovornikom, izraža nekatere jasne indikatorje, ki lahko prejemnike opozarjajo na nekatere zunajtekstualne značilnosti pošiljatelja. Besedilo, ki ga pošiljatelj prenaša drugim, namreč vsebuje informacije o njegovi identiteti. Med te "pomožne detektorje" lahko uvrstimo zlasti raven pismenosti, leksični izbor oziroma besedni

²⁶ Škiljan, 1998, 71–72.

²⁷ Turkle, 1995, 184.

zaklad, sintakso in stilistiko. Prav gotovo si bo prejemnik ustvaril dodatno informacijo o nekom, ki na primer uporablja izraze, znane zlasti v akademski javnosti. Z uporabo teh izrazov se bo pošiljatelj "v očeh" prejemnika uvrstil na listo neke skupnosti z značilnimi lastnostmi. Z namernim izborom besed lahko pošiljatelj celo zavaja prejemnika, saj si ta lahko zamišlja radikalno drugačno podobo zgolj na podlagi nekaj besed, ki jih je pošiljatelj "naključno" uporabil.

"Govorjenje" in konstrukcija identitete sta v virtualnem prostoru dokaj poljubna. Udeleženci računalniško posredovane komunikacije (okr. RPK) so lahko v interakciji z drugimi udeleženci, kadarkoli želijo. Lahko se pogovarjajo in hkrati počnejo še nekaj drugega, tako da so sami kontekstualni parametri bistveno spremenjeni. Nihče jih ne sprašuje, ali so kompetentni sogovorniki, saj tega nihče ne more preveriti "na prvi pogled". Med pogovorom pa lahko sogovornik ugotovi, da govori z zelo mlado osebo, ki ni kos ravni komunikacije. Nihče ne more preveriti, ali obstajajo ustrezne in nujne "primerne okoliščine" za pogovor. Ko se uporabnik vključi v neko klepetalnico, mora vzeti v zakup, da so tam vse osebe enako kompetentne in da jim mora – ker ni drugih identitetnih indicev – verjeti na besedo. Ker ni natančnejših indikatorjev, na podlagi katerih bi opredeljevali identiteto sogovornikov (ali ima na primer sogovornik ustrezno avtoriteto, da lahko nekaj izjavi), to hkrati tudi pomeni, da so, austinovsko rečeno, tudi okoliščine izjavljanja pravzaprav vedno ustrezne.²⁸

Udeleženci komunikacije torej težko dvomijo o sogovorniku, pravzaprav ne morejo razpravljati o tem, ali je nekdo dovolj kompetenten, da nekaj napiše, ali je izpolnil vse pogoje, da lahko nekaj izjavi. Udeleženec virtualnih klepetalnic je vselej kompetenten in tudi okoliščine, v katerih nekaj natipka, so vedno ustrezne. Kakšne pa so posledice odsotnosti klasičnih identitetnih determinant?

Eden izmed temeljnih postulatov v virtualnem svetu, ki tudi opredeljuje identitetne strategije posameznikov, je že omenjeni "aksiom" "*All they see are your words*". To pomeni, da je vsako tipkanje besedila na internetu posrečeno, seveda ob predpostavki, da je natipkano besedilo vsebinsko koherentno in da upošteva temeljna slovnična pravila. Za konstrukcijo virtualne identitete lahko zapišemo naslednjo enačbo: natipkati nekaj o sebi = prezentirati svojo identiteto.

Če smo natančni, ne gre zgolj za prezentacijo, saj to vključuje interakcijo drugih, njihovo percepcijo in podobno. Identiteta, ki je, če smo zelo natančni, natipkana na

²⁸ Praprotnik, 2003, 66–72.

zaslonu računalnika sogovornikov, je dokončna. Seveda ne dokončna v kartezijanskem smislu stabilnega subjekta z večno identiteto. S tem mislimo nekaj drugega. Zaradi odsotnosti drugih kontekstualnih parametrov (na primer tistih, ki jih navaja David Crystal) sogovorniki ne morejo vzpostavljati različnih interpretacij, ampak lahko identiteto "merijo" samo na daljici večjega ali manjšega zaupanja v sogovornike. Da torej bolj ali manj verjamejo zapisanim besedam. Toda to v ničemer ne zmanjšuje posrečenosti performativne konstrukcije posameznikove identitete.

Konstrukcija virtualne identitete je torej vselej uspešna, saj se lahko posamezniki brez večjih preprek predstavijo tako, kot jim ustreza. In predstavijo tiste elemente svoje novoustvarjene identitete, ki jih želijo. Za prejemnike pa je situacija bolj zapletena. Ti jim morajo pač verjeti na besedo. Če seveda hočejo. Za virtualni prostor interneta je značilno ohranjanje zunanje distance in nekakšna latentna nezaupljivost do sogovorcev, oboje pa je lahko posledica zelo razširjenega pojava internetnih prevar, pri katerih posamezniki sebe predstavijo na drugačen način, ki ne prenaša dejstev. V virtualnem svetu smo velikokrat soočeni z napačnimi samoprezentacijami sogovorcev, in če upoštevamo Griceovo kooperativno načelo (angl. *co-operative principle*), lahko takšne prevare opredelimo kot splošno kršenje kooperativnega načela; natančneje gre za kršenje maksime kvalitete: naj bo tvoj prispevek resničen; ne reci tega, za kar misliš, da ni resnično; ne reci tega, za kar nimaš zadostnih dokazov. Hong Wang in Xin-An (Lucian) Lu²⁹ na podlagi opravljenih raziskav ugotavljata, da splošno kooperativno načelo v računalniško posredovani komunikaciji še vedno deluje, dodajata pa pomembno dejstvo: načelo deluje zlasti s stališča in zaradi intenc prejemnika (ne pa s stališča pošiljateljevih intenc, kar je pravzaprav trdil Grice³⁰). Z drugimi besedami: prejemnik predpostavlja, da je pošiljatelj ("govorec") kooperativen. Seveda pa se tovrstno predpostavlanje ne dogaja vedno, saj – kakor smo rekli – partnerji v interakciji pogosto ohranijo določeno stopnjo nezaupanja v sogovornike, kar jih obvaruje pred razočaranjem. Zlasti v anonimnih tipih RPK se torej zastavlja vprašanje, ali in v kolikšni meri kooperativno načelo v anonimni RPK sploh deluje oziroma koliko posamezniki zaradi anonimnosti to načelo sploh upoštevajo?

Čeprav je torej vsaka konstitucija identitete v virtualnem svetu uspešno izvedena, to še ne zagotavlja, da jo bodo prejemniki vzeli zares. Ker identiteta pogosto ni dovolj prepričljivo formirana na podlagi teksta, bi se lahko drastično

²⁹ Wang, Xin-An (Lucian) Lu, 2003, 1546.

³⁰ Grice, 1999.

zmanjšala učinkovitost komunikacije. V takem primeru bi virtualna skupnost in komunikacija postali nekakšna skrivalnica za brezplodno igračkanje. Mislimo pa, da uporabniki teh skupnosti komunikacijo gradijo na nekaterih strategijah, s čimer se izognejo tej anarhični situaciji. Omenili bomo dve.

Uporabniki v veliki meri verjamejo sogovornikom, toda hkrati ohranjajo držo zunanje distance in se zavedajo metasporočila "To je samo igra". Ta položaj je nekako podoben razkrivanju lastnih libidinalnih in drugih skrivnih želja. Ko se posamezniki pretvarjajo, da so veliki "mačoti", ohranjajo držo zunanje distance prav na podlagi metasporočila "Saj je vse skupaj le igra". Podobno strategijo uporabljajo, kadar naletijo na sogovornike. Verjamejo jim na besedo, saj prav ta vera v sogovornika ohranja resnost situacije in sploh omogoča komunikacijo. Toda hkrati pri sebi ohranjajo držo zunanje distance z omenjenim metasporočilom. To metasporočilo je nekakšen varovalni ventil, ki ima dve funkciji. Po eni strani ljudem omogoča, da verjamejo sogovornikom in s tem omogočijo komunikacijo (kar je smisel teh virtualnih skupnosti), po drugi strani pa si priskrbijo "čustveno zaledje" oziroma nekakšno varovalno lupino, ki jih brani pred razočaranjem.

INTERNETNA IDENTITETA KOT PRAVA IDENTITETA?

V vsakdanjem življenju poznamo različna pustovanja, torej priložnosti, ko si (lahko) nadenemo masko. V tem svetu maske in kostumi v času karnevalov in vsesplošnega rajanja osvobajajo sodelujoče. V nasprotju z omenjenimi vsakoletnimi maškarami pa v virtualnem svetu masko omogoča sam kratkotrajni in nematerialni medij, torej tipkani tekst in uporaba vzdevkov (angl. *nickname*).

Moški se v klepetalnicah ali – nekoliko redkeje – v forumih s pomočjo signifikantnih (simbolnih) jezikovnih elementov "preoblačijo" v ženske in obratno. Motivacije, ki sprožajo takšno ravnanje, so različne. Ljudi na primer žene radovednost, kako se bodo počutili kot ženske oziroma kot moški. Ženske se pogosto želijo izogniti eksplicitnim seksističnim izjavam, namenjenim njim, spet za druge pomeni tovrstna maškarada svojevrstno eksperimentiranje s seksualnostjo. Tovrstno eksperimentiranje je po ocenah nekaterih poznavalcev zgolj ena od novih oblik virtualne kulture, ki se razvija v virtualnih svetovih. Prav tovrstno eksperimentiranje promovira vedno večjo zavest o problemih spolov in lahko prispeva k daljši destabilizaciji načinov, na podlagi katerih v vsakdanjem življenju konstruiramo oba spola.³¹

³¹ Danet, 1998, 129–130.

V virtualnem svetu (na internetu) je vedno noč, kot pravijo nekateri. V njem prevladuje komunikacija na podlagi teksta, zato uporabniki ne morejo videti drug drugega. Tudi osnovne značilnosti, kot sta starost in spol, so nevidne. Anonimnost in dinamika, pa tudi sam značaj medija kot "igrišča" imajo močan in nezadržan vpliv na obnašanje. Ljudje se v računalniško posredovani komunikaciji obnašajo bistveno drugače kot v vsakdanjem svetu, izrazijo lahko skrite vidike svoje osebnosti, podobno kot na maškaradi. V virtualnih klepetalnicah lahko postanejo natančno to, kar želijo biti, oziroma prav to, kar želijo, da bi drugi mislili, da so.

Na internetu hkrati "smo in nismo", in prav ta dvoumnost je ena od privlačnosti tega okolja. Ta dvoumnost tudi določa naš odnos do naših virtualnih podob, torej do tega, kako samega sebe predstavimo drugim v računalniško posredovani komunikaciji. Po eni strani namreč ohranimo držo zunanje distance, torej igre z lažnimi podobami v smislu "Vem, da nisem takšen (pogumen, zapeljiv ...), vendar je prijetno vsake toliko časa pozabiti na svojo pravo podobo in si nadeti malo bolj zadovoljujočo masko; tako se sprostim, se rešim bremena, ker sem takšen, kakršen sem, ker moram s tem živeti in biti za to povsem odgovoren." Po drugi strani pa smo na internetu takšni, kakršni v realnem življenju nismo oziroma si ne upamo biti. Virtualna oseba, ki (si) jo ustvarimo na internetu, je lahko namreč "bolj jaz sam" kot pa naša oseba iz "realnega življenja" (naša uradna podoba samega sebe), če naredi vidne tiste vidike nas samih, ki si jih nikoli ne bi drznili priznati v realnem življenju. To, da dojemamo virtualno podobo samega sebe kot čisto igro, nam omogoča, da odmislimo običajne zapreke, ki nam preprečujejo realizacijo svoje temne plati v realnem življenju, in da svobodno povnanjimo vse svoje libidinalne potenciale. Lahko si na primer predstavljamo, da človek, ki je v družbenih stikih v realnem življenju tih in sramežljiv, v virtualnem svetu pa privzame jezo in agresivno identiteto, s svojo virtualno identiteto pravzaprav izraža potlačeni del samega sebe, javnosti neznani vidik svoje "prave osebnosti". A hkrati si lahko tudi mislimo, da gre za šibek subjekt, ki fantazira o agresivnejšem obnašanju, da se mu ne bi bilo treba soočiti s svojo šibkostjo in strahopetnostjo v realnem življenju. Šarm anonimnosti je tudi in zlasti v tem, da lahko v virtualnem svetu "maškarado" izvedemo, ne da bi jo res izvedli, in se tako izognemo tesnobi, ki je povezana z udeleževanjem v realnem življenju; to lahko storimo, ker vemo, da tega ne počnemo zares. Zadržke in sram tako potisnemo na stran. Skrito resnico o svojih gonih lahko artikuliramo natančno takrat, ko se zavedamo, da zgolj igramo igro na zaslonu. V tej situaciji se srečamo z logiko sprejetja

skozi utajitev, saj sprejmemo svoje fantazije, če “vemo, da so le igra v virtualni realnosti”.³²

Oseba iz virtualne realnosti, ki jo konstruiramo, lahko tako ponuja primer imaginarne prevare, če razkazuje napačno podobo samega sebe (npr. bojazljivec, ki igra junaka in “frajerja”), in simbolne prevare, če ta kaže resnico o nas pod krinko igre (s tem ko igrivo sprejmemo vlogo agresivne osebe, razkrijemo svojo pravo agresivnost). Če želimo razložiti omenjeno dvoumnost oziroma razcep bolj konceptualno, bi torej lahko vpeljali razlikovanje med imaginarno in simbolno prevaro. “Pri imaginarni prevari preprosto predstavim napačno podobo samega sebe, medtem ko pri simbolni prevari predstavim pravo podobo in računam, da jo bodo imeli za laž.”³³ Potemtakem bi bilo preveč preprosto reči, da se bojazljivec zateka v sanjarjenje kibernetičnega prostora zgolj zato, da bi ubežal dolgočasnemu in nemočnemu resničnemu življenju. Glede na vsebino iger in glede na to, kako jih udeleženci igrajo, bi se lahko vprašali, ali niso morda te igre resnejše, kot se nam zdi. Prav v teh igrah namreč lahko artikuliramo agresivno ali pa perverzno jedro svoje osebnosti, ki ga zaradi etično-socialnih omejitev ne moremo (upamo) izživeti v resničnih odnosih z drugimi.³⁴

Vprašanje je, ali ni v tem primeru tisto, kar uprizarjamo v kibernetičnoprostorskem sanjarjenju, na neki način “resničnejše od resničnosti”, torej bližje resničnemu jedru naše individualnosti, kot pa vloga, ki jo prevzemamo v stikih z resničnimi partnerji.³⁵ V virtualnih igrah in v stikih s soigralci smo lahko “pristnejši” ali bolj “avtentični” kot v realnem življenju. Prav zato, ker se zavedamo, da je kibernetični prostor “samo igra”, lahko v njem odigramo tisto, česar si ne bi drznili priznati v realnih medosebnih stikih.³⁶ Ta vidik virtualne identitete, torej možnost, da ljudje postanejo in izrazijo natanko tisto, kar so, bi lahko prišteli med novosti virtualne realnosti.

³² Žižek, 1996, 115–116.

³³ Žižek, 1996, 117. Žižek, 1996, navaja tudi simpatičen primer iz vsakdanjega življenja, ko lahko uporabljamo obe prevari z namenom doseganja istega učinka. »Ker sem nekoliko predebel, imam na voljo dve strategiji, kako zakriti to dejstvo. Lahko si oblečem srajco z navpičnimi črtami, ki me naredi bolj vitkega, ali pa, nasprotno, oblečem srajco z vodoravnimi črtami, računajoč, da bodo ljudje, ki jih bom srečal, (napačno) dojeli mojo debelost kot iluzijo, ki jo je ustvarila neustrezna obleka: ‘Poglej, ta neumna srajca ga naredi debelega, čeprav v resnici ni tako debel!’«

³⁴ Žižek, 2000, 7.

³⁵ Žižek, 2000, 7.

³⁶ Žižek, 2000.

JEZIK V (KON)TEKSTU RAČUNALNIŠKO POSREDOVANE KOMUNIKACIJE

“[W]hat is immediately obvious when engaging in any of the Internet’s functions is its linguistic character. If the Internet is a revolution, therefore, it is likely to be a linguistic revolution.”³⁷

Na internet se posamezniki svobodno priklopijo, povsem prostovoljno tudi izberejo skupnost, v kateri se pogovarjajo med seboj. V skupnostih naletimo na različne posameznike, ki jih nekaj družijo. Naletimo na ljudi, ki jih sicer ne bi poznali. Spoznamo ljudi, ki so nam lahko zelo podobni, in morda se sprašujemo, kako da smo pravzaprav lahko imeli tako srečo, da smo zdaj vsi skupaj. Za internet bi lahko rekli, da ga označuje nekakšna “nefunkcionalna povezanost”. Posamezniki se znajdejo skupaj, ne da bi iskali drug drugega. Znajdejo se skupaj, kakor da bi se bili iskali prav ti posamezniki, čeprav je vsakdo “samo sledil svojim interesom”. Posamezniki seveda pridejo na internet z nekim namenom in torej tudi nekaj iščejo, toda samo dejstvo, da so spoznali “prav tega človeka”, jih lahko fascinira in navduši. Pravzaprav je vsakdo, ki se znajde na mestu “novega prijatelja”, na določen način zanimiv. Ta situacija je podobna partnerskemu položaju. Ko mož izve, da ga je žena prevarala, in ko mu ona pove, s kom, jo na primer vpraša: “Saj razumem, da si me prevarala, ampak zakaj ravno z njim?” Poanta je v tem, da bi to vprašanje izrekel v vsakem primeru, torej v zvezi z vsakim moškim, s katerim bi ga žena prevarala. Podobno se dogaja na internetu, saj so posamezniki pogosto presenečeni, da so spoznali “prav to osebo”. Tudi zato takim skupnostim hitro podelimo naziv “pristnih skupnosti”. Brezmejnost virtualnega prostora namreč povečuje fascinacijo nad dejstvom, da smo spoznali oziroma srečali “prav tega” človeka.

Na internetu si ljudi ne izberemo, ti pač tam so. A prav taka nenadna srečanja z novimi ljudmi dajejo vtis pristnosti. To nakazuje tudi na moment samoursničujoče se prerokbe. Skupnosti se namreč vzpostavijo šele na podlagi našega prepričanja, da obstajajo. Ko se jim pridružimo, zaživijo. Skupnosti tudi niso vnaprej dodeljene, ampak si jih ljudje sami izbirajo, kar vpliva na občutek neprisilne povezanosti, ki se kaže kot eden izmed “dobitkov”.

Moč in unikatnost virtualnih skupnosti po drugi strani izvirata iz dejstva, da gre za komunikacijo, kjer ni omejitev in kjer ima vsak posameznik svoj glas. Vsak-

³⁷Crystal, 2001, VIII.

do, ki ima dostop do interneta, lahko sodeluje. To pa še ne pomeni, da bo na svoje prispevke tudi prejel odgovor, da bo torej zares slišan, da bo njegovo sporočilo prejemnik prepoznal kot relevantno.

Kaj pomeni "tišina" v računalniško posredovani komunikaciji, znotraj katere poteka živahna interakcija? Ta tišina ima seveda podobno kot v vsakdanji govorni interakciji komunikacijsko vrednost. Lahko pomeni, da nihče ne pozna odgovora na postavljeno vprašanje ali pa da se sporočilo nikomur ne zdi dovolj zanimivo ali pomembno, da bi nanj odgovoril. Tovrstno tišino si zelo težko predstavljamo v neposredni komunikaciji, pri kateri vključimo strategijo vljudnosti, s katero ohranjamo sogovornikovo in lastno integriteto (angl. *face-keeping*). Reagirane na sporočila v računalniško posredovani komunikaciji običajno ni motivirano s tem, da bomo ostali vljudni (da bomo odgovorili zgolj zaradi vljudnosti). Reakcija je odvisna od količine pozornosti, ki jo je sporočilo pritegnilo. Prav zato je pomembno, kako so sporočila v računalniško posredovani komunikaciji "pakirana", saj je besedilo edini signal, s katerim opozarjamo na svojo navzočnost. Navzočnost sporočila, s tem pa tudi nas samih, je torej izrazito intersubjektivne narave; če nas nihče ne opazi, nas ni. Pomembno je tudi, kaj vpišemo v rubriko "naslov sporočila", kjer napovemo vsebino sporočila. V tem se forumi in klepetalnice bistveno razlikujejo od elektronske pošte, pri kateri je zelo verjetno, da jo bo prejemnik prebral ali vsaj odprl preprosto zato, ker se je pač pojavila. Pošiljatelj pogosto sploh ne premišljuje o tem, kaj vpisati v rubriko "naslov sporočila". Pri elektronski pošti je identiteta pošiljatelja precej relevantnejša kot vsebina; običajno prejemnik elektronske pošte pozna pošiljatelja, tako da se slednjemu ni treba truditi, da bi pritegnil pozornost. V klepetalnicah in forumih je drugače: če se eden ali več ljudi odloči, da bodo odgovorili na neko sporočilo, s tem "potrdijo", da se jim je sporočilo zdelo dovolj pomembno.

V RPK je komunikacijski kontekst nekoliko spremenjen, prav tako se drugače interpretira "tišina". Naj za primerjavo navedemo, kakšni so (lahko) kontekstualni pomeni, ki jih ima tišina v neposredni komunikaciji (angl. *face-to-face*) ali pa v običajni telefonski konverzaciji: *"Say, for example, I am ringing you on the telephone and there is no answer. In fact, nothing has happened at all between the successive rings of the telephone, the series of summonses which I have uttered. But this nothing is not nothing. The silence will be interpreted. I conclude that either you are out, or otherwise unavailable to interact. Sacks writes, 'If there is no answer, then inferences are warranted in the culture.' Think of how we interpret the official absence*

of a reply to a greeting we have just issued. The kindest inference which is warranted is that our acquaintance did not see or hear our greeting. Similarly, consider the case of the officially absent answer to a question. The convention of adjacency pairs³⁸ generates these inferences.”³⁹

S tem krajšim prikazom značilnosti komunikacijske dinamike smo skušali opozoriti na dejstvo, da v računalniško posredovani komunikaciji ni nekaterih elementov “normalne”, torej neposredne komunikacije, kar seveda vpliva tudi na jezikovne prakse, ki se oblikujejo v tem prostoru. Čeprav je namreč deterministični vpliv računalniškega medija na rabo jezika v številnih nereflektiranih stališčih pretiran, pa nekatere značilnosti računalniških sistemov vseeno igrajo (vsaj posredno) vlogo pri oblikovanju rabe jezika v RPK. Eno od strukturnih tehnoloških izhodišč, ki vzpostavlja pomembno razliko med posameznimi tipi RPK je element (a)sinhronosti. Pri asinhronih oblikah je čas pošiljanja in čas prejemanja sporočila različen; sporočila so poslana v času X, prejemnik pa jih prebere v času Y. Elektronska pošta ali e-forumi so tak primer. V sinhronih oblikah (klepetalnice) pa sta pošiljatelj in prejemnik sporočila istočasno navzoča v klepetalnici in se dejansko pogovarjata “v živo” (angl. *real-time chat*). V tej obliki komunikacije se sporočilo pošilja kot celota in prejemnik ne ve, da je bilo sporočilo naslovljeno njemu, vse dokler se to sporočilo ne prikaže na računalniškem zaslonu, kar pomeni, da nekateri elementi govorjene interakcije manjkajo, saj “govorcu” – na primer – ne moremo skočiti v besedo. Uporabniki so prisiljeni, da ko z ukazom pošlje (angl. *send*) pošljejo sporočilo, počakajo na povratno sporočilo. V tem primeru torej ne prihaja do časovnega prekrivanja sporočil. V nekem trenutku uporabnik zre v bel ekran, v naslednjem trenutku pa zagleda celotno sporočilo. Zato se lahko pridružimo Crystalovi⁴⁰ trditvi, da je ta sistem “off – on”, ki zelo ustreza samemu binarnemu računalniškemu sistemu, radikalno drugačen od kompleksne realnosti vsakdanje konverzacije. Crystal tudi ugotavlja, da prihaja do večjih komunikacijskih zapletov zlasti v primeru, če eden izmed udeležencev interakcije želi poslati izrazito dolgo sporočilo. V tem primeru pride do očitne razlike med *on-line* komunikacijo in neposredno komunikacijo. Crystal ponuja zelo ilustrativen zgled: “*In face-to-face conversations, a listener waits for an ending to a speaker’s long statement, and stays alert for opportunities to speak, perhaps inwardly thinking,*

³⁸ *Adjacency pairs* = vrležni pari v konverzaciji, tipični priležni par je vprašanje-odgovor.

³⁹ Downes, 1998, 282.

⁴⁰ Crystal, 2001, 30.

‘When will this person stop?’ *In typed conversations [...] a long statement requires a long wait on the part of the reader, during which the reader wonders, ‘When will this person start?’.*⁴¹

Sinhronne oblike RPK postavljajo uporabnikom tudi časovne omejitve, ki se kažejo v redukciji lingvistične kompleksnosti, zlasti če jih primerjamo z asinhronimi oblikami. V sinhronih klepetalnicah je namreč vzpostavljeno pravilo, da so sporočila kratka in da se – prav zaradi sinhronosti – na sporočila odgovarja takoj, ne pa čez pol ure. Uporabniki namreč komunicirajo “v živo”, zato morajo reagirati takoj; to je pogoj za komunikacijo med uporabniki, saj so istočasno navzoči v neki klepetalnici. Sinhrona komunikacija je – vsaj za nekatere komunikacijske namene – zelo privlačna, prav zato pa uporabniki to intenzivirano interaktivnost skušajo tudi izkoristiti.

Časovni pritisk v sinhronih klepetalnicah narekuje rabo krajših besed in oblikovanje manj zapletenih stavkov. Uporabniki niso prisiljeni samo v to, da svoja sporočila natipkajo, kar je počasneje in zahteva veliko pozornosti, tipkati morajo tudi hitro. Počasnejši tipkalci bodo namreč lahko poslali sporočilo šele takrat, ko bo diskusija že povsem spremenila topiko. Vendar je tovrstna zapovedana hitrost pisanja značilna zgolj za nekatere oblike RPK, kjer prihaja do izraza “rekreacijski” značaj komunikacije in kjer gre dejansko za klepet, ki je podoben klepetu družčine prijateljev na zabavi.

Drugače je v asinhronih oblikah RPK, ki uporabniku omogočajo več časa za razmislek, kako bo konstruiral svoje sporočilo. Kompleksnost sporočil je tudi odraz situacijskih dejavnikov (kontekst komunikacije), ki določajo, kakšna stopnja formalnosti (s tem pa tudi stopnja standardnosti) je ustrezna za neki kontekst.⁴² Zasebna elektronska pošta lahko vsebuje polno skrajšanih besed, malih črk, kjer bi morale biti velike, brez uvodnega pozdrava in podobno. Pri javni akademski razpravi po elektronski pošti pa lahko isti posamezniki uporabljajo standardni jezik z vsemi slovničnimi pravili. Na rabo jezika v polju asinhronne RPK (e-forumi) torej vplivajo kontekstualni dejavniki, zlasti s kom govorijo, in sam status komunikacije ((ne)formalnost komunikacije).

Omeniti moramo še nekatere posledice (a)sinhronosti. V nasprotju z govorjeno konverzacijo oziroma njenim idealom – to je brez presledka med dvema sogovor-

⁴¹Crystal, 2001, 30.

⁴²Herring, 2001, 6.

cema in brez prekinjanja sogovorca – računalniško posredovana komunikacija vključuje nepredvidljive in včasih dolge razmike med sporočili ali pa ne pride do običajne izmenjave, ker hitrejši uporabnik zastavi naslednje vprašanje, še preden naslovljenec odgovori na predhodno vprašanje. Tovrstni pretrgani priležni pari so najočitnejši v klepetalnicah, kjer si sporočila sledijo glede na časovni vrstni red pošiljanja. Tako se lahko pomeša več konverzacijskih niti. Druga značilnost (a)sinhronosti pa je manko simultane povratne informacije zaradi redukcije avdiovizualnih znakov. Tovrstni komunikacijski zmešnjavi in dejstvu, da je skoraj vsak priležni par “prekinjen” s sporočilom nekoga tretjega, se uporabniki izognejo tako, da pogosto prejemnika eksplicitno imenujejo. Ta praksa, imenovana naslavljanje (*adresivnost*), omogoča določevanje priležnih parov. Praksa adresivnosti tudi zmanjšuje zadrege zaradi odsotnosti gestikulacije. V klepetalnicah in e-forumih, kjer je običajno navzoče večje število ljudi, ne moremo izvajati gestualne rabe deiks, ne moremo na primer poslati naslednjega sporočila: “S tabo se strinjam, ti pa se motiš”. Obstoje deiks – kot ugotavlja Stephen Levinson⁴³ – pa hkrati kaže na enostavno, a pomembno dejstvo: jeziki so primarno oblikovani – če lahko tako rečemo – za rabo v neposredni (angl. *face-to-face*) komunikaciji. Zgled: Luči se nenadoma ugasnejo, ko prične nekdo ravno diskutirati in reče: “Glej, ne oporekam tebi, ampak tebi in ne glede tega, ampak glede tega.” Podoben problem s “temo” je tudi v RPK, samo da je tovrstna tema v RPK tako rekoč “naravno stanje”.

Podobna praksa referiranja na predhodne uporabnike obstaja v asinhronih diskusijskih forumih ali poštinih listah in se imenuje *linking*. To je eksplicitno referiranje na vsebino predhodnega sporočila; zgled: Rad bi odgovoril na vprašanje, ki ga je zastavil X v zvezi s problemom XY.⁴⁴ Druga praksa pa je *citiranje* oziroma kopiranje delov predhodnega sporočila v novo sporočilo. Citiranje oziroma vključevanje dela predhodnega sporočila v novo sporočilo tudi kreira vtis izmenjave, saj v eno samo sporočilo vključi inicialno sporočilo (*citāt*) in odgovor nanj. Obe praksi kažeta težnjo po preseganju problemov, ki jih povzročā manko konteksta, saj učinkovito omogočāta, da se sporočilo natančno umesti v kontekst predhodne diskusije, s čimer se uporabniki tudi izognejo možnim nesporazumom. S tem komunikacija ohranja osrediščenost, v nekaterih okoljih RPK pa natančno citiranje velja tudi kot dokaz kompetentne in argumentirane diskusije.

⁴³ Levinson, 1983, 54.

⁴⁴ Herring, 2001, 6–7.

Ljudje v procesu komunikacije tudi običajno težijo k maksimalni relevantnosti, k maksimalnemu razumevanju ob minimalnem naporu za procesiranje informacij. Prejemnik pogosto tudi predpostavlja, da je bil pošiljatelj kooperativen in da skuša učinkovito posredovati želeno informacijo. Pošiljatelj pa predpostavlja, da ima prejemnik ustrezen kontekstualni *background*, da bo razumel pravi pomen oziroma natančneje da bo presegel vrzel med tako imenovanim *sentence meaning* in *speaker's meaning*. V izrazito individualizirani diskusiji, ki jo srečamo v RPK, kjer je vsak "sam", je torej pravilno razumevanje sporočila oziroma uspešnost prepoznavanja komunikacijske namere pošiljatelja (kaj je pošiljatelj zares želel povedati) in s tem pravega pomena sporočila izrazito odvisna od prejemnikovega poznavanja širšega kontekstualnega ozadja in komunikacijskih norm.

Tovrstne norme lahko seveda zelo variirajo glede na kontekst. To se še najlažje vidi pri ekstremnejših jezikovnih rabah, na primer pri vprašanju žaljivk v računalniško posredovani komunikaciji (angl. *flaming*), ki se pogosto simplificirano razlagajo kot učinek (tehnoloških) značilnosti RPK, kot so manko širših kontekstualnih znakov, manko socialne prisotnosti uporabnikov, anonimnost in podobno. Vendar pa je žaljivo komuniciranje lahko v nekem kontekstu celo predpisano oziroma povedano drugače: uporabnik s takim vedenjem signalizira svojo pripadnost (identifikacijo) neki skupnosti. Ta pristop lahko tudi pomaga nekaterim drugim uveljavljenim modelom, ki pojasnjujejo vzroke žaljive komunikacije. Analize, ki sta jih opravila Martin Lea in Russel Spears, tudi kažejo na to, da računalniško posredovana komunikacija v diskusijskih skupinah ne reflektira generične norme (neosebna komunikacija, orientacija na naloge), ampak da se norme konstruirajo sproti in šele v sami interakciji. Žaljiva komunikacija ni tipična kar za vse internetne interakcije, ampak variira in je bistveno odvisna prav od skupinskih norm.⁴⁵

Poenostavljena razlaga, ki vse tipe računalniško posredovane komunikacije vnaprej postavi pod skupni pokrov tehnološko posredovanih komunikacij, si torej omejuje polje kritičnega razumevanja te komunikacije, saj lahko veliko komunikacijskih praks oziroma njenih odklonov razume kot preprosto posledico "brezčutne" tehnologije, kar pa nezadržno vodi v tehnološki determinizem. Prav zato je korektnije preučevati posamezne tipe RPK, znotraj katerih lahko natančneje detektiramo partikularnosti, hkrati pa lahko vidimo, kako se znotraj posa-

⁴⁵ Spears idr., 2001, 16–17; Baym, 2002.

meznih tipov RPK vzpostavljajo različne komunikacijske prakse. Posamezni tipi RPK in njihove značilne komunikacijske prakse so seveda deloma odvisne od tehnoloških značilnosti (sinhrona – asinhrona komunikacija), drug vidik oblikovanja praks pa sega na raven razumevanja teh praks in na raven komunikacijskega delovanja posameznikov v računalniško posredovanih okoljih.⁴⁶ Razumevanje RPK je torej pretežno odvisno od samih uporabnikov in od njihovega razumevanja, kaj (lahko) pričakujejo od te komunikacije in kaj želijo doseči s to komunikacijo. S to ugotovitvijo se seveda spet vračamo k dilemam posameznikovega razumevanja sebe in drugih v računalniško posredovani komunikaciji, s tem pa se vračamo tudi k osnovni temi našega prispevka – identiteti.

BIBLIOGRAFIJA

- Bahovec, E. D. (1996): “Žensko telo – moška oblast?”, v: Bogovič, L., Skušek, Z., ur., *Spol:Ž*, Ljubljana: KUD France Prešeren in Institutum Studiorum Humanitatis, 217–234.
- Baym, N. K. (2002): “Flame Wars”, dostopno na <http://aoir.org/pipermail/air-1/2002-January/001012.html>, 12. 4. 2003.
- Beckett, S. B. (1982): *V pričakovanju Godota*, Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Crystal, D. (2001): *Language and the Internet*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Danet, B. (1998): “Text as Mask: Gender, Play and Performance on the Internet”, v: Jones, S. G., ur., *Cybersociety 2.0: Revisiting Computer-Mediated Communication and Community*, Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications, 129–158.
- Donath, J. S. (1999): “Identity and Deception in the Virtual Community”, dostopno na <http://judith.www.media.mit.edu/Judith/Identity/IdentityDeception.htm>, 5. 7. 2000.
- Downes, W. (1998): *Language and Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ducrot, O. (1988): *Izrekanje in izrečeno*, Ljubljana: Studia humanitatis.
- Grice, P. H. (1999): “Logic and Conversation”, v: Jaworski, A., Coupland, N., ur., *The Discourse Reader*, London in New York: Routledge, 76–88.
- Hall, S. (1992): “Cultural identity in question”, v: Hall, S., Held, D., McGrew, T., ur., *Modernity and its Futures*, Cambridge: Polity Press, 273–326.

⁴⁶ Praprotnik, 2003, 145–146.

- Herring, S. C. (2001): "Computer-Mediated Discourse", v: Tannen, D., Schiffrin, D., Hamilton, H., ur., *The Handbook of Discourse Analysis*, Oxford: Blackwell Publishers, 612–634. Dostopno na <http://www.slis.indiana.edu/faculty/herring>, 30. 5. 2003.
- Jones, S. G. (1997): "The Internet and its Social Landscape", v: Jones, S. G., ur., *Virtual Culture; Identity & Communication in Cybersociety*, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 7–35.
- Kellner, D. (1992): "Popular culture and the construction of postmodern identities", v: Lash, S., Friedman, J., ur., *Modernity and Identity*, Oxford, UK & Cambridge, USA: Blackwell, 141–177.
- Kellner, D. (1995): *Media Culture; Cultural studies, identity and politics between the modern and the postmodern*, London in New York: Routledge.
- Laclau, E. (1990): "Nova razmišljanja o revoluciji našega časa", v: *Beseda, dejanje, svoboda. Filozofija skoz psihoanalizo*, Ljubljana: Analecta.
- Levinson, S. (1983): *Pragmatics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mitra, A. (1997): "Virtual Commonality: Looking for India on the Internet", v: Jones, S. G., ur., *Virtual Culture; Identity & Communication in Cybersociety*, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 55–79.
- Močnik, R. (1994): "Strpnost, sebičnost in solidarnost", *Časopis za kritiko znanosti*, 22 (164–165), 143–163.
- Perelman, C. (1993): *Kraljestvo retorike*, Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Praprotnik, T. (1999): *Ideološki mehanizmi produkcije identitet: Od identitete k identifikaciji*, Ljubljana: ISH, Fakulteta za podiplomski humanistični študij in ŠOU, Študentska založba.
- Praprotnik, T. (2003): *Skupnost, identiteta in komunikacija v virtualnih skupnostih*, Ljubljana: ISH, Fakulteta za podiplomski humanistični študij.
- Reid, E. M. (1991): "Electropolis: Communication and Community On Internet Relay Chat", University of Melbourne. Dostopno na <http://people.we.media-one.net/elizrs/electropolis.html>, 5. 7. 1999.
- Riha, R., Žižek, S. (1985): *Problemi teorije fetišizma. Filozofija skoz psihoanalizo II*, Ljubljana: Analecta.
- Seymour-Smith, C. (1986): *Dictionary of Anthropology*, London in Basingstoke: The Macmillan Press.

- Spears, R., Lea, M., Postmes, T. (2001): "Social psychological theories of computer-mediated communication: Social pain or social gain?", v: Robinson, P., Giles, H., ur., *The Handbook of Language and Social Psychology*, Chichester Wiley.
- Škiljan, D. (1998/1999): "Communication et identité / Communication and identity", *Transeuropéennes*, 14/15, 69–80.
- Taylor, C. (1994): "Multiculturalism and the Politics of Recognition", v: *Multiculturalism, Examining the Politics of Recognition*, United Kingdom: Princeton University Press.
- Turkle, S. (1995): *Life on the screen: Identity in the age of the Internet*, New York: Simon & Schuster.
- Wang, H., Lu, X. (L.) (2003): "Panel on: Maintaining Identity in the Virtual World: Virtual Fraud and Misinformation in the New Age: Revisiting Grice's Cooperative Principle", *Informing Science*, June 2003, 1545–1551. Dostopno na <http://66.102.11.104/search?q=cache:j6YBdHa9cwgJ:proceedings.informing-science.o,14.1.2004>.
- Žižek, S. (1996): "Kiberprostor ali neznosna zaprtost bivanja", *Problemi* 34/7–8, 101–132.
- Žižek, S. (1998): "Križa vrednot? Ne, hvala!", *Delo, Sobotna priloga*. 3. 1. 1998.
- Žižek, S. (2000): "Resničnost je za tiste, ki ne vzdržijo sanj: končna lekcija Freudove razlage sanj", *Delo, Priloga Izziv* 2000, 7–8.

SRDJAN JANČIĆ¹

Psihoanalitička interpretacija parapsiholoških pojava: semiološki osvrt

Psihoanalitična interpretacija parapsiholoških pojavov: semiološki pristop

Izveček: V eseju obravnavamo nekatera stališča psihoanalitične psihoterapije glede t. i. parapsiholoških pojavov. Ogedali smo si nekaj primerov pojavov, ki jih psihoanalitiki interpretirajo in s katerimi argumentirajo svoja teoretična izhodišča. Problem interpretacije smo prenesli v semiološke okvire, da bi izpostavili težave in pomanjkljivosti psihoanalitičnega pristopa. Prizadevali smo si pokazati, kako lahko semiologija prispeva k preformulaciji problemov, ki nastajajo pri interpretaciji t. i. parapsiholoških izkušenj.

Ključne besede: interpretacija, psihoanaliza, parapsihološki pojavi, semiologija
UDK 159.964.2:80

The Psychoanalytical Interpretation of Parapsychological Phenomena: A Semiological Approach

Abstract: The paper deals with the approach of psychoanalysis to the so-called parapsychological phenomena. Illustrated by several examples of these phenomena, which have been interpreted and used by psychoanalysts to support their premises, the problem of interpretation is transferred to a semiological framework to reveal the difficulties and inadequacies of the psychoanalytical approach. The analysis seeks to show how semiology may help reformulate the problems which emerge in interpreting the so-called parapsychological experiences.

Key words: interpretation, psychoanalysis, parapsychological phenomena, semiology

¹ Srdjan Jančić je podiplomski študent na Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteti za podiplomski humanistični študij v Ljubljani, smer antropologija vsakdanjega življenja. E-naslov: srdjan_jancic@yahoo.com.

U ovom radu, namera mi je da preispitam šta je u psihoanalitičkoj (frojdovska škola) i analitičkoj (jungovska škola) psihoterapiji rečeno o takozvanim parapsihološkim pojavama i o načinima njenih interpretacija. Razlog za tumačenje ovih fenomena u psihoterapiji je taj što su ova pitanja još uvek *aktuelna*. Opažanje i tumačenje takozvanih parapsiholoških događaja snažno utiču na transfer i kontratransfer, a time indirektno i na realizaciju psihoterapijskih ciljeva. Bez obzira na to, da li psihoterapeut i njegov klijent smatraju da prekognitivni fenomeni postoje ili ne, kada se nešto nalik tome u psihoterapiji odigra, svako će, već u zavisnosti od svojih ubedenja, odreagovati. Niko ne može ostati neutralan, 'izvan situacije'.

Problem interpretacije postavljam u *semiološke okvire* zato što smatram da se takvim pristupom mogu razjasniti pitanja koja se tiču doslednosti i validnosti psihoanalitičkog pristupa parapsihološkim pojavama. Na osnovu dosadašnjeg proučavanja date literature, postavljam hipotezu da određeni propusti prilikom interpretacije postoje, a da se na njih 'razgovetno' može ukazati, ukoliko se čitava analiza postavi u semiološke okvire. Namera mi je da razmotrim primere iz kliničke prakse, kojima psihoanalitičari ilustruju svoja shvatanja o parapsihološkim pojavama. Predmet njihove interpretacije ću preformulisati tako što ću mu dodeliti znakovnu vrednost (odrediti plan izraza i plan sadržaja), a zatim ću ukazati na način na koji su psihoanalitičari izvodili značenje. Semiološka analiza koja je implicitovana u proces njihove interpretacije, uz ukazivanje na klasu kojoj pojedini znakovi pripadaju, s obzirom na njihovu funkciju, poreklo i motivisanost, može biti od pomoći u rasvetljavanju, imenovanju propusta i teškoća sa kojima se suočava psihoanalitička interpretacija parapsiholoških pojava.

Ovaj rad je prevashodno teorijskog karaktera i u vezi je sa rasvetljavanjem psihoanalitičkog pristupa parapsihološkim pojavama, kao i sa preformulacijom problema koji se pojavljuju u toku interpretacije. Posredno, to može imati praktični značaj, jer se kroz produbljevanje razumevanja ovih pojava spremnije pristupa njihovoj interpretaciji u okviru psihoterapije.

INTERPRETACIJA PARAPSIHOLOŠKIH POJAVA U PSIHOANALITIČKOJ PSIHOTERAPIJI

Frojd u članku Psihoterapija i telepatija² navodi dva slučaja neuobičajnih iskustava svojih klijenata, na osnovu kojih je postavio hipotezu o *prenosu misli*. Sada ćemo razmotriti način Frojdovog izvođenja analize jednog takvog slučaja.

²Frojd, 1992.

Klijent u toku seanse govori Frojdu kako je pre dve godine konsultovao astrološkinju o sudbini svoga zeta. Astrološkinji je dao datum rođenja svoga zeta, ali joj, pri tome, nije saopštio o kome se radi, tako da astrološkinja nije imala informaciju o tome da je osoba čiju sudbinu iščitava iz položaja zvezda ustvari klijentov zet. Astrološkinja je predvidela da će data osoba umreti od trovanja rakovima u julu ili u avgustu. Zet je, prema klijentovom tvrđenju, bio ljubitelj morskih plodova i zaista je narednog avgusta umalo preminuo od trovanja rakovima.³

Analizirajući klijentov iskaz, Frojd zaključuje da je sadržaj proročanstava u neposrednoj vezi sa suzbijenim (socijalno neprihvatljivim) željama. Klijent je, prema analizi, bio jako emotivno vezan za sestru – nesvesno prisustvo fantazije da se njome oženi. Ova donekle osvešćena, ali ipak uporna želja, obrazovala je drugu, njoj odgovarajuću, takođe potiskivanu želju – klijent je neprijateljski bio nastrojen prema zetu, pa je priželjkivao njegovu smrt. Svesno, on je podržavao sestrinu vezu i kasnije brak, što znači da je u nekom smislu uspeo je da sublimira svoju erotsku naklonost prema njoj. Takođe, klijent je tokom psihoanalize postao svestan da je želeo da njegov zet umre, pa je to saznanje ublažilo patogeno dejstvo ove želje, koja se dalje pojavljuje u ‘suzbijenoj’ formi.

Frojdu u zaključku, pozivajući se na sadržaj seansi i problematiku klijenta, iznosi hipotezu o tome da se izuzetno snažna želja, koja je potisnuta ili suzbijena usled socijalne neprihvatljivosti, može nedokučivim putem preneti, zajedno sa sadržajem i mislima koje je prate,⁴ i zatim iščitati u nesvesnom druge osobe. Astrološkinja se nalazi u ulozi medijuma kroz koji se očitava nedokučivim putem preneti želja. Tako želja konačno nalazi svoj svesni izraz, doduše, ne u svesti klijenta kome pripada, već u svesti medijuma koji je verbalizuje u formi predskazanja.⁵

Pristup parapsihološkim pojavama je donekle patocentričan, a takav zaključak se može izvesti ukoliko se imaju u vidu ciljevi psihoanalitičke terapije. Osvešćivanje nesvesnih sadržaja umanjuje njihovu razornu moć i omogućava željama da se preobražavaju i iskazuju u neutralnijem, sublimiranom, socijalno prihvatljivom obliku koji neće remetiti funkcionisanje klijenta, već će ga učiniti kvalitetnijim. Kada je reč o parapsihološkim pojavama, želja ostaje delimično nesvesna. Telepatski prenos je samo alternativni način ispoljavanja želje – kamuflirani izraz. Pri tome, izvorište nije ‘presušilo’, već je nastavilo da se ispolja-

³ Isto, 59–61.

⁴ Isto, 66.

⁵ Isto, 61.

va u svojoj suzbijenoj formi. Kada takve zabranjene, konfliktne želje ne bi postojale, izgleda da ne bi bilo ne samo simptoma, već ni parapsiholoških zbivanja. Na ovom mestu, mogli bismo da zaključimo da, prema psihoanalitičkom shvatanju parapsiholoških pojava, suzbijena nesvesna želja ima snagu da formira telepatsko zbivanje, na sličan način na koji učestvuje u formiranju psihičkih simptoma. Međutim, ako pažljivo iščitamo kako je Frojd došao do svog zaključka, uočićemo da se Frojdova interpretacija uopšte ne odnosi na pojavu, odnosno na situaciju zbog koje je Frojd napisao navedeni tekst. Frojd *nije interpretirao* prekognitivni fenomen.

Naime, ono što ovaj primer čini neobičnim ili 'parapsihološkim' je to što se proročanstvo astrološkinje *gotovo ostvarilo*. Kao što smo videli, Frojd ne daje nikakvo objašnjenje oko podudaranja astrološkog tumačenja horoskopa sa događajem koji je kasnije usledio. Umesto toga, Frojd tumači 'maglovitiju' paralelu, odnosno analizira to što astrološka interpretacija prema sadržaju odgovara nesvesnoj želji klijenta.

Izostavljanje interpretacije ključne pojave može se razjasniti, ukoliko imamo u vidu to da se tumačenje formiralo paralelnim razmatranjima, u sledećim okvirima: jedno je u okviru parapsihološko-naučnog konteksta, centriranog na objektivno, na pitanje uzroka i posledice i na energetskog posrednika, a drugo je u okviru psihoanalitičkog konteksta, centrirano na iščitavanje subjektivnog, značenjskog.

Parapsihološki kontekst se ostvaruje time što se trovanje rakovima javlja kao realni događaj koji se odigrao u vreme koje predviđa astrološkinja. Može se postaviti npr. hipoteza o uticaju položaja planeta na ljude, ili o sposobnosti astrološkinje da prekognitivno, izvančulno opaža buduće događaje i sl. Važno je da se interpretacijom, kojom se spekuliše o energetskom posredniku, veza između astrološke predikcije i realnog događaja smešta u kontekst prirodnih nauka. Teoretski je, takođe, moguće da pretpostavimo da je proročanstvo omogućeno participacijom astrološkinje u nekom apsolutnom umu (ili u nečem sličnom), čime se objašnjenje može smestiti i u domen humanističkih nauka, filozofije ili teologije.

Psihoanalitički kontekst čini to što trovanje rakovima, kao stanje koje ugrožava život, odgovara klijentovoj nesvesnoj želji za smrću konkretne osobe. To što se javlja u iskazu astrološkinje, a kasnije i kao realni događaj, u potpunosti je irelevantno za psihoanalizu. Značajno je to što se sadržaj javlja u *klijentovom iskazu*, u određenom trenutku psihoterapijskog procesa. U kakvoj je vezi iskaz klijenta sa njegovim seksualnim i agresivnim pulzijama, ključno je pitanje koje za-

nima psihoanalitičara, čime je i određen kontekst interpretacije trovanja rakovima. Frojd polazi od činjenice da je klijentov zet imao trovanje rakovima. Zato znak: *plan izraza (PI): trovanje rakovima // plan sadržaja (PS): stanje koje ugrožava život*, Frojd iščitava u trijadi odnosa koju čine klijent, njegova sestra i njen muž. Kako je analizom potvrđeno da je klijent potiskivao svoju izrazitu privrženost sestri, zajedno sa ljubomorom koju je osećao prema zetu, Frojd u klijentovom saopštenju astrološke predikcije o trovanju zeta, vidi klijentovu želju da zet umre. Trovanje rakovima kao metaforični, delimično sublimirani izraz želje, predstavlja njen simptom.

Prethodnu interpretaciju možemo postupno prikazati na sledeći način:

PI: trovanje rakovima // PS: stanje koje ugrožava život

PS2: želja da zet umre

PS3: potisnuta, destruktivna želja

PS4: simptomatski izraz potisnutih agresivih pulzija

Očekivalo bi se da će se Frojd, nakon što je odredio značenje elementarnog znaka, vratiti interpretaciji ostvarenja astrološkog predskazanja. Međutim, ono što se pojavljuje u parapsihološkom kontekstu, podudarnost između astrološkog iskaza i realnog događaja na koji se taj iskaz odnosi – ostaje *bez interpretacije*. U psihoanalitičkom kontekstu, prisutno je klijentovo pridavanje značaja astrološkom tumačenju, koje Frojd *izmešta* u parapsihološki kontekst. Psihoanalizom bi trebalo utvrditi zašto je klijent uopšte pridao značaj astrološkom tumačenju. Jedan od mogućih odgovora je – zato što astrološko tumačenje odgovara onome što on nesvesno želi da čuje. Umesto toga, Frojd postavlja hipotezu da je astrološkinja nesvesno iščitavala klijentove želje i misli, pod obrazloženjem da ona nije mogla da zna da zet voli rakove, niti je to mogla da iščita iz tablica, a da je klijent to znao i nesvesno priželjkivao takvu situaciju. Frojd se više ne obazire na to što se zet otrovao rakovima, već umesto toga samo razlaže zašto je trovanje rakovima prisutno u astrološkom iskazu. Uočavajući da astrološki iskaz odgovara klijentovoj potisnutoj želji, Frojd postavlja hipotezu o telepatiji i, u skladu sa tom hipotezom, elementarni znak obogaćuje novim nivoima značenja:

PI: trovanje rakovima // PS: stanje koje ugrožava život

PS5: medijumski iščitana misao

PS6: telepatijski prenesena potisnuta destruktivna želja

Da je klijent maštao ili sanjao o tome kako njegov zet umire od trovanja rakovima, verovatno bi to bila neobična podudarnost sa iskazom astrološkinje. Među-

tim, Frojdu je bilo dovoljno što je klijent imao neprijateljska osećanja, bez obzira na to što ona nisu imala nikakav simbolički izraz, da postavi hipotezu o telepatiji, dok precizna koincidencija između astrološkog predskazanja i događaja, očigledno, nije bila vredna pažnje. Mogli bismo da pretpostavimo da je ona u Frojdom tekstu bila samo u funkciji povoda za iskazivanje nekih drugih ideja, bez većeg značaja, zbog čega je izostala interpretacija. Frojd navodi da odnos prema budućnosti nije ono što je od suštinskog značaja u tim primerima,⁶ kao i to da se predviđanje nije ostvarilo – *zet je ostao živ*. Međutim, posle nekoliko stranica, dalje u tekstu kaže da je toliko bio *iznenađen i uzbuđen*, kada je od klijenta saznao da je *zet umalo umro* od trovanja rakovima u avgustu, *da se odrekao bilo kakve interpretacije*.⁷ Možda je upravo ta ambivalencija dovela do skretanja toka interpretacije u neočekivanom pravcu, ostavljajući pojavu bez tumačenja.

Sličan pristup ima i Julija Kristeva, lingvistkinja i psihoanalitičarka, čije je interesovanje za psihoanalizu inspirisano Lakanovim tumačenjem Frojda. Sa ciljem da ilustruje pojedinosti svog poimanja histerije, Kristeva u knjizi *Nove duševne bolesti* navodi primer iz svoje kliničke prakse, u kome možemo uočiti koincidenciju između sadržaja sna pacijentkinje i realnog događaja koji se paralelno odigrao u privatnom životu terapeutkinje. Ako utvrdimo da je u pitanju pristup sličan Frojdom, ostaje nam da pretpostavimo da je možda u pitanju slučajna greška u zaključivanju, te nam preostaje da potražimo neko drugo objašnjenje. Razmotrimo, najpre, pomenuti primer:⁸

“Kod histerika nastaje odista spekulativan prekid na planu saznanja. Pored fragmentacije ličnosti, on može dovesti i do hipersenzitivne intuicije, skoro medijske, kojom kod sagovornika otkriva latentne emocije i misli. Jedna pacijentkinja, koja na seansu dolazi primetno uznemirena, opruža se na kauču i priča mi kako je sanjala da ja imam kancer ili, tačnije, da neka žena iz moje okoline umire od kancera. U pismu koje sam malopre primila odista sam obavestena da je ova bolest dijagnostikovana u jedne od mojih bliskih rođaka. Polazeći od prethodnog materijala, tumačim reči moje pacijentkinje u smislu neke želje da umrem ja ili njena majka. I dalje ostaje emotivna rezonanca koja se prenosi da bi ovladala mnome i da bi se otarasila njenih sopstvenih konflikata. Na drugi način, prekid na planu saznanja može dovesti do

⁶ Isto, 57.

⁷ Isto, 60.

⁸ Kristeva, 1997, 107.

sumanutih fantazama, do paralogične hiperasocijativnosti koja ponekad otvara provaliju ludila, čak i usred dobro socijalizovane histerije.”

Dijagnostikovanje kancera je sadržaj koji se paralelno izražava na dva polja, u snu i kao realni događaj. U fokusu interpretacije nije, kao što je to uobičajno, san klijentkinje, već to što ga je ona ispričala u vreme kada je njena terapeutkinja primila pismo sa sadržinom koja odgovara tom snu. Tu koincidenciju možemo posmatrati kao ključni znak interpretacije. Postavlja se pitanje: šta taj znak predstavlja?

Koincidenciju autorka interpretira kao posledicu hipersenzitivne, gotovo medijumske intuicije. Pridev medijumski može nas lako usmeriti na pomisao o telepatiji, međutim, treba ga iščitavati u značenju – *skoro medijumski*, ‘kao da’ je medijumski. *Hipersenzitivna intuicija* se nadalje može iščitavati kao sposobnost otkrivanja latentnih misli i emocija, koja je u svojstvu uzroka koincidencije, a sama je posledica ‘dubljeg’, strukturalnog uzroka – *prekida na planu saznanja*, koji karakteriše histeriju.

Prekid na planu saznanja očigledno je u korelaciji sa prekidom u okviru *simboličkog*, što u nekim slučajevima rezultira fragmentacijom ličnosti, u drugim sumanutim fantazmima, dok u analiziranom slučaju rezultira hipersenzitivnom intuicijom.⁹ S jedne strane, po mišljenju autorke “falusna identifikacija s ocem vodi histeričnog subjekta (muškarca ili ženu) do nadmetanja sa maksimalnom simboličkim” performansom. Iz toga proističe “brzo sticanje (dakle i loša integracija) govora, blagorečiv diskurs, intelektualna radoznalost, izazivanje znanja”.¹⁰ S druge strane, međutim “neka ekscitabilnost izvan para ili izvan oca vodi histerika do toga da cepa falusnu okosnicu koja održava njegov identitet, njegov kognitivni sklad”.¹¹ Po mišljenju Kristeve, nekakav neizdrživ, bolan ili zanosan afekt stvara intenzivni pritisak koji se, ustvari, pokazuje kroz manjak na planu simboličke sinteze. U sukobu između zahteva simboličkog i *zahteva želje*, javlja se konverzivna ili disocijativna simptomatologija u koju spada i prekid na planu saznanja. U ovom slučaju, reč je o želji za majčinom smrću koja se prema terapeutkinjinom mišljenju javlja kao latentni sadržaj sna, dakle, o želji koja je u svom transfernom obliku prurušena u želju za terapeutkinjinom smrću i koja prolazi cenzuru tako što stvara manifestni sadržaj sna – dijagnozu kancera kod terapeutkinje ili njoj

⁹ Isto, 106–107.

¹⁰ Isto, 104.

¹¹ Isto, 105.

bliske osobe. U konačnoj analizi želja za majčinom smrću je interpretativni uzrok ove smisaone koincidencije.

Prethodnu analizu mogli bismo da postupno prikažemo na sledeći način: *plan izraza(PI): kancer // plan sadržaja(PS): smrtonosna bolest*. Kao znak javlja se na dva polja u kontekstu psihoterapijskog lečenja: u snu i istovremeno u kontekstu realnog događaja. *Istovremenost*, u kontekstu psihoterapijske seanse, ključni je znak – predmet tumačenja u prethodnom pasusu.

Dakle, interpretacija je fokusirana na koincidentni događaj u čijoj je osnovi prethodno definisani znak, koji uvodi u razmatranje novi i kompleksniji znak:

PI: koincidencija između sna o kanceru i dijagnoze o kanceru

PS: hipersenzitivna intuicija

PS: otkrivanje latentne emocije kod sagovornika

PS: prekid na planu saznanja

PS: konflikt između zahteva simboličkog i zahteva želje

PS: želja za smrću terapeutkinje

PS: želja za majčinom smrću

Rezultat ove semiološke analize jeste da je ova koincidencija znak destruktivne želje subjekta u analizi, što nas vraća na Frojdovu interpretaciju parapsiholoških pojava.

Međutim, postupak izvođenja interpretacije ima određene nedostatke. Nije sporna psihoanalitička teorija Kristeve o histeriji i hipersenzitivnoj intuiciji, već proces izvođenja interpretacije primera koji navodi sa ciljem da ilustruje svoje teorijsko stanovište. Klijentkinja je, čitamo, naslutila latentne misli i emocije terapeutkinje. Autorka to zaključuje na osnovu toga što je klijentkinja u toku seanse pričala san koji odgovara realnom događaju, o kojem je terapeutkinja informisana neposredno pre seanse. Ono što ne odgovara ovakvom zaključku je to što se san, naravno, odigrao *pre* nego što je terapeutkinja saznala tužnu vest. U trenutku dok je klijentkinja sanjala san, njena terapeutkinja nije imala podatak o tome da joj je rođaka bolesna. Prema tome, klijentkinja nije imala *šta* da iščitava iz terapeutkinjinog nesvesnog. U tekstu se verovatno misli da je klijentkinja intuitivno iščitavala obaveštenje u toku seanse, iščitavajući paralingvističke znake, međutim, ta hipoteza bi bila pogrešna zato što klijentkinja nije navodila asocijacije ili pričala svoj fantazam koji se formira u toku seanse, već *san* koji je prethodno sanjala. Da bi se Kristeva i njen pristup ‘spasili’, moguća je i interpretacija prema kojoj je klijentkinja *ex post* ‘izmislila’ svoj san, pod uticajem ‘informacije’ koju

je primila od terapeutkinje, i bila, dakako, uverena da ga je doista sanjala – što bi bila vrlo nategnuta konstrukcija. Možda na ovom mestu treba postaviti pitanje: da li su ovaj i prethodno razmatrani Frojdov propust slučajni ili su oni posledica teškoća koje specifičnost predmeta interpretacije postavlja pred analitičare?

SEMIOLOŠKI OSVRT NA PROPUSTE U PSIHOANALITIČKOJ INTERPRETACIJI
 Jedna od poteškoća koja se javlja prilikom tumačenja je ta što je parapsihološka pojava složen predmet interpretacije, jer se ne može svesti na elementarni lingvistički znak. Lingvista Ferdinand de Sossir¹² je postavio obrazac u kojem je označeno referentno pojmu, označitelj akustičnoj slici (psihičke vrste), a celina označenog i označitelja odgovara znaku koji je u vezi sa ostalim znakovima sistema. Naime, celina označenog i označitelja jeste dopuna i suprotnost drugim znacima,¹³ a u tom odnosu uočava se vrednost te celine. Danski lingvista Hjelmslev uvodi pojmove *plan izraza*, koji odgovara planu označitelja, *plan sadržaja*, koji odgovara planu označenog, od kojih svaki ima svoju supstanciju i formu.¹⁴ Parapsihološka pojava formira se u opažaju, tek kada se *dve pojave*, slične po sadržaju ili značenju, neuzročno podudare u vremenu. U središtu analize, dakle, nije elementarni znak (*plan izraza: kancer/plan sadržaja: smrtonosna bolest*), već višestruka kontekstualizacija na različitim poljima reprezentacije. Ona postaje znak koji se interpretira tek kada se, u kontekstu istovremenosti, elementarni znak iskaže na više polja. U navedenim primerima analize takvom pristupu nije poklonjena velika pažnja. Znak koji se interpretira jeste: *PI: koincidencija između sna o kanceru i dijagnoze o kanceru*, *PS: parapsihološka pojava*. Druga poteškoća je ta što elementarni znaci koji sačinjavaju koincidenciju, ne pripadaju nužno istoj kategoriji znakova po funkciji, motivisanosti, poreklu.

Razmotrimo ta pitanja na prethodnom primeru. Dijagnostikovanje raka javlja se u kontekstu sna. San je znak koji čini njegova latentna i manifestna građa – za Frojda funkcionalna povezanost ta dva člana čini san.¹⁵ Elementarni znak je sada u funkciji plana izraza, a plan sadržaja je ono što san 'skriva', želja za smrću klijentkinjine majke ili terapeutkinje. Za osobu koja sanja, informacija da je dijagnostikovao kancer kod terapeutkinjine rođake znači, u prvom redu, to da je ta

¹² De Sossir, 1989, 85.

¹³ Isto, 137.

¹⁴ Bart, 1979, 306.

¹⁵ Isto, 234.

osoba životno ugrožena. Za budnu osobu to je samo san, koji ne znači da terapeutkinjina rođaka ima kancer, već znači nešto drugo, nešto što govori o samom snevaču. San se interpretira u kontekstu seksualnih i agresivnih pulzija i objektivnih odnosa. Šta god da govori, govori samo o realnosti subjekta.

Dijagnostikovanje raka prisutno je i kao pisano obaveštenje o stvarnom događaju. Nije u pitanju nikakva metafora, rođaka je zaista bolesna. Pozivajući se na klasifikaciju znakova,¹⁶ uočićemo da takav znak ima komunikativnu funkciju, arbitraran je i ljudski je proizvod.

San o dijagnostikovanju kancera znak je destruktivne želje klijentkinje, dok pismo, obaveštenje da je kancer dijagnostikovao, predstavlja stvarni događaj. Kako tumačiti san koji odgovara stvarnom događaju, a ujedno ima i skriveno značenje? Kako tumačiti koincidenciju između stvarnog događaja i sadržaja sna kada se, po opšte prihvaćenom shvatanju, san odnosi na subjektivnu realnost? Da li je u pitanju slučajni događaj koji značenje dobija tek u doživljaju klijenta ili terapeuta, ili je, suprotno tome, koincidencija (objektivni izraz), simptom u kojem se nalaze sadržaji subjektivnog sveta, konačno došla 'do vazduha'? Svojom hipotezom o hipersenzitivnoj intuiciji, koja je posledica snažne, potisnute, neverbalizovane želje, Kristeva iz parapsihološkog konteksta prelazi u psihoanalitički, dajući subjektovoj želji primat u rasvetljavanju porekla 'objektivne' veze. Shematski to možemo prikazati na sledeći način:

plan izraza: koincidencija između sna i realnog događaja		Pisano obaveštenje (semovi)	
San	plan izraza:	<i>plan izraza:</i> dijagnoza kancera	<i>plan sadržaja:</i> smrtonosna bolest terapeutkinjine rođake
	plan sadržaja:	želja za smrću	plan sadržaja: pp pojava? hipersenzitivna intuicija potisnuta destruktivna želja

S obzirom na to, da različiti tipovi znaka stvaraju koincidenciju, postavlja se pitanje kom tipu znakova ona pripada? Prethodna dilema se manifestuje kroz sukobljavanje dva polja interpretacije. Prvi kontekst je parapsihološki. Reč je o naučnom kontekstu iščitavanja znakova, u kojem se jedna pojava proglašava zna-

¹⁶ Škiljan, 1985, 15.

kom one pojave koja je uslovljava ili joj prethodi. U tom kontekstu postavljena je hipoteza o hipersenzitivnoj intuiciji. Podudarnost sna klijentkinje sa stvarnim događajem proglašava se ili znakom hipersenzitivne intuicije ili znakom medijskih sposobnosti. Drugi kontekst je psihoanalitički. U tom kontekstu san klijentkinje se interpretira kao znak njene destruktivne želje. Zatim se ove dve interpretacije sažimaju u jednu, koincidencija se posmatra kao simptom, razmatra se u naučnom kontekstu, a njenim se uzrokom proglašava želja klijentkinje.

Pošto smo ukazali na to da je interpretacija parapsiholoških pojava složen proces, možemo da se zapitamo u kom segmentu je došlo do propusta? Ako pažljivo razmotrimo, možemo da zaključimo da psihoanalitički kontekst *nije bio ispoštovan*. San se u tom kontekstu može povezati sa željom subjekta u analizi, ali ostaje otvoreno pitanje kako pristupiti koincidenciji. To da li je ona slučajnost, posledica telepatije ili nečeg trećeg, za psihoanalizu je od sekundarnog značaja. Važno je značenje koje ona ima za osobu koja je tu koincidenciju opazila, a u ovom slučaju to je autorka teksta, psihoterapeutkinja. Klijentkinja u psihoterapiji to nije mogla da opazi jer nije znala da je rođaka terapeutkinje zaista bolesna. Zato je relevantno kakvo je značenje ta koincidencija imala za terapeutkinju, međutim, kontratransferna reakcija se ne pominje.

Možemo da se zapitamo nije li zaista neobično da autorka teksta, psihoanalitičarka, povezuje parapsihološku interpretaciju sa psihoanalitičkom, a da pri tom zanemaruje to da se u psihoterapijskoj situaciji takva struktura tiče koliko kontratransfera, toliko i samog transfera? Da li zaista neko može da ostane ravnodušan prema klijentkinji, ukoliko mu voljena osoba umire, a da pritom smatra da klijentkinja to želi? Nije li 'ljudski' osetiti užas, ili čak agresiju? Otkuda to ćutanje o kontratransferu, otkud to 'prazno mesto' u tekstu? Iz psihoanalitičkog ugla, ništa ne može biti slučajno, niti propust u opažanju toka događaja, niti pomenuto prazno mesto. Kako nema ni pomena o kontratransferu u tekstu, psihoanalitički posmatrano, čitav tekst nije ništa drugo nego kontratransferna reakcija, kvazi-naučna interpretacija u službi nesvesne odbrane od bola, užasa i mržnje koju izaziva sumnja da se destruktivne želje klijentkinje prema osobi koju terapeutkinja voli zaista realizuju. Međutim, ako bismo nastavili tom linijom, previše bismo se udaljili od osnovne teme.

Izgleda da je uočavanje veze između parapsiholoških pojava i subjektivnih zbivanja polazna tačka od koje kreće psihoanalitička teoretizacija o parapsihološkim pojavama. S obzirom na suprostavljenost objektivne i subjektivne realnosti, teško je ponuditi integrisanu interpretaciju bez propusta. Psihoanalitičar Jung je

uočio, takođe, podudarnost između parapsiholoških pojava i subjektivnih stanja klijenata, dajući drugačija objašnjenja od gore navedenih. Kod njega ne nalazimo propuste koji se javljaju kod Frojda i Kristeve, već tumačenja koja podrivaju temelje takozvanog naučničkog ili racionalnog rasuđivanja.

INTERPRETACIJA SINHRONISTIČKIH POJAVA U ANALITIČKOJ PSIHOTERAPIJI

Psihoanalitičar K. G. Jung, Frojdiv učenik, veliku pažnju posvetio je parapsihološkim pojavama u svojim delima. Nazvao ih je sinhronističkim pojavama, a 1952. godine o njima piše sledeće:

“Podudaranje psihičkog stanja posmatrača sa istovremenim spoljašnjim zbivanjem, pri čemu nema očigledne uzročne veze između tog psihičkog stanja ili sadržaja i spoljašnjeg događaja, a s obzirom na relativnost prostora i vremena, takva veza nije čak ni zamisliva.

Podudaranje psihičkog stanja sa odgovarajućim (manje ili više istovremenim) spoljašnjim zbivanjem koje se odigrava van posmatračevog perceptivnog polja, tj. na udaljenosti i samo se naknadno može potvrditi.

Podudaranje psihičkog stanja sa odgovarajućim, još uvek nepostojećim, budućim zbivanjem, koje se takođe, tek naknadno može potvrditi.”¹⁷

Određujući predmet svog istraživanja, Jung se ograđuje od tendencije da se jedna pojava proglasi uzrokom druge. Ako se vratimo na primer Julije Kristeve, psihičko stanje je san o dijagnostikovanju kancera, a buduće zbivanje je dijagnostikovanje kancera koje je usledilo nakon sna kao realni događaj u životu terapeutkinje. U žiži Jungove pažnje je *podudaranje* dva događaja, tj. koincidencija. Prilikom izvođenja interpretacije, sve vreme je imao na umu da tumači koincidenciju, što je umanjilo rizik da parapsihološka pojava, usled mnogobrojnih digresija, ostane bez tumačenja (kao što se to desilo Frojdu – vidi gore).

Podudaranje pojava, u pogledu sadržaja ili značenja u kontekstu relativne istovremenosti, podstiče povezivanje ovih pojava u opažaju, a pitanje realiteta te veze, Jung tumači u parapsihološkom kontekstu. Kako je Jung obrazlagao ove pojave u kliničkoj praksi i teoriji o sinhronicitetu, videćemo na konkretnom primeru: “Jedna mlada žena koju sam lečio, u odlučujućem trenutku usnula je san u kojem je dobila zlatnog skarabeja. Dok mi je pričala ovaj san sedeo sam leđima

¹⁷ Jung, 1972, 526.

okrenut zatvorenom prozoru. Iznenada sam iza sebe začuo nešto poput laganog kuckanja. Okrenuo sam se i ugledao letećeg kukca koji lupka o vanjsko staklo prozora. Otvorio sam prozor i uhvatio ga dok je ulijetao u sobu. To je to najbliži srodnik zlatnom skarabeju koji se može naći u našem podneblju, skarabejski kukac, kotrljan, obični ružin-kukac (*cetonia aurata*) koji je suprotno svojim uobičajnim navikama očito osjetio pobudu da u tom trenutku uleti u tamnu sobu.”¹⁸

Tumačeći ovo iskustvo, Jung napominje da je ovo bio veoma težak slučaj za liječenje i da je sve do tog sna napredak bio vrlo spor, gotovo nikakav. Glavni je razlog, kako navodi Jung, taj što se *animus* klijentkinje, koji je ogrezao u kartezijskoj filozofiji, nepopustljivo držao svog vlastitog shvatanja stvarnosti. San je bio dovoljan da uznemiri racionalistički stav klijentkinje: “[A] kada je skarabej zaista uleteo kroz prozor, njeno prirodno biće moglo je da probije oklop kojim ga je stegao njen animus, i proces preobražaja mogao je da počne.”¹⁹ Svaka bitna promena stava označava psihičku obnovu, koju u snovima i fantazijama klijenata obično prate simboli preporoda. Skarabej je klasični simbol ponovnog rođenja. Drevna egipatska knjiga o međusvetu opisuje kako se mrtvi bog Sunca na desetoj stanici preobražava u khepria, skarabeja, a onda na dvanaestoj stanici ulazi u barku koja ga podmladenog nosi u jutarnje nebo.”²⁰

Ukazujući na to da se psiholog neprestano sreće sa činjenicama koje ne može da objasni bez pretpostavke o kolektivno nesvesnom, Jung zaključuje da “smisljena podudaranja – koja se moraju razlikovati od beznačajnih skupina – počivaju na arhetipskoj osnovi”.²¹

Jungovo tumačenje navodi nas na semiološku analizu. Osnovi znak je na planu izraza: *skarabej*, a na planu sadržaja: *retki insekt*. San o skarabeju je znak čije je značenje metaforično, *plan izraza skrabej, plan sadržaja (1) buba (2) preobražaj*. Pojava skarabeja dobija status znaka u kontekstu istovremenosti, jer verovatno ne bi bila predmet tumačenja da tom događaju nije prethodio san. To što se skarabej pojavio na prozoru, u trenutku dok je pacijentkinja pričala san o njemu, jeste događaj koji je predmet tumačenja. Ako pažljivo osmotrimo, koincidencija je složene prirode. Skarabej se javlja u snu, zatim u klijentkinjinom iskazu i, konačno, kao realna pojava u trenutku pričanja sna. Jung tuma-

¹⁸ Jung, Pauli, 1989, 27.

¹⁹ Isto, 29.

²⁰ Isto, 29.

²¹ Isto, 29.

či koincidenciju u psihoterapijskom kontekstu i uočava dve stavke. Prvu, da se nakon ovog događaja odigrava 'preobražaj' u psihoterapijskom smislu, i drugu, da značenje skarabeja u drevnom Egiptu predstavlja mitski simbol koji, takođe, znači preobražaj. Jung to značenje proglašava nekom vrstom uzroka same koincidencije.

Takvo tumačenje ne bi bilo neobično da je Jung koincidenciju smatrao pukom slučajnošću, a njeno značenje subjektivnom kreacijom, koja se, naknadno stvorena, projektovala na neuobičajnu konstelaciju događaja. Međutim, Jungovo učenje o sinhronicitetu ne govori o tome. On smatra da se, u ovim serijama podudarnosti, nalazi nešto više od slučaja, kao i da se povezanost ovih pojava nalazi u značenju, smislu. Ono što je Jung odbacio nije bilo u domenu 'izvančulnog', već u domenu 'prenosa', što ga je udaljilo od Frojdrovog stajališta. Negirao je mogućnost energetskog ili materijalnog prenosa i, samim tim, odbacio kauzalnu vezu kao objašnjenje.²² Na njeno mesto je pretpostavio akauzalnu značenjsku vezu.

Ako to značenje nije subjektivna kreacija, možemo li o njemu govoriti u okvirima objektivne egzistencije? Jung je arhetip proglasio odgovornim za stvaranje koincidencije. Kako su se ljudi suočavali sa tipičnim situacijama, koje su se kroz filogenezu i kulturnu istoriju većito ponavljale, oformili su se određeni psihički obrasci reagovanja, kolektivno-psihičke strukture koje se javljaju u obliku predstava. Jung je te strukture nazvao arhetipovima. One su psihoidne po prirodi, a pod *psihoidnim* podrazumeva se da se arhetipovi i njihovo značenje iščitavaju kako u materijalnom, tako i u psihičkom. Takvo značenje je *a priori* u odnosu na svest, tako da egzistira izvan domena ljudskog.²³ Jungovo učenje o arhetipovima na neki način implikuje ideju o *Animi mundi*. Po rečima rodonačelnika arhetipske psihologije, Džejsma Hilmana: "Duša ulazi u sve što je čovek i u svemu je što je ljudsko, ali se ne može reći i obrnuto, pa možemo da zaključimo da dometi duše nisu samo ljudski."²⁴ Kako onda treba shvatiti značenje? Ono je, očigledno, transcendentarno i istovremeno se manifestuje u ljudskoj psihi i kreiranju spoljašnjih, nezavisnih događaja.²⁵ Ovaj pojam slično tumači i analitičar Džordž Brajt²⁶ konstatujući da je pod psihoidnom prirodom značenja Jung podrazumeva:

²² Jung, Pauli, 1989, 23.

²³ Main, 1997, 28.

²⁴ Hilman u: Popović, 2001, 61.

²⁵ Main, 1997, 28.

²⁶ Bright, 1997, 621.

“1. Značenje je *a priori*; pre može da se kaže da ono ima objektivnu egzistenciju, nego da je jednostavno subjektivna kreacija. Mislim da bi Jung smatrao da je značenje i subjektivno i objektivno, a ne samo jedno ili drugo.

2. Objektivno značenje egzistira kako u materiji, tako i u umu.

3. Tako shvaćeno značenje je nesvesno i kolektivno.

4. Zato je moguće posmatrati značenje u arhetipskim terminima.”

Ovo nas približava shvatanju da je čitava priroda *a priori* metaforična što, između ostalog, pokazuje i primer sa skarabejom. Pošli smo od koincidencije dva znaka, tj. posmatrali smo ih u kontekstu istovremenosti. Međutim, odbacujući uzročno-posledičnu vezu, a uz to i ideju da je u pitanju puka slučajnost, Jung podrazumeva da pravimo grešku kada dva percepta, koja se relativno istovremeno javljaju, a po sadržaju su slični, posmatramo kao dva znaka. To su samo dve manifestacije jedinstvene pojave, jedan znak koji uočavamo kroz dva percepta, a odnosi se na značenje koje je *a priori*. Značenje se otelotvoruje, materijalizuje unutar koincidencije, a ontološki je starije od znakovne delatnosti. Skarabej u snu i onaj na javi su, prema prethodnom, manifestacija jedne te iste suštine i njen su prirodni, metaforični izraz.

Takvo shvatanje, svakako, nije u skladu sa tradicijom naučnog rasuđivanja. Interpretacija da je pojavljivanje skarabeja na prozoru znak ili vesnik promene, čini ga znakom koji neodoljivo podseća na tip znakova u koje spada i mačka kao znak nesreće. Sa semiološkog stanovišta, ovakav znak je arbitraran, nije čovekov proizvod i nema primarno komunikativnu funkciju. U skladu sa prethodnim, ako uočimo da neko tvrdi da crna mačka kao znak nesreće nije arbitraran znak (u smislu da je veza zaista motivisana, da nesreća zaista prirodno sledi pojavu mačke, da je dato u iskustvu poput groma koji prati munju), reći ćemo da imamo posla sa osobom koja je sujeverna. Za tu osobu pojava crne mačke nije pojava životinje, već najava nesreće. Ona nema uvida u to da pojave u prirodi dobijaju mitski status tek u subjektivnoj realnosti kao subjektivna kreacija. Za nju su one po sebi mitske, tj. priroda uistinu govori ‘mitskim jezikom’. Jung je svojim učenjem o sinhronicitetu implikovao da skarabej, kao znak preobražaja, jeste prirodni, motivisani znak, tako da nije iznenađujuće što čitavo njegovo učenje mnogima izgleda mistično ili ezoterično.

ZAKLJUČAK

Parapsihološka pojava je složen predmet interpretacije, jer se ne može svesti na elementarni znak. Određena kao pojam, ona sadrži kontekst istovremenosti i sličnosti znakova koji je čine, a koji, pojedinačno posmatrano, pripadaju različitim kategorijama i tumače se u različitim kontekstima. Te različitosti otežavaju interpretaciju parapsiholoških pojava. Kod psihoanalitičara, prilikom tumačenja parapsiholoških pojava, prisutne su dve tendencije. Prva, da im se pristupi kao simptomima, motivisanim prirodnim znakovima, slično kao što prirodne nauke pristupaju svom predmetu proučavanja. Druga tendencija odnosi se na subjektivni kontekst gde se takvim pojavama pristupa kao simbolima koji se pojavljuju, recimo, u snu. Ključno pitanje koje se u tom kontekstu postavlja je: kakvo 'skriveno' značenje, kakvu svrhu i psihodinamičku ulogu parapsihološka pojava ima za klijenta?

Prilikom tumačenja parapsiholoških pojava, zapažene su poteškoće i nedoslednosti u interpretaciji. Prvi tip propusta je taj da se u svom odredištu interpretacija uopšte ne odnosi na ono u čiju svrhu je formulisana, a da interpretatori to ne uviđaju. Drugi tip propusta u tesnoj je vezi sa neuspehom da se prethodno navedene tendencije povežu u interpretaciji. Na nivou integracije, interpretacija se ili osipa, kao što je slučaj sa klasičnim psihoanalitičarima, ili se njom, kao što je slučaj sa Jungovom interpretacijom, čitava priroda tumači kao san čije značenje treba rasvetliti, čime poprima mistično obeležje.

Semiološkim pristupom pokušao sam da preformulišem neka pitanja i probleme vezane za parapsihološka istraživanja i ukažem na propuste u psihoanalitičkoj interpretaciji parapsiholoških pojava kod nekih autora, jer mislim da se slični propusti mogu izbeći upravo primenom semiologije u datoj oblasti. Ovim radom nastojao sam da pokažem da semiologija treba da bude primenjena u parapsihološkim raspravama, jer može doprineti da se zapažanja i razmišljanja, u vezi sa tim pojavama, disciplinuju, preciznije i jasnije formulišu.

BIBLIOGRAFIJA

- Bart, R. (1979): *Književnost, mitologija, semiologija*, Beograd, Nolit.
- Bright, G. (1997): "Synchronicity as a basis of analytical attitude", *The Journal of Analytical Psychology*, 42, 4, 613–635.
- Frojd, S. (1992): *Psihoanaliza i telepatija*, Beograd, Moderna.

Jung, C. G. (1972): Apendix, on Synchronicity, *The Structure and Dynamics of Psyche (Collected Works Vol 8.)*, Princeton: Princeton University Press.

Jung, K. G., Pauli, W. (1989): *Tumačenje prirode i psihe*, Zagreb, Globus, Prosvjeta.

Kristeva, J. (1989) : *Nove duševne bolesti*, OKTOIH, Podgorica.

Main, R. (1997): *Encountering Jung: Jung on Synchronicity and the Paranormal*, Princeton, Princeton University Press.

Popović, V. B. (2001): *O duši i bogovima: terapija i praksa arhetipske psihologije*, Niš, Prosveta.

Sosir, F. De (1989): *Opšta lingvistika*, Beograd, Nolit.

Škiljan, D. (1985): *U pozadini znaka: Esej iz semiologije značenja*, Zagreb, Školska knjiga.

DRAŽEN A. ŠUMIGA¹

Frommovo pojmovanje religije

Izvleček: V članku se bom osredotočil na vprašanje religije, etike in humanizma v delih Ericha Fromma. Zanimal me bo odnos humanizma in religije v sami konstrukciji pojma Boga, človeka in sveta, kot treh kategorij tradicionalne metafizike. Osredotočil se bom na Frommov koncept odtujitve in se dotaknil tudi vprašanja odnosa med psihoanalizo in religijo ter skušal nakazati, da med njima ni antagonističnih silnic, vsaj če izhajamo iz tradicije humanizma, da je človek najprimarnejša kategorija.

Ključne besede: Erich Fromm, religija, psihoanaliza, humanizem, etika

UDK 1 Fromm E.:17

159.964.2:2

Fromm's Concept of Religion

Abstract: The article addresses the issues of religion, ethics, and humanism in the works of Erich Fromm. It explores the relation between religion and humanism instrumental in constructing the concepts of God, man, and the world as three categories of traditional metaphysics. Concentrating on Fromm's concept of alienation, it also touches on the relation between psychoanalysis and religion, attempting to show that, at least from the humanist vantage point that man is the primary category, there is no antagonism between the two.

Key words: Erich Fromm, religion, psychoanalysis, humanism, ethics

¹Dražen A. Šumiga je podiplomski študent na Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteti za podiplomski humanistični študij v Ljubljani, smer antropologija vsakdanjega življenja. E-naslov: drazen.sumiga@email.si.

ČLOVEK IN HUMANISTIČNO IZROČILO

Erich Fromm v svojih delih sledi humanistični misli, ki nasproti avtoritarni misli in religiji, postavlja kantovsko načelo *sapare aude* ali načelo, ki pravi, da mora človek "uporabljati svoj lastni razum". Razum je torej tista stična točka, na kateri lahko utemeljimo etiko in moralo. Bistven je prav obrat od heteronomne morale, ki je zunaj človeka postulirala vsemogočno bitje – Boga (kot vrhovnega zakonodajalca), k človeku. Razsvetljenstvo je v ospredje ponovno postavilo samega človeka in mu omogočilo, da se sooči s sabo, s svojo odgovornostjo za lastna dejanja. Etika in morala nista bili več utemeljeni v božjem, ampak je v ospredje stopil prav človek kot razumno bitje, ki si sam postavlja zakone, utemeljene na razumu. Erich Fromm je poudaril razliko med humanistično etiko in religijo, ki temelji na razvoju vseh človekovih sposobnosti in potencialov, ter oblastniško ali avtoritarno, ki temelji na poslušnosti. Tako oblastniška etika zanika človekovo zmožnost, da bi spoznal, kaj je dobro kaj pa zlo. Pravila vedno postavlja neka oblast, ki presega posameznika. Tak sestav ne temelji na razumu in znanju, temveč na strahu pred oblastjo in na človekovem občutku nemoči in odvisnosti.² Za Frommovo psihoanalitično prakso, pogled na svet in religijo je bistven ponoven obrat k človeku samemu, k njemu, ki se mora spraševati, kaj pomeni biti. Fromm vidi zgled oblastniške etike v osnovni biblijski prepovedi, kjer človek ne sme jesti od drevesa spoznanja, spoznanja dobrega in zlega. Greh Adama in Eve tako nastopi v trenutku, ko ne upoštevatava navodil Boga in prekršita izvorno prepoved. Fromm vidi prav v neposlušnosti in spoznanju dobrega in zlega nujni pogoj človekovega zdravega razvoja. Človek šele v odmiku od Boga in zakonov spozna resnico in svet, svojo umrljivost ter končnost. Brez izгона iz raja bi človek ostal v stanju absolutne poslušnosti, bogaboječnosti. Človek bi ostal v stanju infantilnosti, saj se ne bi bil sposoben razviti kot individuum. V tem smislu Fromm razume zdrs v smrtnost kot korak k osvoboditvi človeka od zunanjih zakonov in prisile. Razlika med humanistično in oblastniško etiko je tako formalna in vsebinska. Formalno temelji na načelu, da človek sam določa merila, vrline in greh, ne pa neka oblast nad njim. Vsebinsko temelji na načelu, da je dobro, kar je dobro za človeka, in zlo, kar je zanj pogubno. Edino merilo posameznikove vrednosti je posameznikova dobrobit.³ To stališče vsekakor ne pristaja na relativizacijo spoznanja in same etike, ne pomeni, da človek lahko počne vse, da je absolutno svo-

² Fromm, 2002, 20.

³ Fromm, 2002, 22.

boden, ampak predpostavlja, da mora človek upoštevati tista načela, ki si jih na podlagi razuma, postavi kot maksimo svojega delovanja. Etika, ki bi bila utemeljena v nekem absolutno transcendentnem bivajočem, katerega zakone bi moral človek v strahu izpolnjevati, je prav etika poslušnosti. Taka etika poslušnosti je v nasprotju s humanističnim izročilom. Pomembno vprašanje, pri tem je, kaj se zgodi z etiko, ki je utemeljena v Bogu, ki pa je po besedah Nietzscheja mrtev. Ko sam pojem Boga "umre", s tem pade tudi sama etika kot taka. In tega vprašanja se je zavedal tudi Fromm, zato je skušal graditi etiko, utemeljeno na človeku oz. na razumu. V trenutku odsotnosti absolutnega zakonodajalca, ki zahteva poslušnost, nastopi prazen prostor in ta prostor zapolni prav razum. Človek mora vsekakor biti sam sebi smoter in cilj, eksistencialno gledano je svoj lastni projekt. V osnovi gre za proces nenehne izgradnje samostojne, avtonomne osebnosti. V tem razvoju lahko religija igra pomembno vlogo, in sicer v smeri zatiranja ali pa v smeri še večje svobode in neodvisnosti. Fromm opozori, da sta Luter in Calvin močno vplivala na razvoj zahodne družbe. Položila sta temelje za naravnost, po kateri cilj življenja ni človekova sreča, temveč je človek postal sredstvo, dodatek nekega vsemogočnega Boga ali ne manj mogočnih posvetnih oblasti in zakonov, države, posla in uspeha, in to za cilje zunaj sebe.⁴ Avtorji, na katere se Fromm opira, so *Nietzsche*, *Immanuel Kant* in pa seveda *Sigmund Freud* ter *Karl Marx*. Tako Marx kot Freud sta prevladujoča misleca v njegovih delih, ki ju Fromm podvrže kritični analizi ter nadgradnji. Fromm se ukvarja s pojmom libida, vprašanjem odtujitve ter problemom medsebojnega vplivanja baze in nadgradnje. Fromm, kar je potrebno omeniti, izhaja iz judovske tradicije, kar pomeni, da za analizo fenomena religije, uporablja mnogo primerov iz Stare zaveze in spisov ter komentarjev, kot na primer Majmonid. V knjigi *Onkraj okovov iluzij* Fromm pravi, da je želel spoznati zakone, ki vladajo v življenju posameznika in zakone družbe, tj. ljudi v njihovi družbeni eksistenci, in da je odgovore (na vprašanja) našel v Freudovem in Marxovem sistemu, prav tako pa je hotel razrešiti nasprotja med tema dvema sistemoma.⁵

POJEM BOGA, ČLOVEKA IN ZGODOVINE – RADIKALNA INTERPRETACIJA BIBLIJE

Frommova interpretacija Biblije je usmerjena predvsem na fenomen izvornega padca Adama in Eve, na problem uničenja Sodome in Gomore, Abrahamovo zopersta-

⁴ Fromm, 2002, 97.

⁵ Fromm, 1984, 55.

vitev Bogu ter vprašanje sodnega dne. Fromm ne pristane na pozicijo, da je Biblija božja beseda, ker skuša sam pojav judovske religije in kasneje krščanstva razumeti skupaj z razvojem ideje Boga, človeka v povezavi s pojmom zgodovine. Povezanost zgodovine in človeka ter religije kot posameznikove notranje izkušnje, ki je pogojena s konkretnimi kulturno-družbenimi sistemi, je resnična, kot je resničen tudi človek v konkretnem svetu. To pomeni, da je prav ta pojem izkustva bil vseskozi zgodovinsko pogojen, sam pojem Bog je bil prav tako pogojen s prisotnostjo socialno-političnih struktur, v katerih so imeli plemenski vodje in kralji vrhovno oblast.⁶ Tu je vsekakor začutiti odmik od tradicionalnega pojmovanja Biblije, kot tudi samega pojma Boga, na čigar oblikovanje vplivajo konkretne družbene razmere. Frommova interpretacija Biblije temelji na radikalnem humanizmu, filozofiji, ki poudarja pomembnost univerzalne enotnosti človeštva, transcendiranje razlik in možnost, da človek počasi razvije svoje sposobnosti in potenciale.⁷ Pojem človeka, njegov razvoj in razvoj samega pojma Boga, sta neločljivo povezana, ker ima pojem Boga v Stari zavezi svoje lastno življenje in evolucijo, ki ustreza človeški evoluciji v razponu 12 stoletij. Obstaja skupni element izkušnje, ki se reflektira v pojmu Boga, toda hkrati je prav tako prisotna stalna sprememba v tem izkustvu, ki pa spremeni pomen besede in pojma.⁸ Poleg judovskega in krščanskega pojma Boga, so tudi drugi pojmi, kot *brahman* (Indija), *tao*, *nirvana*, podvrženi spremembam, na katere pa vplivajo kulturne in zgodovinske spremembe, kot je zamenjava oblasti, družbenega reda ali pa sprejetje določene religije kot državne religije. Frommovo interpretacijo in razumevanje Biblije lahko razdelimo v tri kategorije: 1. konzervativni pristop, v katerem je Fromm dobesedno zvest tekstu, (seveda ponudi svojo interpretacijo tekstov, vendar se ne razlikuje od besedila); 2. besede prerokov, kjer ne sprejme popolnoma pisanega besedila in predstavi simbolno interpretacijo zgodbe o padcu Adama in Eve; 3. eksegeza Biblije, ki je v nasprotju z duhom judovstva in biblijskih tekstov. Poudarja ideale svobode, nepokorščine. Fromm se čudi, zakaj ni bil narejen odločilen korak k osvoboditvi človeka od samega Boga.⁹

Radikalna interpretacija Adamovega padca sledi ideji, da je Adam s svojim aktom nepokorščine absolutnemu kralju in Bogu stopil na pot neskončnega razvo-

⁶ Fromm, 1984, 101.

⁷ Shapira, 1988.

⁸ Fromm, 1984, 103.

⁹ Shapira, 1988, 223–235

ja in individuacije ter pretrgal vezi z rajsko enostjo, naravo. Upor je prvi korak k samouresničitvi človeka kot svobodnega in ustvarjalnega bitja. Upor proti Bogu seveda prinese izgon iz raja, toda hkrati tudi začetek zgodovine in začetek procesa odtujitve. Frommova interpretacija padca v svet, ki je posledica nepokorščine, ni negativen akt, ampak nekaj pozitivnega, nagrada za upor je prav spoznanje rešnice dobrega in zlega. V tem pogledu se Frommova interpretacija razlikuje od tradicionalne razlage padca, ki je predstavljen kot slabost, greh. Kot ugotavlja Shapira Tora ne razume zmožnosti razlikovanja med dobrim in zlim kot znak odrešitve, ampak kot znak navezanosti človeka na zlo. Prehod od bitja, ki je žive-lo v rajskem vrtu, k bitju, ki je ranljivo, ne pomeni izboljšanja stanja človeka, ampak nazadovanje.¹⁰ Upor proti Bogu in prepoved, da človek ne sme jesti z drevesa večnosti pomeni strah Boga pred dejstvom, da bi človek lahko postal večen in s tem enak bogovom. Večnost je pridržana zgolj za bogove, zato se vsakršno iskanje nesmrtnega življenja nujno konča z neuspehom. Fromm poudarja, da je človek izzval božjo silo, ker je sam potencialni Bog. Človekov prvi akt je upor in Bog ga kaznuje, ker želi ohraniti premoč. Prvo dejanje človekove neposlušnosti pomeni začetek človeške zgodovine, ker je to začetek človeške svobode.¹¹ Evolucija pojma Boga se je skozi zgodovino spreminjala, tako lahko sledimo podobi ljubosumnega Boga, kot ga vidi Adam, do Mojzesove vizije Boga, ki je "nevidni" Bog, ki se pusti prepoznati samo po svojih posrednih znamenjih, kot sta "goreči grm" in pa "vzvišeni glas", do pojma Boga, ki je neopisljiv, brez atributov. Fromm se v svoji radikalni interpretaciji obrne tudi na Majmonida in na negativno teologijo. Fromm s pomočjo negativne teologije poudarja, da absolutne realnosti ne morejo izčrpati nikakršne besede, pojmi ali atributi. Pot, ki jo zagovarja tudi Fromm, je *via negativa*, bistvena je prav odsotnost vsakršnega izjavljanja o Bogu kot takem. Vsakršna pozitivna določitev božjega bistva, vsakršna pojmovna določitev, ki jemlje za opisovanje Boga zglede iz sveta, se lahko izteče v idolatrijo. Skozi Staro zavezo potekata dve pomembni sporočili, prvo je to, da je Bog eden in da samo je oz. "jaz sem, tisti, ki je", drugo pa je prepoved upodabljanja Boga ali idolatrija. Idol je stvaritev, v katero človek prenaša svoje strasti in lastnosti. Kolikor bolj siromaši sebe, toliko močnejši postane idol. Idol je odtujena oblika človeške izkušnje o samem sebi. Človek se identificira s parcialnim aspektom, delom samega

¹⁰ Shapira, 1988, 235.

¹¹ Fromm, 1984, 104.

sebe, se omeji na ta aspekt in s tem izgubi svojo celovitost kot človeško bitje ter se preneha razvijati.¹² Čaščenje idola oz. projekcija lastnih zmožnosti, strahov v neko bivajoče je preprosto človekova lastna stvaritev. V čaščenju idolov, ki so lahko tudi denar, nacija, moč, postane odtujen samemu sebi, tj. projekcija zaslužnjuje človekovo bit. Razlika med človekom in Bogom je prav v negaciji samega človeka, pri čemer so njegove bistveno človeške lastnosti (razum, ljubezen, svoboda) povzdignjene ali projicirane v človeku absolutno drugačno bivajoče, ki je pravično in ga v vsem presega. Fromm poudarja tudi problematičnost samega pojma religije, ker ponavadi pod tem pojmom razumemo velike monoteistične religije, ki postulirajo enega in vsemogočnega Boga. Seveda pa nastopi terminološka zagata, kam torej uvrstiti religije "brez Boga", kot so budizem, taoizem. Fromm zato v skladu s humanistično tradicijo in nekaterimi protestantskimi teologi govori o X-izkušnji (*X-Erfahrung*), ki jo lahko najdemo v različnih religioznih ter filozofskih sistemih (kot je npr. Spinozov), ne glede na to, ali vsebuje pojem Boga ali ne.¹³ Za to izkustvo je značilno "izkusiti življenje kot problem", kar pomeni, da si človek prizadeva najti odgovore na osnovna eksistencialna vprašanja. Za X-izkušnjo je značilna tudi opustitev ega, pohlepa (in s tem nekaterih strahov), opustitev želje oz. ideje neuničljivega ega kot posebne entitete ter izpraznitev, da se lahko dogodi napolnitev s svetom. Da bi človek lahko transcendirал svoj ego, mora zapustiti ali zmanjšati svojo narcisoidnost. Še več, mora se osvoboditi vseh oblik incestuozne fiksacije in pohlepa, mora prevladati nada destruktivnostjo in nekrofilskimi nagnjenji. Mora biti sposoben ljubiti življenje.¹⁴ Ta izkušnja X je v različnih časovnih obdobjih pridobila različne pomene in predstavlja medsebojno vplivanje družbenih struktur in človekove zavesti na pojem transcendentalne izkušnje. Ti pojmi so se spreminjali in pridobivali različne oznake pod vplivom družbenih struktur, kar pomeni da je na Bližnjem vzhodu bil X izražen v ideji plemenskega vodje, kralja, s čimer je Bog postal vrhovni pojem judaizma, krščanstva in islama, ki pa je izšel iz družbenih struktur tistega časa. V Indiji je budizem lahko izrazil ta X v drugačni obliki, tako da ni potreboval pojma Boga kot vrhovnega vladarja.¹⁵ Celotna človekova evolucija, ki jo je prehodil iz padca v svet smrtnosti, je priložnost za njegov razvoj, saj v stanju enotnosti, kjer je stanje libi-

¹² Fromm, 1984, 117.

¹³ Fromm, 1984, 127.

¹⁴ Fromm, 1984, 129.

¹⁵ Fromm, 1984, 260.

dinalne fiksacije na očeta ali Boga najtesnejše, ni moč govoriti o resnični svobodi. V tem stanju ni resničnega spoznanja istovetnosti med Bogom in človekom. Človek je seveda zaužil sadež z drevesa spoznanja in preživel. Zgodila se je njegova preobrazba, postal je kakor Bog, od Boga ga loči samo smrtnost. Narejen po božji podobi, kot Bog, ampak ne čisti Bog. Da bi Bog to preprečil (spoznanje človekove enotnosti z Bogom), je izgnal Adama in Evo iz raja. Kača, ki je rekla *eritis sicut dei* ("bosta kot bogova"), je imela prav.¹⁶ V trenutku, ko človek prekine vezi s stanjem enotnosti ali rajsko eksistenco, se po Frommovi interpretaciji prične zgodovina in s tem tudi proces odtujitve. Odtujitev pomeni, da se človek doživlja kot necelovito bitje, ki si ponovno želi ustvariti to enotnost biti in narave ter se vrniti v njo. Človek je tako razcepljen, ker je prežet z eksistencialno dihotomijo, ker pripada naravi in jo hkrati transcendirata z zavestjo o sebi in izbiri. To dihotomijo lahko človek reši le z gibanjem naprej, samega sebe mora doživeti kot tujca v svetu, oddaljenega od sebe in od narave, da bi lahko ponovno postal eno s seboj.¹⁷

V stanju enosti, v rajskem stanju, ni skrbi, strahu, toda tudi ne odgovornosti in samostojnosti, to prinese šele nenehna evolucija človekove zavesti in biti, ki se odvija v konkretnih družbenih okoljih. Fromm opozori na kvalitativno razliko med *biti* in *imeti*. *Biti* pomeni pristen modus biti, pri čemer je človek osvobojen hedonističnih, nekrofilnih in sado-mazohističnih nagnjenj. *Imeti* pa pomeni kopičenje, negacijo vsega človeškega in pristnega. *Imeti* je neavtentičen način biti, saj človek postaja stvar, objekt, kar je v nasprotju s humanistično etiko in mislijo. Neavtentičen način biti pretvarja libidinalne fiksacije in strahove v bogove. V begu pred samo svobodo in odgovornostjo človek časti idole v obliki bogov, ali pa idole, kot so nacija, uspeh, kompetitivnost, tržna ekonomska usmeritev. Pomembno je prav vprašanje, ali je Bog, kot je poudaril Nietzsche, za modernega človeka res mrtev. Ali je sam Bog resnično le ostanek primitivnih stremeljenj in infantilne navezanosti na lik očeta, ki zadovoljuje otrokove želje in ga varuje pred svetom, ali pa je, kot meni Fromm, mrtev le eden od pojmov Boga. To vprašanje se lahko razdeli na dva dela: Ali je mrtev pojem Boga ali pa je mrtva izkušnja, na katero se ta pojem nanaša, oziroma najvišja vrednota, ki jo ta pojem izraža?¹⁸ Vsekakor je pojem Boga, ki se je pojavil pred dva tisoč leti, izgubil svoj pomen, nagovor za modernega človeka, toda kljub temu je pomem-

¹⁶ Fromm, 1984, 137.

¹⁷ Fromm, 1984, 155.

¹⁸ Fromm, 1984, 261.

bno prav vprašanje človekovega iskanja te transcendentalne izkušnje, vprašanje stvarjenja novih mitov in odgovor na eksistencialna vprašanja, ki so odvisna od duha časa, v katerem človek eksistira. Prazen pojem Boga je treba napolniti z novo vsebino, pomenom, ki bo izšel iz same človekove biti, njegovega lastnega poskusa najti odgovore na vprašanje eksistence. Zaključimo lahko z mislijo, da se je treba vprašati, ali ni morda človek mrtev. Zdi se, da je to osrednji problem človeka v industrijski družbi 20. stoletja.¹⁹ Odtujenost in nezanimanje za eksistencialna vprašanja o tem, kaj sploh pomeni biti, predstavlja velik problem modernega človeka.

FROMMOV POJEM ODTUJITVE IN VPRAŠANJE IZBIRE MED IMETI ALI BITI

Kakšen je torej Frommov odnos do obeh avtorjev, Freuda in Marxa, ki sta imela velik vpliv na njegovo misel. Vsekakor se odvija ne meji, je kritičen do obeh in v odmiku tako mainstreamovske psihoanalize kot marksizma razvija svoje videnje posameznika v konkretnem svetu. V tem poglavju se bomo dotaknili samo Frommovega odnosa do problema religije kot iluzije in koncepta odtujitve,²⁰ ki je ključen problem modernega človeka.

V poglavju knjige *Psihoanaliza in religija* se Fromm opre na Freudov koncept religije, ki je razumljen kot človekova nemoč in nezmožnost, da bi se soočil s silami, ki mu stojijo nasproti, torej naravnimi silami, kot tudi tistimi nagoni, ki so prisotni v njem samem. Človek se v boju z občutki in afekti bori s "proti afekti" (*Gegen-Afekten*), namesto da bi se soočil z njimi s posredovanjem razuma. Regresija v zgodnja stanja otroštva, ko smo bili v naročju staršev in s tem zaščiteni od zunanjih vplivov, je tisto kar tvori religiozno izkušnjo, saj je religija le ponovi-

¹⁹ Fromm, 1984, 262.

²⁰ Pojem odtujitve pomeni, da je subjekt ločen od svojega dela, od produktov svojega dela ali od lastnega jaza, družbe. Pojem odtujitve je doživel v okviru filozofije kritično analizo, uporabljali pa so ga poleg Marxa tudi Max Weber, Herbert Marcuse, Erich Fromm idr. Ericha Fromma so zaradi sprejetja pojma odtujitve in njegove aplikacije na področje psihologije oz. teorije jaza ali religije tudi ostro kritizirali. Kritika je merila predvsem na Frommovo nezadostno razlago nastanka in same strukture odtujitve; več o tej problematiki v knjigi *Problemi teorije fetišizma*, 1985. Ker je to eden izmed pomembnih konceptov, na katerem Erich Fromm gradi svojo teorijo, sem ga poskušal prikazati na tak način, kot ga je Fromm uporabljal v spisih, ki se nanašajo na problem modernega človeka. Prikaz kritike pojma odtujitve bi zahteval novo študijo, ki pa presega okvir tega članka.

tev izkušnje otroka.²¹ Pri procesu soočenja z različnimi silami v sebi, tako naravnimi kot afektivnimi, se človek bori s samim procesom potlačitve, ki je naraven odziv na različne pritiske. V tem procesu razvije človek, kar Freud imenuje iluzija, katere vsebina je zgrajena na podlagi otroške izkušnje.²² Ne samo to, tudi sama ideja Boga temelji v in izvira iz človekove želje, ki si zunaj sebe postavlja neko bivajoče, ki človeka v vsem presega. Seveda pa Fromm ne pristaja na idejo, da je pristna religiozna izkušnja le produkt nevrotičnih izkušenj iz zgodnjega otroštva, ampak je lahko na neki stopnji izraz izkušnje avtonomnega in zrelega posameznika. Fromm opozorja tudi na simplifikacijo Freudovih stališč (stališče, da je Freud absolutno proti religiji), ko pravi, da je Freudu pomembno prav to, da se človek mora osvoboditi od podrejenosti zunanjim silam v obliki avtoritete ali določene religije in živeti neodvisno od prisil. Fromm poudarja, da je tudi Freudu pomembno prav to, če človek opusti svojo iluzijo o Bogu – očetu in se sooči s svojo osamljenostjo ter nepomembnostjo v svetu, se bo znašel v položaju otroka in bo zapustil očetov dom. Edini cilj človekovega razvoja je premagati te infantilne fiksacije in se soočiti s samo realnostjo.²³ Za Fromma so pomembni ideali, kot so svoboda, samostojnost, razum in vsesplošen razvoj človekovih potencialov. Religija se odvija na presečišču dveh poti, tako posameznika kot tudi družbe. Freudova pozicija do religije v osnovi ni tako antireligiozna, kot se zdi na prvi pogled, saj Fromm opozori, da je tudi Freud mnenja, da je cilj človekove evolucije doseganje naslednjih idealov: spoznanje (um, resnica, logos), bratska ljubezen (*Menschenliebe*), zmanjšanje trpljenja, neodvisnost in občutek odgovornosti. Ti ideali tvorijo etično jedro vseh velikih religij, na katerih so utemeljene tako zahodne kot vzhodne religije: učenja Konfucija, Lao Ce-ja, Bude, prerokov in Kristusa.²⁴ Freudova kritika religije temelji na kritiki vsega tistega, še posebej tistih religioznih institucij, ki ovirajo samostojno in kritično mišljenje. Freudova kritika religije je utemeljena prav v točki, ko kritizira utemeljenost etike v nadbitnostno bivajočem ali Bogu. V trenutku, ko je etika utemeljena v Bogu, in ko je “Bog mrtev” (če uporabimo Nietzschejevo znano idejo), se s tem razblini tudi sama etika, kajti nima več svoje podlage. Fromm jasno definira tudi sam pojem religije, ki mu pomeni vsak sistem mišljenja in delovanja, skupen neki skupini, ki po-

²¹ Fromm, 1990, 236.

²² Fromm, 1990, 237.

²³ Fromm, 1990, 237.

²⁴ Fromm, 1990, 237.

samezniku nudi objekt predanosti in okvir, v katerem se lahko orientira.²⁵ Fromm zavzame tudi na videz malce pragmatično držo do samega fenomena religije, ko pravi, da ni pomembno vprašanje ali religija da ali ne, ampak katera je ta vrsta religije (*Art von Religion*), in ali omogoča razvoj človeka, razvitje njegovih specifičnih človeških sil ali pa jih hromi.²⁶ Fromm temu pojmu religije, ki daje človeku neki okvir delovanja oz. smisel, doda širši okvir, saj ne govori o sami vsebini religije (nekdo lahko veruje v eno, kamen, nacijo, vodjo, prednike, duhove), ne vrednoti vsebin same religije in iz njih ne izpeljuje teorije o religiji, ampak razume religijo kot omogočanje človekovega samostojnega ter kritičnega življenja. Humanistična religija se vseskozi osredotoča na človeka in skuša tudi v povezavi s psihoanalizo, ki ji je Fromm kot teoretik zavezan, razbiti iluzije in posameznikove infantilne projekcije ter fiksacije. Zanimivo definicijo religije podaja Fromm, ko pravi, da v kolikor so humanistične religije teistične, je Bog simbol za človekove lastne sile – moči, ki jih skuša človek v svojem življenju uresničiti, in ne simbol za moč in dominacijo, oblast, ki jo ima nad človekom.²⁷ V naslednjih odstavkih eksplicira, kaj pomeni ta interpretacija samega simbola Boga, ko pravi da sam Bog ni simbol moči, oblasti nad človekom, ampak simbol človekovih lastnih sil.²⁸ Kako je razumeti to interpretacijo religije? To lahko razumemo kot da je človek tisti, ki je vsaj potencialno celostna bit, ali pa si vsaj prizadeva za uresničitev človekovih lastnosti (svobode, ljubezni, solidarnosti). Vsakršna negacija človekovih specifičnih lastnosti vodi v raz-osebljanje človeka kot bitja. V humanistični religiji je Bog podoba (slika) “človekovega višjega bitja” (*das Bild des höheren Selbst*), je simbol tega, kar človek potencialno je ali kar naj bi postal. V avtoritarni religiji Bog poseduje, ima v lasti, kar izvorno pripada samemu človeku, njegov um in njegovo ljubezen.²⁹ Višje bitje je aktualizacija vseh lastnosti, ki so človeku svojs-tvene, je človek, ki ne časti idolov in ni odtujen od samega sebe. V procesu odtujitve nekatere človekove lastnosti prenehajo biti del človeka in postanejo last ali del samega Boga, ki sedaj človeku stoji nasproti in je podoba samega človeka oz. konglomerat njegovih lastnosti in želja. Bistveno je prav to, da vse, kar je pred tem človek imel (procesom projekcije in odtujitve) sedaj pripada Bogu in člove-

²⁵ Fromm, 1990, 241.

²⁶ Fromm, 1990, 244.

²⁷ Fromm, 1990, 245.

²⁸ Fromm, 1990, 255.

²⁹ Fromm, 1990, 255.

ku ni nič več ostalo. Človekova edina pot k njemu samemu je sedaj skozi Boga. V čaščenju samega Boga sedaj človek skuša navezati stik s tistim delom svoje biti, ki jo je skozi proces projekcije izgubil.³⁰ Fromm vseskozi skuša človeka osvoboditi prav teh procesov projekcije in same odtujitve od njegove lastne biti.

Fromm razume posameznika kot celostno bitje, ki pa je tudi družbeno bitje. Fromm si je v svojih delih vseskozi prizadeval prav za sintezo Marxove in Freudove misli, oba avtorja pa sta mu dala konceptualno ogrodje. Osrednji koncept, na katerem je gradil Fromm svojo misel, je prav koncept odtujitve. Odtujitev pomeni, da je svet (narava, stvari, drugi ljudje in človek sam) postal človeku tuj. Takšen človek nima izkušnje sebe kot subjekta svojih lastnih dejanj, kot osebe, ki misli, čuti in ljubi, ampak doživlja samega sebe samo skozi stvari, ki jih je ustvaril, in ti predmeti so manifestacija njegovih zunanjih sil. Človek je v stiku s samim sabo samo skozi proizvode, ki jih je sam ustvaril.³¹ Podoben proces se lahko dogodi tudi v religiji, kjer je človek izgubil samega sebe oz. njegove lastne moči so postale del Boga. S tem je človek ostal osiromašen in lahko eksistira le skozi dejavnost čaščenja sebi tujega in zunanjega vzroka. Človek, kot pravi Fromm, je spet lahko v stiku s samim sabo le skozi Boga, in to je prav tako specifična oblika odtujitve. Fromm se naveže tudi na svetopisemsko prepoved idolatrije, ki mu pomeni prav tako določeno obliko odtujitve človeka od samega sebe. Idol je seveda razumljen širše, saj se lahko napolni z poljubno vsebino. Idoli so za Fromma predvsem "človekove življenjske sile v odtujeni obliki". Človek zgradi idol, vanj projicira ter vloži svojo energijo, delovno ali čustveno in v tem čaščenju mrtve stvari sam postaja suženj stvari. Človek v stanju čaščenja sebi tujega in zunanjega vzroka ni zmožen uvida, da je idol predvsem njegova lastna stvaritev, ki prebiva zunaj njegove zavesti. Kar pomeni predvsem to, da je v čaščenju idolov podvržen projekciji svoje lastne, delne kvalitete, lastnosti v sebi. Človek tako ne doživlja sebe kot središča, iz katerega izhaja ljubezen in razum, ampak sam postaja stvar, vse okoli njega postaja stvar. Človek je potopljen v množstvo stvari.³² Odtujitev je prav bolezen modernega človeka in ta pojav najdemo prav povsod, v religiji, politiki in etiki. Odtujeni človek nima trdnega občutka identitete, ni sam svoj zakonodajalec niti na etičnem področju, ker v produkte svojega lastnega dela projicira "božanske lastnosti" in jih časti. Predmet kot objektivacija posamezni-

³⁰ Fromm, 1990, 256.

³¹ Fromm, 1984, 43.

³² Fromm, 1984, 55.

kove želje ali določene lastnosti človeka zaslužnji, ga odvrča od njega samega in gospodari nad njegovim psihičnim življenjem. Človek ne vlaga energije v spoznanje in uresničitev svojih sposobnosti, ampak je častilec idola (nacija, država, vodja), ki mu je zmožen podeliti iluzorno enost, ki jo je s procesom odtujitve izgubil. Frommovo pojmovanje religije je vsekakor bližje negativni teologiji in pa nekakšni obliki misticizma saj ga zanima predvsem izgradnja celovitega posameznika, ki se ne počuti ločenega od sveta in svoje lastne biti. Negativna teologija je v Frommovih delih prisotna prav zato, ker se zaveda, da z nobenimi pozitivnimi atributi ne moremo izčrpati samega Boga, ker je *Bog živo dejstvo* in ne statična stvar. Vsako poimenovanje fiksira pomen in s tem spremeni življenje v koncept ali predmet (Bog kot predmet je prav idol sam). Fromm na tej točki sledi judovski tradiciji, ko poudarja nesmiselnost idolatrije in pomembnost transcendentalne izkušnje X, ki predstavlja prav doživetje enosti z vsem bivajočim, svetom, kozmosom in naravo. Kot poudarja Rainer Funk, se misticizem ukvarja prav z izkušnjo enosti, ki se začne šele tedaj, ko je človek osvobojen vseh podob Boga (tudi konceptov), ko je osvobojen vsakršnega prizadevanja za dosego Boga in znanja o Bogu. Frommov pojem religije je tako bolj izkušnja vrhovnega smisla ali *ultimate concern*.³³ Religija je za Fromma pristen človeški fenomen, ki pa ga ne moremo ločiti od same ekonomije, politične in kulturne strukture, katere del je. Religija tako daje po Frommovi definiciji okvir, horizont, v katerem lahko človek najde svojo orientacijo v svetu in objekt svojega čaščenja. Človekova izbira v življenju je prav izbira med *imeti*, posedovati, in *biti*, gre za kakovost življenja. Pri sami izbiri načina biti sta pomembni prav biofilna in nekrofilna usmeritev človeka. Prva pomeni, da si človek prizadeva za vse, kar krepi človekovo voljo do življenja, predstavlja ustvarjalen, produktiven in neodtujen način biti v svetu, medtem ko je nekrofilna usmeritev negacija življenja, negacija ustvarjalnosti, ljubezni in svobode. Nekrofilna usmeritev spremeni vse živo v stvar, predmet, nagnjena je k uničevanju in idolatriji. Humanistična religija in etika, katere temelj je biofilna usmeritev, pa ne pristaja na antagonistično pojmovanje religije in psihoanalize, saj je psihoanalitik, kot ga razume Fromm, predvsem “zdravnik duše”. Zdravnik duše pomaga človeku odkriti procese odtujitve in mu razblini iluzije, čaščenje njegovih lastnih atributov, povzdignjenih na raven božanstva. Cilj človekovega bivanja je prav doživeti enost s svetom in osvoboditev tako od notranjih kot od

³³ Funk, 1975, 215–22.

zunanjih spon. Frommov pogled na svet in religijo ter njegova radikalna interpretacija Biblije je življenjska filozofija, ki razume religijo kot avtentičen, resničen človeški fenomen, ki lahko vodi v osvoboditev duha ali pa v njegovo suženjstvo. Fromm je radikalen prav s tem, ko zahteva, da se človek upre tudi samemu Bogu in si utre pot v neodvisnost in svobodo.

ZAKLJUČEK

Erich Fromm v svojih delih veskozi ostaja ukoreninjen v bogati tradiciji evropskega humanizma, ki je ponovno postavila v ospredje samega človeka. Fromm ni samo psihoanalitik, je filozof, kritik družbe, zanima ga vsakršna manifestacija svetega ter medsebojno sovplivanje družbe in posameznika. Frommova radikalna interpretacija Biblije vidi v prvem aktu neposlušnosti Adama in Eve začetek človeške zgodovine. Neposlušnost zapovedi samega Boga je tudi začetek procesa osamosvojitve človeka od primarnih vezi z rajsko enostjo in naravo. Ta interpretacija je v nasprotju z biblijsko, ki vidi padec v svet oz. izgon iz raja kot posledico človekove neposlušnosti in grešnosti. Ideali, ki so za Fromma pomembni, so predvsem svoboda, samostojnost, avtonomnost, prostost od iluzij in utvar ter religija kot človekovo pristno doživetje enotnosti s svetom. Psihoanaliza in religija nista antagonistični področji, saj je psihoanalitik zdravnik duše, ki človeku pomaga uvideti resnico njegovega psihičnega ustroja. Fromm se v svojih delih opira na judovsko tradicijo, zanima ga tudi misticizem ter negativna teologija. Poudarja nesmiselnost idolatrije, ki pomeni neavtentičen način biti in začetek procesa odtujitve posameznika od samega sebe.

BIBLIOGRAFIJA

- Fromm, E. (1942): "Faith as a Character Trait", *Journal for the Study of Interpersonal Process*, Washington, vol. 5, 307–319.
- Fromm, E. (1976): *Haben oder Sein, Die seelichen Grundlagen einer neue Gesellschaft*, Deutsche Verlags – Anstalt.
- Fromm, E. (1983): *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd.
- Fromm, E. (1984): *S onu stranu okova iluzije*, Naprijed, Zagreb.
- Fromm, E. (1984): *Dogma o Kristu, Bit čete kao Bog, Psihoanaliza I religija*, Naprijed, Zagreb.
- Fromm, E. (1987): *Človekovo srce, Njegov demon dobrega in zlega*, DZS, Ljubljana.

Fromm, E. (1990): "Psychoanalyse und Religion", v: Fromm, E., *Gesamtausgabe*, Band VI, *Religion*, Deutsche Verlag.

Fromm, E. (2002): *Človek za sebe, psihološka raziskava etike*, Amalietti in Amalietti, Ljubljana.

Funk, R. (1975): "Major points in Erich Fromm's Thought", v: *Laudatio at Symposium, Possibilities of Psychoanalysis: Retrospect and Prospect on the occasion of the 75th Birthday of Erich Fromm on May 24 1975 in Locarno, Switzerland*, dostopno na internetu <http://www.erich-fromm.de/e/index.htm?e/play.php?shownews=50>, 28. 6. 2005.

Horney, E. M. (1992): "Fromm's concept of Biophilia", *Journal of American Academy of Psychoanalysis*, vol. 20, 233–240.

Riha, R., Žižek, S. (1985): *Problemi teorije fetišizma*, DDU Univerzum, Analecta, Ljubljana.

Shapira, J. (1988): "Fromm and Judaism", prvič objavljeno v: Eletti, P. I., ed., *Incontro, con Erich Fromm*, Atti del Simposio Internazionale su Erich Fromm: "Dalla necrofilia alla biofilia: linee per una psicoanalisi umanistica", Firenze, 1986, 223–235, dostopno na internetu <http://www.erich-fromm.de/data/pdf/Shapira,%20J.,%201988.pdf>, 28. 6. 2005.

Vernant, J. P. (1975): *Poreklo grčke misli*, Dobra Vest, Novi Sad.

Vernant, J. P. (1994): *Mit in tragedija v stari Grčiji*, Prevodi, Ljubljana.

MAJA SUNČIČ¹

Antika v Ljubljani

Izveček: V članku analiziram sodobno uporabo antike v Ljubljani, s posebnim poudarkom na stanju antike v vsakdanjiku od vstopa Slovenije v EU maja 2004. Uporaba antike odseva slovenski imaginarij, zato jo je treba primerjati z uporabo pred (do 1990) in med tranzicijo (1990–2004) v Sloveniji. Po številu prodanih vstopnic je bil leta 2004 v Sloveniji najbolj priljubljen film epski spektakel Troja, leta 2005 pa se je dobro odrezal zgodovinski spektakel Aleksander. V obeh primerih lahko opazujemo mednarodno porast uporabe antike v popularni kulturi. Pri opazovanju razvoja uporabe antičnih imen v Ljubljani pa bomo primerjali stanje v centru in v BTC.

Gljučne besede: vsakdanje življenje, potrošništvo, imaginarij, popularna kultura, kulturna dediščina, Argonavti

UDK 316.7(497.4 Ljubljana):94(37/38)

Antiquity in Ljubljana

Abstract: The paper analyses the contemporary uses of antiquity in Ljubljana, focusing on the development of an antiquity trend in everyday life since Slovenia's accession to the EU in May 2004. Since the uses of antiquity reflect the Slovene national imaginary, they should be compared to those prevailing before and during the period of transition (until 1990 and between 1990 and 2004). According to the box-office figures, the epic spectacle Troy was the most popular movie in Slovenia in 2004, while the year 2005 witnessed the considerable success of the historical spectacle Alexander. The popularity of the two movies attests to the use of antiquity as an international trend. Examining the use of ancient names in Ljubljana, the paper compares trends in the centre of Ljubljana (the old town) to those in the Ljubljana Business and Trade Centre (BTC).

Key words: every day life, consumerism, imaginary, popular culture, cultural heritage, Argonauts

¹Dr. Maja Sunčič je raziskovalka na Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteti za podiplomski humanistični študij v Ljubljani. E-naslov: maja@ish.si.

ANTIKA IZ NAKUPOVALNEGA CENTRA?

Klasični jeziki, predvsem latinščina, so še vedno temelj humanistične izobrazbe, kot je v intervjuju leta 1987 za *Delo* izjavil dr. Primož Simoniti,² vendar je v sodobnem slovenskem imaginariju uporaba antike bolj povezana z nakupovanjem za zabavo in podobnimi kratkočasnimi dejavnostmi kot s humanističnimi idejami tudi v najširšem možnem kontekstu tega pojma.³

Socializmu ni uspelo, da bi si prisvojil antiko, kot je poudaril Močnik,⁴ ker je pri tem šlo za globlje ideološke spore, kot je šolski kurikulum, kar je po njegovem mnenju presenetljivo, saj bi lahko zelo učinkovito uporabljali antične naracije za upravičevanje socialistične ideologije. V drugih jugoslovanskih republikah s tem namreč niso imeli težav, kar izpostavlja tudi v svoji doktorski disertaciji Matej Hriberšek,⁵ vendar se analize ideoloških motivov ne loteva. Antika in antični študiji so v obdobju socializma na Slovenskem bili trn v očesu takratne vladajoče ideologije, zato se je stroka večinoma ukvarjala s poskusi, kako klasične jezike, tj. latinščino, ohraniti na šolskem programu, in ne z drugimi vidiki možne uporabe antike. V drugi polovici 80. let 20. stoletja se je v Sloveniji pojavilo veliko publicističnih prispevkov, v katerih je lahko razbrati ponovno zanimanje za antiko predvsem z vidika splošne humanistične izobrazbe, ki naj bi jo predvsem usmerjeno šolstvo v bivšem sistemu zelo okrnilo ali celo povsem pohabilo. Zanimanje za “renesanso” antičnih študij in pouka klasičnih jezikov zasledimo predvsem pri kritičnih intelektualcih, ki so se takrat organizirali okoli revije *Mladina*.⁶ Njihove pobude in strategije ponovne uvedbe antičnih vsebin je treba kontekstualizirati v takratne družbenopolitične razmere, ki so postopoma vodile v dezintegracijo SFRJ in propad socialistične ideologije,

² Simoniti, 1987.

³ Pred invazijo ideologije nakupovalnega centra, ki uničuje tudi barthesovski “užitek v tekstu” (*le plaisir du texte*) je že leta 1990 svarila Florence Dupont v paradigmatični študiji, kjer je primerjala užitek v Homerju (v antiki) z užitkom v gledanju limonad, kot npr. Dallas, Dupont, 1990.

⁴ Močnik, 1988.

⁵ Hriberšek, 2002.

⁶ Predvsem 4. številka *Mladine* prilogi Pogledi, 13, 1986, 19-30 z naslovom *Latinščina*. Številko je uredil Peter Srakar, ki je napisal tudi večino prispevkov ter zbral mnenja strokovnjakov. Omenimo lahko tudi članka Bojana Baskarja, “Latinščino se bo vrnilo ljudstvu”, *Mladina*, 18. 4. 1986, Tončija Kuzmanića, “Tko još znade latinski? Da li se Apel Društva klasičnih filologa zaista nekome obrača”, *Danas*, 14. 7. 1987. Glej tudi Baskar, 1988, Hriberšek, 2002.

ter jih primerjati s konteksti, v katerih se antika pojavlja v tranzicijskem obdobju. Medtem ko je bila antika v obdobju po drugi svetovni vojni do leta 1990 odrinjena na rob in je skoraj izginila zaradi domnevnih povezav s cerkvijo ter elitističnimi koncepti, je obdobje po letu 1990 pokazalo, da je “novi” potrošniški ideologiji v Sloveniji uspelo tisto, kar je socializmu spodletelo – prisvojiti si antiko ter antične vsebine in jih povsem vključiti v mehanizme trženja blaga in storitev, pri čemer v Sloveniji prednjačita poslovni dejavnosti trgovine in turizma. Kljub željam po ponovni vzpostavitvi ideje elitnosti antičnih študij (če domnevamo, da so nekoč res bile elitne), realnost ne govori v prid elitizma. Na spornost elitističnega obravnavanja antičnih študij opozarja tudi Škiljan,⁷ saj pravi, da gre zgolj za fiktivno elito, ki se je ne da ne družbeno ne ekonomsko dokazati. Antika je času in prostoru primerno “vulgarizirana”, ali če uporabimo slovenski “tehnični termin”, BTC-izirana.

SLIKA 1: SMEROKAZ ZA ATLANTIS IN KOLOSEJ

⁷ Škiljan, 2004.

⁸ Vir: <http://www.kolosej.si/lestvice/2004/>, 5. 7. 2005. Film *Aleksander* si je v kinocentrih Kolosej ogledalo 19.240 gledalcev. Vir: Kolosej.

O ANTIKI – NIČ NOVEGA?

Da smo Slovenci veliki “antikoljubi”, naj bi dokazala tudi izredna uspešnost epškega spektakla *Troja*: film je bil najbolj gledan v Sloveniji v letu 2004, saj si ga je ogledalo 109.492 gledalcev.⁸ Drugi veliki spektakel, ki je drugje štartal že proti koncu leta 2004, v Sloveniji pa februarja 2005, Stonov zgodovinski spektakel *Aleksander*, se je v Sloveniji ravno tako dobro odrezal, čeprav ni bil tako priljubljen kot leto pred tem *Troja*. Takšni primeri se umeščajo v mednarodno obnovljeno zanimanje za antične motive po dolgoletnem zatišju – antično filmsko renesanso je začel velik uspeh Scottovega *Gladiatorja* v 2000.⁹ Takšne primere bi lahko obravnavali tudi v izoliranem slovenskem kontekstu, če bi želeli analizirati vzroke za finančni (ne)uspeh, vendar bolj odsevajo ameriško in s tem globalizirano recepcijo antike.

“Antičnost” druge polovice leta 2004 je svoj višek dosegla v poletnih olimpijskih igrah v Atenah avgusta, ko so se igre končno vrnile “domov”¹⁰ – Grki so končno dobili priložnost, da unovčijo svoje korenine in jih zapakirane v vedno privlačni embalaži turističnih storitev prodajo vsemu svetu pod geslom “kulturalna dediščina človeštva”. Praznovanje atenskih iger je bilo malo antično in zelo skomercializirano – povsem v skladu s pričakovanji takšnega megadogodka, ko moramo geslo *celebrate humanity* brati kot *celebrate (globalized) consumerism*. Z antiko so nas tako bombardirali različni mediji, ki so kar tekmovali, kdo bo antiko predstavil na čim zanimivejši način. Samo na sebi je to sicer dobrodošlo, vendar pri tem sploh ni šlo za antiko in za zanimanje za antiko, ampak za vse tiste skrite simbolne vrednosti, ki so bile lansirane v različne etre in sprejete od različne publike. Antika je bila v zraku in z zaprtjem iger je dobesedno iz tega etra tudi izpuhtela nazaj na zaprašene police tja, kjer je vseskozi bila – v potrošništvu.

Ko smo konec decembra 2003 zaključevali redakcijo zbornika *Antika za tretje tisočletje*,¹¹ kljub analizi uporabe “antike” v sodobni slovenski popularni kulturi ni bilo jasno, kam – in če sploh kam – je ta usmerjen v Sloveniji. Spremembe od konca 2003 do danes (julij 2005) lahko opazimo, čeprav morda to sploh niso

⁸ Winkler, 2004, ki se v svojih študijah veliko ukvarja z analizo antike in antične motivike v popularni kulturi, predvsem v filmih, natančno analizira ponovni vznik “antičnega” Hollywooda.

¹⁰ Na temo vrnitve “domov” smo na ISH maja 2004 organizirali znanstveno konferenco Vse poti vodijo v Atene.

¹¹ Sunčič, 2004a.

spremembe v pravem pomenu besede, ampak dejansko samo nadaljevanje procesa, ki se je izkristaliziral predvsem v drugi polovici 90. let 20. stoletja: v popularni kulturi antika še naprej ostaja potrošniško zaznamovana. Vprašanja, ki smo si jih zastavili, še vedno ostajajo samo fragmentarno pojasnjena, saj odgovora ni mogoče najti v sedanjosti, ampak je pod drobnogled treba vzeti vsaj zadnjih 20 let in kontekste družbeno-politično-ekonomskih sprememb v tem obdobju. V članku zato nameravam dodati samo še nekaj koščkov v sestavljenki in predstaviti vidike “antike v vsakdanjiku” v obdobju po maju 2004, ko lahko opazujemo razvoj uporabe antike, ki je vezana v prvi vrsti na BTC.

SLIKA 2: SMEROKAZ ZA MILLENIUM IN EMPORIUM

Svojo tezo želim podkrepiti tudi s fotografskim materialom, ki s svojo monumentalnostjo in vseprisotnostjo (nekateri napisi so se pojavili v obdobju po oddaji prispevka za omenjeni zbornik) pričajo oziroma morda celo nalašč želijo pričarati antičnost. Antična imena so izpostavljena, na napisih, na smerokazih, zdi se, kot da bi vstopili v BTC-izirani antični svet, ki še vedno ali še bolj ko prej spominja na Las Vegas. Antika ni predstavljena kot majhno blago ali majhna storitev, ampak kot monumentalna konstrukcija nakupovalnega centra, kjer arhitekturni nelepoti daje dodano vrednost (kvazi)antično megalomanskih razsežnosti.

SLIKA 3: SMEROKAZI ZA "ANTIČNA" POSLOPJA: TRGOVSKE HIŠE, MULTIPLEKSNI KINO IN KONGRESNO DVORANO

ANTIKA V "MESTNI ČETRTI BTC"

Obravnava "poantičenja" BTC oziroma BTC-izacije antike pa ni zanimiva samo zaradi velikosti, ampak tudi zaradi medijske pozornosti, saj o drugih "antičnih" pojavih mediji sploh ne poročajo. Čeprav bi pričakovali, da bi v mnogih intervjujih in podobnih promocijskih prispevkih naleteli na vsaj kakšno razlago, zakaj so si izbrali ravno antično ime, tega tudi v obravnavanem obdobju nismo zasledili. 22. aprila 2005 so v BTC odprli vodno mesto Atlantis. Našli smo izjavo, kdaj je bilo izbrano ime: "Petnajst mesecev po podpisu pogodbe za gradnjo Vodnega mesta (ime Atlantis je bilo izbrano nekaj mesecev kasneje) je največja naložba v zgodovini BTC v zaključni gradbeni fazi."¹² Na spletni strani, kjer predstavljajo ponudbo, po pričakovanju ne razlagajo vzroka za izbiro antičnega imena, ki bi se v slovenski obliki glasilo Atlantida. Dnevnik *Finance* je poročal, da je bila slovenska oblika antičnega imena v igri: "Poskušali smo namreč preveriti informacijo, da so imeli pri izbiranju imena za vodno mesto Atlantis [...] nekaj težav. Po naših informacijah so namreč iz agencije Pristop sprva predlagali ime Atlantida in za "avtorstvo" zahtevali več kot mili-

¹² Dejan Vodovnik, "Novi dom za Neptuna", *Delo*, 6. 1. 2005.

jon tolarjev. Ker predsednik uprave BTC Jože Mermal tega zneska ni hotel plačati, so se odločili ime poiskati na "vabljenem natečaju". [...] V telefonskem pogovoru pa je Ovnova nato dejala, da so novo ime vodnega parka, *na prvi pogled precej podobno Pristopovemu predlogu*,¹³ poiskali z brskanjem po svetovnem spletu."¹⁴ Maja Oven iz BTC z objavljenim popravkom članka v *Financah* ponudi presenetljivo pripombo o vzrokih za izbiro antičnega imena: "V BTC se nismo odločili za imena, ki so nam jih ponujale agencije; tako tudi ne za Pristopov predlog Atlantida, *saj je ime bilo neustrezno z vidika interpretacije imena*."¹⁵ Prek našega časopisa *BTC Vodnik* smo obiskovalce BTC Cityja pozvali, da podajo predlog za ime vodnega parka in nato povabili obiskovalce naših spletnih strani, da glasujejo za njim najljubše ime. Izbrali so ime Atlantis."¹⁶ Če je obrazložitev Maje Oven resnična, slednje zelo dobro odseva "antikoljubnost" pri Slovencih, ki je povezana zgolj s potrošništvom in zelo oddaljena od izvirnega pomena, v tem primeru imena Atlantis, slovensko Atlantida.

Iz intervjuja z Jožetom Mermalom, predsednikom uprave BTC in enim izmed najbogatejših Slovencev,¹⁷ tudi ne zvemo, zakaj si je izbral antično ime in ali nemara po vseh teh imenih (in velikih napisih) ne gre celo za koncept: "Rekli ste, da ste radi tudi v vodi. Je to morda eden izmed razlogov, da gradite na obrobju BTC novo vodno mesto, ki se bo imenovalo Atlantis? *Da, vesel sem, da se bomo lahko namakali. Mislim, da bom v vodnem mestu preživel kar nekaj svojega prostega časa, kjer bom užival v radostih vodnih norčij*."¹⁸

Mitološko ime domnevnega šestega (potopljenega) kontinenta je precej zaznamovano, saj ima negativne konotacije, s katerimi se poimenovalci gotovo ne želijo poistovetiti (morda tako lahko razumemo izjavo Ovnove o neustreznosti imena z vidika interpretacije?). Hvalijo se samo z velikim arhitekturnim in programskih dosežkom ter številom letnih obiskovalcev: "Vodno mesto Atlantis je edinstvena in najnovejša pridobitev BTC Cityja, saj je ravno Atlantis razlog, da je

¹³ Ime je seveda identično, saj je Atlantis po slovensko Atlantida, moj poudarek.

¹⁴ "Tudi v BTC je Atlantida potonila", *Finance*, 6. 4. 2005.

¹⁵ Atlantis je po pravilih v knjigi *Antična imena po slovensko Atlantida*. Ni jasno, na kateri vidik interpretacije imena se referira Ovnova.

¹⁶ Maja Oven, "Tudi v BTC je Atlantida potonila", *Finance*, 7. 4. 2004.

¹⁷ Mermal je 10% lastnik BTC, knjigovodska vrednost 31. 12. 2004 je bila 1,8 milijarde tolarjev, Silvester Šurla, "Pohod milijarderjev", *Mag*, 4. 5. 2005.

¹⁸ Tone Fornezzi, "Ni uspeha brez športa", *Slovenske novice*, 9. 10. 2004. Podobno ne najdemo razlag drugih antičnih imen v BTC, Sunčič, 2004a.

SLIKA 4: VODNO MESTO ATLANTIS

City s tem arhitekturnim in programskih dosežkom postal največje poslovno, nakupovalno, rekreativno-zabaviščno in kulturno središče v Evropi, ki ga letno obišče več kot 18 milijonov obiskovalcev.”¹⁹ Kot smo bili priča tudi pri predhodnih otvoritvah “antičnih” ustanov v BTC, sta bili gradnja, predvsem pa otvoritev Atlantisa deležni velike medijske pozornosti²⁰ in imeli prominentne botre, saj so odprtju poleg predsednika uprave BTC Jožeta Mermala sodelovali tudi ljubljanska županja Danica Simšič in minister za šolstvo in šport Milan Zver.²¹ Podobno kot pri problematiki prodajaln in kinodvoran v mestu, ki jih je ponudba BTC močno načela in nekatere tudi uničila, so se tudi ob odprtju vodnega mesta pojavile skr-

¹⁹ Vir: www.nzt-nta.si/default.asp?id=4981, 7. 7. 2005.

²⁰ “Zabava ob 50-letnici BTC”, *Slovenske novice*, 10. 6. 2004: “Praznovanje spada v sklop 50 dogodkov ob 50-letnici podjetja [...] - in se bodo zaključili z otvoritvijo Vodnega mesta Atlantis v marcu 2005.” “Abraham z največjo naložbo v Sloveniji”, *Delo*, 10. 1. 2005; Božena Križnik, “Že prvo leto pričakujejo dobiček”, *Delo*, 20. 4. 2005; Dejan Vodovnik, “V Atlantisu 90 delovnih mest”, *Delo*, 20. 4. 2005; “Vodno mesto Atlantis izziv za Evropo”, *STA*, 21. 4. 2005; Novica Mihajlovič, “Atlantis bo porabil za cele Domžale vode na leto”, *Finance*, 6. 4. 2005; “BTC hoče več kopalcev kot Terme Čatež”, *Finance*, 24. 5. 2005; Mladen Miković, “Atlantis bo spreminjal navade”, *Finance*, 1. 4. 2005.

²¹ “Vodno mesto Atlantis je odprlo svoja vrata”, *Delo*, 21. 4. 2005.

bi pri konkurenčnih kopališčih.²² Podobno kot npr. pri Emporiumu “antičnost” ne bo ostala omejena zgolj na Ljubljano, ampak jo nameravajo prenesti tudi v druga slovenska mesta – Atlantis bodo dobili tudi v Velenju.²³

SLIKA 5: REKREATIVNI CENTER MILLENNIUM

Da se BTC zdaj dojema kot mestna četrt Ljubljane, lahko razberemo iz izjave Vere Lavrenčič, odgovorne projektantke za Atlantis iz ljubljanskega Biroja 71: “Zame je staro središče Ljubljane čudovito in ima najvišjo kakovost urbanega kompleksa. V njem se srečuje in uživa vse mesto. Seveda pa stari del mesta ne more zadovoljevati sodobnih potreb in funkcij. Iz svojega dolgoletnega spoznavanja mest po vsem svetu lahko povem, da je BTC odlična mestna četrt, ker deluje in je polna življenja. Marsikje v svetu vidiš nove mestne četrti, ki ne delujejo, zato je treba funkcionalno kakovost BTC spoštovati. Z Atlantisom se njegova vsebinska ponudba še bogati.”²⁴ Gorazd Suhadolnik²⁵ ugotavlja: “Seveda ne gre zaradi

²² “Atlantis za Ježico ni konkurenca”, *Delo*, 24. 5. 2005; Maja Čakarić, “Atlantis ne bo zmanjšal obiska”, *Delo*, 21. 4. 2005.

²³ Dejan Vodovnik, “Atlantis v Ljubljani odprl vrata, jeseni začnejo graditi drugega v Velenju”, *Delo*, 22. 4. 2005.

²⁴ Gorazd Suhadolnik, “Papež vodnih parkov”, *Delo*, 22. 4. 2005.

²⁵ “Butec city”, *Delo*, 23. 4. 2005.

moje ignorance BTC-ju nič slabše. Nasprotno, tako poln je, da ga kar razganja od dogajanja. Postal je novo mestno središče: sicer s kopicco pomanjkljivosti in brez urbanega okusa, a s svojo ogoljeno funkcionalnostjo, ki stopi medlo voljo v frigidnost zapravljanja. Če ne kupuješ, nimaš tam kaj iskati. Pločniki so nepomembni, ker vsi prihajajo z avtomobili. Zelenic in dreves ni, ker jih ne prodajajo. Potrošniki se vda- no prepuščajo razstavi obilja in čezmerne porabe, potešitve pa od nikoder.”

SLIKA 6: BAR ODISEJ, DEL CENTRA ZA ZDRAVJE (WELLNESS CENTRE) KALIPSO

“Antični” ponudbi je Kolosej dodal svoj bowling center Gladiator (del Arena Vodafone live!), ki se po imenu dobro ujema s Kolosejem. Direktor KD Group Matjaž Gantar, ki ima v lasti Kolosej in Gladiator, je ravno tako eden izmed najbogatejših Slovencev,²⁶ iz česar lahko sklepamo, da je uporaba antičnih imen v BTC finančno zelo donosna naložba. Drugače kot pri drugih poimenovanjih so se potrudili, da ponudijo tudi kratko zgodbo o zgodovini bowlinga in povezavi z antiko: “Precej gotovo pa je, da so ga igrali že v času Rimljanov. Morda je Cezar z Brutom igral v isti ekipi in so se težave začele, ko je Julij v pomembni igri zgrešil sedmi kegelj. Kdo ve?”²⁷ Tudi odprtje Gladiatorja je bilo deležno precejšnje

²⁶ Gantar je lastnik KD Holding in KD Group, njegova borzna vrednost je bila 2,67 milijarde dne 25. 4. 2005, Silvester Šurla, “Pohod milijarderjev”, *Mag*, 4. 5. 2005.

²⁷ Vir: promocijski material.

medijske pozornosti, čeprav precej manjše kot Atlantisa in pred tem npr. Koloseja ali Emporiuma.²⁸ Na otvoritvi se je kar trlo slovenskih pomembnežev, saj so privabili Zorana Thalerja, Zorana Jankoviča, Luko Špika, Draška Veselinoviča, Edvarda Ovna, manjkala ni niti nekdanja študentka ISH Jerca Legan.²⁹ Po pričakovanju spet nihče ni komentiral antičnega imena ali vsaj kaj pripomnil glede novega antičnega imena v BTC-jevski mestni četrti.

SLIKA 7: KONGRESNA DVORANA MERCURIUS ALI LASVEGAŠKA ANTIKA PO SLOVENSKO

Drugi “antični topoi” v BTC še vedno ostajajo brez spremljevalne naracije, ki bi morda še dodatno zaokrožila ponudbo, vendar zaradi monumentalnosti betona govorijo (nemo) zgodbo o ustanovitvi “novega mesta” BTC oziroma vsaj nove mestne četrti BTC, ki se je zaradi pomanjkanja zgodovine in korenin zatekla k antiki, si jo na nek način prisvojila (brez mita o nastanku) in postala – kot tudi sami poudarjajo – najživahnejša in najhitreje rastoča ljubljanska mestna četrt.

²⁸ Sunčič, 2004a, 227–234.

²⁹ “Igra za terminatorje”, *Več*, 27. 5. 2005.

SLIKA 8: MERKUR

SPREHOD PO SLEDEH JAZONA – PRVEGA LJUBLJANČANA

Onstran BTC-jevskih apropracij antike smo tudi v mestu deležni poskusov, da bi s kvazi- oziroma s psevdozgodovinskimi razlagami privabili potrošnike. Tako bomo naleteli na zelo razširjeno razlago, zakaj je zmaj simbol mesta Ljubljane: “V davnini je grški junak Jazon s tovariši z ladje Argonavti ukradel kolhidskemu kralju zlato runo – kožo zlatega ovna. Ladja Argo je bežala pred zasledovalci in zašla v ustje Donave, namesto da bi krenila na jug po Egejskem morju. Poti nazaj za preganjance ni bilo, zato so nadaljevali vožnjo proti toku Donave, Save in končno Ljubljanice. Ob izviru Ljubljanice so se ustavili, razstavili ladjo, si kose naložili na ramena, ladjo tako prenesli do obale Jadranskega morja, jo tam spet sestavili in nadaljevali pot proti domu. Na ozemlju med današnjo Vrhniko in Ljubljano so Argonavti našli veliko jezero in ob njem barje. Tu nekje je njihov poglavar Jazon naletel na strašno močvirsko pošast, se z njo boril in jo ubil. To naj bi bil ljubljanski zmaj, ki danes domuje na vrhu grajskega stolpa na ljubljanskem grbu.”³⁰

³⁰ Vir: www.ljubljana-tourism.si/index.cgi?body=bo1, 7. 7. 2005. Primerjaj: www.ljubljana.si/ljubljana/predstavitev/default.html, 7. 7. 2005. O Ljubljani, Argonavtih in Jazonu primerjaj tudi Drnovšek, 1994; Trampuž Orel, 2002; Vuga, 1995, 2003;

SLIKA 9: GOSTILNA ZLATA LADJICA KOT JAZONOV VARNI PRISTAN: KOMBINACIJA
ZLATEGA RUNA IN LADJE ARGO

Podobno razlago zgodovine Ljubljane bomo zasledili na različnih spletnih straneh v slovenščini in v angleščini. Celó na spletni strani Pošte Slovenije bomo pri opisu znamke z Ljubljanskim gradom (celina pismo Ljubljana) naleteli na razlago, da je Jazon prvi Ljubljančan: “Po legendi velja za ustanovitelja Ljubljane grški kraljevič Jazon, ki je s prijatelji na ladji Argo priplul iz Črnega morja, po Donavi in Savi, do izvira Ljubljanice.”³¹ Podobno preberemo tudi na spletnih straneh Mestne občine Ljubljana.³² O tem, da je bil Jazon prvi Ljubljančan, niso tako prepričani na spletni strani Ljubljana Calling, saj na koncu pravijo: “Veliki zmagovalec Jazon pa je bil, če verjamemo legendi, prvi Ljubljančan.”³³ Celó na predstavitveni strani ob evropski konferenci ministrov za promet, kjer na kateri je imel pozdravni govor tudi nekdanji minister dr. Marko Pavliha, bomo prebrali o povezavi Ljubljane z Argonavti in njenim prvim meščanom Jazonom.³⁴ “Prvega Ljub-

³¹ Vir: www.posta.si/Namizje.aspx?tabid=239&artikelid=5196, 6. 8. 2004.

³² Vir: www.ljubljana.si/turizem/zgodovina/, 6. 8. 2004; www.ljubljana.si/7kz/index_3.html, 6. 8. 2004.

³³ Vir: www.ljubljana-calling.com/inCallingZnZgodovina.htm, 7. 7. 2005.

³⁴ Vir: www.sigov.si/mpz/cemt/2slo/slo1.html, 6. 8. 2004.

ljančana” oziroma “ustanovitelja Ljubljane” Jazona pa v imenih v Stari Ljubljani ne bomo našli. Na spletnih straneh priljubljenega lokala ob Ljubljanici Zlata ladjica razlagajo ime in povezavo z Jazonom, Argonavti, Ljubljanico in zlato ladjico: “Zato, ker so se tod mimo z rečnimi ladjami prevažali že Emonci alias rimski Ljubljančani. [...] In tod mimo je pred kolhidskim kraljem bežal že Jazon ter Argonavti z ukradenima zlatim runom in Medejo.”³⁵

SLIKA 10: PODJETJE JAZON V ELITNEM LJUBLJANSKEM NASELJU ŽUPANČIČEVA JAMA

V nasprotju z Vrhniko, ki vsako leto ponuja vedno večje Argonavtske dneve z razkošnimi ljudskimi veseljami,³⁶ ki se jih udeležuje tudi grški ambasador v Sloveniji. Celó Brezovica ponuja svojo “Argonavtiko”: “V Podpeči pod Krimom domačini gradijo ladjo z mlinskim kolesom, podobno argonavtski, s katero so, tako pripovedka, grški Argonavti po Ljubljanici pripluli do Vrhniko. Čeprav je bila splavitev ladje načrtovana že letos, se bo zaradi evropske direktive o varstvu narave zavlekla, pravi sogovornik. Namenjena bo za ekskurzije v brezoviški občini, včasih pa bo plula do Ljubljane in v nasprotni smeri do Vrhniko.”³⁷ Najuspešnej-

³⁵ Vir: www.gpl.si/zlata_ladjica.htm, 6. 8. 2004.

³⁶ Sunčič, 2004a.

³⁷ Uroš Urbas, “Brezoviški podjetniki gradijo ladjo za ekskurzije med Ljubljano in Vrhniko”, *Finance*, 5. 8. 2004.

še utelešenje Argo ne bomo našli v centru ali v Stari Ljubljani, ampak v naselju Zupančičeva jama, kjer je sedež podjetja za pisarniški material Jazon. Na logotipu lahko vidimo ladjico, ki spominja na slavno argonavtsko plovilo.

SLIKA 11: ANTIKA FERJAN, STARA LJUBLJANA

SLIKA 12: FENIKS, ANTIKA IN GALERIJA Z RAZGLEDOM, KONGRESNI TRG

Sprehod po Jazonovem mestu, kjer po mnenju Dnevnikovega novinarja živimo varno, ker nas je grški junak rešil pošasti,³⁸ ne ponuja zadostne “antične” paše za oči. Predvsem na najbolj obiskanih turističnih predelih antičnih imen ni veliko oziroma se skrivajo v ozkih uličicah. Antiko kot svoj emblem najpogosteje uporabljajo za imena starinarnic, kjer je analogija z *antique* in *antique-dealer* zgrešena, saj v slovenščini antika ne pomeni “starina”, “starinarnica”.

SLIKA 13: ANTIKA NA KLJUČAVNIČARSKI ULICI, STARA LJUBLJANA

Drugače kot v “antični mestni četrti BTC” v starem mestnem jedru ne nastajajo nova podjetja, trgovine in podobno z antičnimi imeni, ampak se kvečjemu zapirajo stara. Ena izmed redkih novih in zelo uspešnih lokacij z antičnim imenom je Bachus nasproti parka Zvezda, ki sem ga že večkrat analizirala³⁹ in ki še vedno ostaja v oči bijoč predvsem zaradi napačno napisanega imena (Bachus namesto Bacchus). Po načinu zabave in priljubljenosti Bachus bolj spominja na stanje znotraj BTC, saj privablja široke potrošniške množice. Kulturno-zgodovinske povezave ni, ravno tako ne obstaja nobena spremljevalna naracija. Zaradi svoje lege nasproti zgradbe Univerze v Ljubljani Bachus predvsem priča o nekultivira-

³⁸ “V Ljubljani živimo v miru, ker je Jazon ubil strašnega zmaja”, *Dnevnik*, 21. 8. 2004.

³⁹ Sunčič, 2004a, 2004b.

nosti in nezmožnosti tudi zgolj površinske apropiacije, ki bi se kazala v pravilnem zapisu tako znanega in razširjenega antičnega imena.

SLIKA 14: ANTIKA CARNIOLA, TRUBARJEVA ULICA

SLIKA 15: BAC(C)HUS V PARKU ZVEZDA ŠE VEDNO VZTRAJA BREZ ENE ČRKE:
POTROŠNIKI SE ZA TO NE ZMENIJO.

Analiza antike v Ljubljani spet odpira priljubljeno vprašanje, čigava je antika, ki pa se je premaknilo v polje neke druge ideologije. Antika tako obstaja v paralelnem svetu, v potrošniški ideologiji, ki sta ji sovražni tako leva kot desna politična opcija v Sloveniji (npr. uspeli referendum o zaprtju prodajaln ob nedeljah). Potrošništvo se zaradi svojih značilnosti kaže kot edina liberalna različica antike, ki si ne želi prisvojiti šolskega sistema in indoktrinacije ter suvereno odgovarja na vprašanje, čigava je antika – od vsakega, ki kupi, – ter s tem povsem ovrže navdušen vzklik kolegice Julijane Visočnik,⁴⁰ da je “antika zagotovo povsem naša”, saj bi jo lahko avtoironično parafrazirali: “antika je od vsakogar, samo naša ne!”.

Fotografije: Tiva Vlaj⁴¹

BIBLIOGRAFIJA

- Baskar, B. (1988): *Latinščine, prosim! Latinščina in njeno izganjanje na Slovenskem, 1849–1987*, Ljubljana.
- Drnovšek, M. (1994): “Kronologija in zgodbe o Ljubljani”, Ljubljana = Laibach = Luwigana: 850 let prve omembe Ljubljane v pisnih virih.
- Droit, R.-P., ur. (1991): *Les Grecs, les Romains et nous: l'Antiquité est-elle moderne?*, Pariz.
- Dupont, F. (1990): *Homere et Dallas. Introduction a une critique anthropologique*, Pariz.
- Hanson, V. D., Heath, J. (1998): *Who Killed Homer? The Demise of Classical Education and the Recovery of Greek Wisdom*, New York.
- Hanson, V. D., Heath, J., Thornton, B. S. (2001): *Bonfire of the Humanities: Rescuing Classics in an Impoverished Age*, Intercollegiate Studies Institute, Wilmington.
- Hriberšek, M. (2002): *Analiza metodičnega pristopa v slovenskih osnovnošolskih in srednješolskih učbenikih in priročnikih za klasične jezike od 1850 do 2000*, doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- Joshel, S., Malamud, M., McGuire, D. T., ur. (2001): *Imperial Projections: Ancient Rome in Modern Popular Culture*, Baltimore.

⁴⁰ Visočnik, 2005, 151.

⁴¹ Tivi Vlaj se zahvaljujem za prijaznost in potrpežljivost pri zbiranju fotografskega materiala, brez katerega bi antika v Ljubljani in tudi širše ostala zgolj v besedah.

- Knox, B. (1994): *Backing into the Future: The Classical Tradition and its Renewal*, New York.
- Macqueen, J. G. (1998): "Did Argonauts of Greek Myth Go Underground in the Slovene Karst? = Ali so Argonavti iz grškega mita prečkali slovenski kras pod zemljo?", *Acta carsologica*, 27/1, 371–393.
- Malamud, M., McGuire, D. T. (2001): "Living like Romans in Las Vegas: The Roman World at Caesars Palace", v: Joshel, Malamud, McGuire, 2001, 249–269.
- Merc, V. (2005): "Rimske terme v sodobnem zdraviliškem turizmu", *Keria* VII/1, 99–113.
- Močnik, R. (1988) "Latinum est, non legitur", v: Baskar, 1988, I–XIV.
- Rose, P. W. (2001): "Teaching Classical Myth and Confronting Contemporary Myths", v: Winkler, 2001a, 291–318.
- Simoniti, P. (1987): "Z latinščino stoji in pade humanistična inteligenca. Pogovor o klasičnih jezikih", *Delo*, 2. 6. 1987.
- Slapšak, S. (2004): "Težavna dediščina ali študij antike kot tekoče zrcalo", v: Sunčič, M., Senegačnik, B., ur., *Antika za tretje tisočletje*, Ljubljana, 19–31.
- Sunčič, M. (2004a) "Antika za vsakdanjo uporabo", v: Sunčič, M., Senegačnik, B., ur., *Antika za tretje tisočletje*, Ljubljana, 213–238.
- Sunčič, M. (2004b): "Domača tujost antičnih imen in Zakon o javni rabi slovenskega jezika", *Keria*, VI/2, 53–70.
- Škiljan, D. (2004): "Antika pred izginotjem", v: Sunčič, M., Senegačnik, B., ur., *Antika za tretje tisočletje*, Ljubljana, 165–170.
- Trampuž Orel, N. (2002): "Argonavti so tudi v nas", intervju, *Slovenska panorama*, 25 (junij 2002), 14–15.
- Visočnik, J. (2005): "Antika za tretje tisočletje", recenzija", *Keria* VII/1, 148–151.
- Vuga, D. (1993): "Argonavti na Ljubljani", *Gea*, avgust 1993, 3/9, 35.
- Vuga, D. (1995): "The Argonauts in Slovenia: between Mythical Saga and Historical Reality", *Slovenija*, 9/4, (1995), 41–45.
- Vuga, D. (2003): Valvasor in saga o Argonavtih: Argonavti na slovenskih tleh – izziv možne prihodnjeevropske povezovalne medregijske kulturne poti?", *Rast*, 14/1, februar 2003, 34–42.
- Winkler, M. M., ur. (2001a): *Classical Myth and Culture in the Cinema*, Oxford.
- Winkler, M. M. (2004): "Gladiator": *Film and History*, Blackwell Publishing.
- Wyke, M. (1987): *Projecting the Past: Ancient Rome, Cinema, and History*, New York and London.

OBVESTILO AVTORJEM

Prispevke in drugo korespondenco pošiljajte na naslov uredništva. Uredništvo ne sprejema prispevkov, ki so bili že objavljeni ali so istočasno poslani v objavo drugam. Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

Izdajatelj revije se glede urejanja avtorskih razmerij ravna po veljavnem Zakonu o avtorskih in sorodnih pravicah. Za avtorsko delo, poslano za objavo v reviji, vse moralne avtorske pravice pripadajo avtorju, vse materialne avtorske pravice pa avtor za enkratno objavo brezplačno prenese na izdajatelja. Avtor dovoljuje objavo izvlečka/abstrakta svojega dela na spletni strani revije.

Prispevki naj bodo poslani v tiskopisu in na disketi, CD-ROM-u ali po e-pošti, pisani na IBM kompatibilnem računalniku v programu Microsoft Word. Besedilu naj bo priložen izvleček v slovenščini in angleščini (do 10 vrstic) in do 5 ključni besed (v slovenščini in angleščini).

Prispevki naj ne presegajo obsega ene in pol avtorske pole (45.000 znakov s presledki) vključno z vsemi opombami. Prispevki naj bodo razdeljeni na razdelke, ki so opremljeni z mednaslovi. V besedilu dosledno uporabljajte dvojne narekovaje pri navajanju naslovov člankov, citiranih besedah, tehničnih izrazih inp., razen pri citatih znotraj citatov. Naslove knjig, periodike in tuje besede (npr. *a priori*, *oikos*, *kairos* itn.) je treba pisati *ležeče*.

Opombe in reference se tiskajo kot opombe pod črto. V besedilu naj bodo opombe označene z dvignjenimi indeksi. V besedilu se sprti v opombi označuje samo avtor, letnica oziroma avtor, letnica, številka strani. Popoln, po abecednem redu urejen bibliografski opis citiranih virov mora biti priložen na koncu poslanega prispevka. Citiranje v bibliografiji naj sledi spodnjemu zgledu:

1. Praprotnik, T. (2003): *Skupnost, identiteta in komunikacija v virtualnih skupnostih*. Ljubljana: ISH, Fakulteta za podiplomski humanistični študij.
2. Slapšak, S. (2004): "Težavna dediščina ali študij antike kot tekoče zrcalo", v: Sunčič, M., Senegačnik, B., ur., *Antika za tretje tisočletje*, Založba ZRC: Agora, Ljubljana, 19–31.
3. Faraone, C. A. (1990): "Aphrodite's Kestos and Apples for Atalanta: Aphrodisiacs in Early Greek Myth and Ritual", *Phoenix* 44, 219–243.

Vsi prispevki bodo poslani v kolegialno recenzijo. Avtorjem bomo poslali korekture, ki jih je treba pregledane vrniti v uredništvo v petih dneh.

